

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Τσουρού Δήμητρας

A.M. 1115M047

«Από τον θρίαμβο στην Καταδίκη».
Η Ηνωμένη Αντιπολίτευση στην εξουσία 1920-1922

Επιβλέπουσα καθηγήτρια : Λούβη Λίνα

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ. 3.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

I. Οι νοεμβριανές εκλογές, η Ηνωμένη Αντιπολίτευση και οι χειρισμοί.....σελ. 13.

II. Το αδιέξοδο..... σελ. 18.

III. Καταστροφή, στρατιωτικό καθεστώς και Δίκη.....σελ. 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

«Η Κατεδάφισις της τυραννίας».
Η συσπείρωση της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης.....σελ. 25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

«Ο τύραννος έφυγεν».
Οι πανηγυρισμοί για τα αποτελέσματα των εκλογών.....σελ. 50.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

«Η δια των όπλων κύρωσις της Συνθήκης των Σεβρών».
Η παγίδευση στο αλυτρωτικό εγχείρημα.....σελ. 57.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

«Η Συνθήκη των Σεβρών: το ελάχιστον όριον των εθνικών δικαίων».
Η αισιόδοξη ανάλυση της στρατιωτικής κατάστασης..... σελ. 77.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

«Δια να κάμωμεν την Ελλάδα και έντιμον και μεγάλην».
Η αισιοδοξία για την τελική νίκη..... σελ. 89.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

«Προς Άγκυραν»
Η μαξιμαλιστική στρατηγική.....σελ. 99.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

«Δια την Ελλάδα παράτασις δεν επιτρέπεται πλέον».
Η θολωμένη εικόνα της πραγματικότητας.....σελ. 106.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

«Οίκαδε»..... σελ.126.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Από το «ατύχημα» στην «καταστροφή».
«Η τιμωρία».....σελ.136.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ..... σελ. 151.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ .....σελ. 158.

ΠΗΓΕΣ.....σελ.166.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Εθνικός διχασμός, μολονότι εκδηλώνεται από το 1915, ουσιαστικά κυοφορείται ήδη από το 1909, από το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί. Η «εθνική ταπείνωση» του 1897, για την οποία ο Κωνσταντίνος θεωρήθηκε υπεύθυνος για την αποδιοργάνωση του στρατού αποτέλεσε και το έναυσμα για το αίτημα του στρατιωτικού κινήματος περί αναδιοργάνωσης και εκσυγχρονισμού του στρατού, περιλαμβανομένης της αποχώρησης του Διαδόχου και των πριγκίπων από την διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων. Το στρατιωτικό κίνημα βρήκε τον κύριο εκφραστή του στο πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου. Με το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων, επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου, ο Κωνσταντίνος τέθηκε επικεφαλής του στρατεύματος. Στα παρασκήνια εκείνο το διάστημα δημιουργήθηκε το πρώτο χάσμα στις σχέσεις Κωνσταντίνου-Βενιζέλου, μιας και ο διάδοχος έθεσε ως προτεραιότητα την κατάληψη του Μοναστηρίου, ενώ ο πρωθυπουργός τον καλούσε να καταλάβει το συντομότερο δυνατό την Θεσσαλονίκη.

Μολαταύτα, η συνύπαρξη Βενιζέλου και Κωνσταντίνου διατηρήθηκε για ενάμιση χρόνο ακόμη. Με το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όμως, διαχωρίστηκαν αμετάκλητα και οι πολιτικές παρατάξεις. Ωστόσο, εκτός από τη διεθνή συγκυρία, τα κοινωνικά ερείσματα ήταν η καθοριστική ιστορική προϋπόθεση που διαχώρισε τον «βενιζελισμό» από τον «αντιβενιζελισμό».¹ Αναλυτικότερα, η συναίνεση που είχε πετύχει ο Βενιζέλος με την εμφάνισή του στην ελληνική πολιτική σκηνή το 1910, διασπάστηκε και έδωσε τη θέση του στις διαιρέσεις που είχαν αποκαλυφθεί μετά το Γουδί γύρω από το κοινωνικό ζήτημα. Έτσι, σημειώθηκαν διαρροές προς συντηρητικότερους πολιτικούς σχηματισμούς. Υπήρχε δηλαδή η κοινωνική βάση για την εμφάνιση αστικών πολιτικών κομμάτων στα δεξιά του κόμματος των Φιλελευθέρων. Οι δυσανεκτού αυτοί αστοί και μικροαστοί προσέφεραν το κοινωνικό έρεισμα στις πολυποικίλες πολιτικές οργανώσεις που κατά το 1915, με την ευκαιρία της σύγκρουσης Βενιζέλου –Κωνσταντίνου άρχισαν να σχηματίζουν τη χαλαρή και ασαφή «αντιβενιζελική» παράταξη. Ο Δημήτριος Γούναρης με *το κόμμα των*

---

¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χ. Χατζηιωσηφ, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 11.

Εθνικοφρόνων, επιχειρούσε από τη χαλαρή αυτή συμπαράταξη, που ήταν στραμμένη προς το παρελθόν της «αστοχωρικής»² Παλαιάς Ελλάδας και της ολιγαρχικής τοπικής κοινωνίας των Νέων Χωρών, να αντλήσει στοιχεία για τη δημιουργία ενός κόμματος ικανού να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του παρόντος αλλά και να χαράξει την πολιτική του πορεία για το μέλλον.

Η διαφωνία όμως στην εξωτερική πολιτική, έξοδος της Ελλάδας στον πόλεμο από την μία πλευρά και αυστηρή ουδετερότητα από την άλλη, προτάχθηκε για να αποδείξει τη μεγάλη διαφωνία στην εσωτερική πολιτική, ειδικά τη διετία 1915-1917 προκαλώντας και οι δύο παρατάξεις τη βία. Η επιστράτευση των παρακρατικών οργανώσεων από πλευράς των Φιλελευθέρων, την εποχή του κινήματος της Θεσσαλονίκης είχε σκοπό να τρομοκρατήσει τους εσωτερικούς αντιπάλους του· αλλά και αντίστοιχα οι βιαιοπραγίες των φιλοβασιλικών Επίστρατων εναντίον των αντιφρονούντων κατά τα Νοεμβριανά του 1916, η παρουσία των στρατευμάτων της Αντάντ και η παραβίαση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας από Γερμανοβουλγάρους το 1915 δημιούργησε κλίμα κινδύνου της ύπαρξης του έθνους και δικαιολογούσε την παραβίαση βασικών πολιτικών δικαιωμάτων των αντιφρονούντων. Εξάλλου, η ίδια η ονομασία, το 1915, του κόμματος του Γούναρη, ως *κόμματος Εθνικοφρόνων*, ήταν δηλωτική για τη νέα τάση, η πολιτική διαφωνία να εξομοιούται με έγκλημα εσχάτης προδοσίας. Το 1917 πάλι, η επανασυσταθείσα «Βουλή των Λαζάρων» του Βενιζέλου παραβίασε θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος. Όλα τα παραδείγματα καταδεικνύουν προπαντός την εσωτερική διαφωνία, ενώ ο τονισμός της εξωτερικής πολιτικής επέτρεπε να περιβληθούν οι υποκείμενες και αντιμαχόμενες απόψεις για την οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας με τον «εθνικό» μανδύα.³

Εύλογα, η εσωτερική πολιτική κρίση της διετίας 1915-1917, κατά την οποία κλονίστηκε σοβαρά το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, έθεσε τα θεμέλια για τη διατήρηση ενός βαθέος χάσματος μεταξύ «βενιζελικών» και «αντιβενιζελικών» κομμάτων. Ο Βενιζέλος κατόρθωσε να επιβάλει την πολιτική του μόνο στα μέσα του 1917, μετά από κοινή επέμβαση Γάλλων και Βρετανών. Ο

---

² Η ορολογία αυτή ανήκει στον Κωνσταντίνο Καραβίδα και παρατίθεται από τον Χρήστο Χατζηιωσήφ στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο συλλογικό τόμο *η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999, σ. 41.

³ Στο ίδιο, σ. 42.

δε αντιβενιζελισμός, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως ο Νικόλαος Στράτος και ο Νικόλαος Καλογερόπουλος, παρέμεινε εχθρικός στη συμμετοχή στον πόλεμο και επιφυλακτικός έναντι των εδαφικών διεκδικήσεων στη Μικρά Ασία.

Το ενδεχόμενο της επέκτασης των συνόρων της Ελλάδας στη Μικρά Ασία τίθεται μόνο προς το τέλος του 1914 και τις αρχές του 1915, όταν ο βρετανικός παράγοντας υπέδειξε τη Σμύρνη και την ενδοχώρα της ως εδαφικό αντάλλαγμα για την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Εγκάρδιας Συνεννόησης, της Βρετανίας, της Γαλλίας και Ρωσίας (Αντάντ) εναντίον της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας (των Κεντρικών Δυνάμεων).⁴ Η πρόταση αυτή της Βρετανίας συνδυαζόταν με μία θεμελιώδη μεταβολή των όρων του Ανατολικού Ζητήματος, δηλαδή της διάδοχης κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Βρετανία ως τότε απέβλεπε στην παρεμπόδιση της καθόδου της Ρωσίας στη Μεσόγειο, και προς τούτο υποστήριζε τη διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι είχαν δείξει, όμως, ότι ο οθωμανικός παράγοντας είχε χάσει τη δύναμή του και ότι στην Ανατολική Μεσόγειο η Ελλάδα ως ανερχόμενο κράτος θα μπορούσε να είναι χρήσιμη στη βρετανική στρατηγική.

Ο Βενιζέλος ανέδειξε την επέκταση στη Μικρασία ως άξονα της επιδίωξης της Μεγάλης Ιδέας, πιστεύοντας ότι επρόκειτο για αντάλλαγμα που άξιζε τους κινδύνους που συνεπαγόταν η εμπλοκή της Ελλάδας στην αναμέτρηση κολοσσιαίων διαστάσεων. Η Μικρά Ασία θα αποτελούσε ένα από τα δύο σκέλη μιας Μεγάλης Ελλάδας που θα εκτεινόταν σε δύο ηπείρους, με μία μεγάλη θαλάσσια έκταση στο μέσον. Ο συσχετισμός δυνάμεων που θα διαμόρφωνε η βέβαιη, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, νίκη της Αντάντ και η ειδική σχέση με την μεγαλύτερη ναυτική δύναμη της εποχής, τη Βρετανία, θα επέτρεπαν την υπέρβαση των όποιων ορίων της ελληνικής ισχύος.

Ο δε αντιβενιζελισμός παρέμενε αρνητικός, σταθμίζοντας το μέγεθος της στρατιωτικής εμπλοκής, τη στρατηγική απειλή προς το βορρά, αλλά και τα δημογραφικά και γεωμορφολογικά δεδομένα της Μικράς Ασίας. Άλλωστε, η νίκη της Αντάντ ήταν αμφίβολη. Αντίθετα, η Γερμανία έδειχνε να είναι η ισχυρότερη ηπειρωτική στρατιωτική μηχανή, εκτιμούσαν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο

---

⁴ Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 2009, σ. 35-37.

κύκλος που τον περιέβαλλε, με δύο από τους πιο επιφανείς εκπροσώπους του, τον Δημήτριο Γούναρη, αρχηγό του κόμματος των *Εθνικοφρόνων* που μετονομάστηκε σε *Λαϊκό Κόμμα*, και τον στρατιωτικό Ιωάννη Μεταξά. Η πολιτική μίας μεγάλης μερίδας των εκπροσώπων του αντιβενιζελισμού μεταβλήθηκε μόνο στα μέσα του 1920, όταν η σύναψη της συνθήκης των Σεβρών δημιούργησε την εντύπωση ότι ο Βενιζέλος είχε πραγματοποιήσει το όραμα της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών».⁵

Την εποχή που εξετάζουμε, η «βενιζελική τριετία» 1917-1920, μία τριετία που έχει παγιωθεί στην βιβλιογραφία ως η «δικτατορία των Φιλελευθέρων» έχει οδηγηθεί στο τέλος της. Τα ηνία της κυβέρνησης από δω και πέρα αναλαμβάνει μία «Ηνωμένη Αντιπολίτευση», προϊόν συνάθροισης των «αντιβενιζελικών» κομμάτων. Θέμα της εργασίας μας αποτελεί η πολιτική στάση και οι χειρισμοί της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* σε μία εποχή που ανέδειξε κρίσιμα διακυβεύματα για το μέλλον της χώρας, την εποχή της Μικρασιατικής Εκστρατείας, μέχρι και την δίκη και εκτέλεση των «υπαιτίων» της ήττας, (1920-1922) έτσι όπως αναπαριστάται και απεικονίζεται από το κομματικό της όργανο, κατά βάση την εφημερίδα *Καθημερινή*.⁶ Ωστόσο, θεωρήσαμε απαραίτητο να παρεμβάλουμε ορισμένα εδάφια και από άλλες εφημερίδες «βενιζελικές» και «αντιβενιζελικές» για να πετύχουμε μία περισσότερο ολόπλευρη προσέγγιση. Τέλος, θα αξιοποιηθεί και θα αποτελέσει βασικό κομμάτι της μελέτης το *Προσωπικό Ημερολόγιο* του Ιωάννη Μεταξά,⁷ καθώς εν γένει το ημερολόγιο συνίσταται στην

---

⁵ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Ο βενιζελισμός, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2015, σ. 11-13.

⁶ Η εφημερίδα κυκλοφορεί από τις 15 Σεπτεμβρίου 1919 έως και σήμερα (με διακοπές). Διευθυντής της εφημερίδας ήταν ο Γεώργιος Α. Βλάχος έως το θάνατό του, το 1951. Έκτοτε η Ελένη Βλάχου ανέλαβε την διεύθυνση της εφημερίδας, της οποίας η κυκλοφορία διεκόπη στις 21 Απριλίου 1967 και επανεκδόθηκε το 1974 με εκδότη το σύζυγο της Ελένης Βλάχου, Κ.Δ. Λούνδρα, ενώ η ίδια παρέμεινε στη διεύθυνση. Στις 5 Μαΐου 1987 η ιδιοκτησία περιήλθε στη «Γραμμή Α.Ε.» με διευθυντή τον Α. Παναγιώτου, ενώ στις 6 Ιανουαρίου 1989 αγοράστηκε από τον Αριστοτέλη Αλαφούζο. Η εφημερίδα στο διάστημα από τον Οκτώβριο μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1924 σταμάτησε να κυκλοφορεί μαζί με άλλες «αντιδραστικές» σύμφωνα με διαταγή του Α' Σώματος Στρατού καθώς και επί δικτατορίας Παγκάλου από τον Δεκέμβριο του 1925 μέχρι και τον Ιανουάριο του 1926. Συνεπώς στις συντηρητικές απόψεις της, άρθρωσε έναν λόγο υπέρ της ελληνικής παράδοσης και των ιδεωδών του ελληνικού έθνους. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τόμος 2, σελ. 476-477.

⁷ Το προσωπικό αρχείο του Ιωάννη Μεταξά που βρέθηκε μετά το θάνατό του στο σπίτι του, έχει διασωθεί και παραδοθεί ως δωρεά από την οικογένειά του, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), στις 27 Μαρτίου 1971, αφού συμπληρώθηκε η έκδοση του *Ημερολογίου* το 1964. Φυλάσσεται δε με τα στοιχεία: *Μικρές Συλλογές Κ 065*. Η παράδοση έγινε από τη Λουκία Ιωάννου Μεταξά, η οποία παρέδωσε επίσης το Αρχείο της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.),

καταγραφή του εφήμερου, της κάθε ημέρας που περνά και προστίθεται στον παρελθοντικό χρόνο. Ωστόσο, υπηρετεί τη διάρκεια, συντηρεί τη μνήμη, υπερβαίνει τον χρόνο, άρα «ποιεί ιστορίαν» των ανθρώπινων πραγμάτων, των μεγάλων και των μικρών.

Η επιλογή της χρονικής αυτής περιόδου οφείλεται στο γεγονός ότι ύστερα από μία περίοδο ιδιαίτερα ταραχώδη με τις απροσχημάτιστες επεμβάσεις της Αντάντ, την εκδίωξη του Κωνσταντίνου, την επάνοδο των Φιλελευθέρων στην εξουσία, τη βίωση ενός μη ευκαταφρόνητου μέρους του λαού της τυραννίας της βενιζελικής τριετίας, την κόπωση λόγω των συνεχών πολέμων, το όραμα της «Μεγάλης Ιδέας» έχανε τη δημοτικότητά του, αναζωπυρωνόταν μία υπόγεια δυσαρέσκεια εναντίον του Βενιζέλου και η ουδετερότητα γινόταν η δημοφιλή εναλλακτική. Οι εκλογές του 1920 έμειναν στην ιστορία ως κομβικό γεγονός και σαν τη μετάβαση σε μία περίοδο εξελίξεων, περίοδος η οποία δοκιμάζει τα όρια των πολιτικών αντιθέσεων και αναδύει νέα προτάγματα για τις κυρίαρχες πολιτικές παρατάξεις.

Ο Τύπος της εποχής μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε και να κατανοήσουμε το ρευστό κλίμα, την πολιτική αστάθεια σε μία φάση κρίσιμη για το ελληνικό κράτος μέσω του εφήμερου, αυθόρμητου και συνεχώς μεταβαλλόμενου χαρακτήρα του, όσον αφορά τις θέσεις του απέναντι στα γεγονότα. Στον ημερήσιο Τύπο αποτυπώνεται και ο τρόπος που αξιολογείται ο αντίπαλος, αλλά αντανακλώνται και οι τάσεις της κοινής γνώμης,⁸ ιδίως σε μία περίοδο που ο Τύπος μπορεί να θεωρηθεί ως η μοναδική πηγή πληροφόρησης της κοινής γνώμης.

καθώς και το Αρχείο της αντιστασιακής οργάνωσης κατά των Γερμανών, αμιγώς γυναικείας οργάνωσης «ΣΠΙΘΑ», που ιδρύθηκε από την Λουκία Μεταξά και μέλη της Ε.Ο.Ν, όταν η Κυβέρνηση Τσολάκογλου κατήργησε με νόμο την λειτουργία της Ε.Ο.Ν. Το προσωπικό αρχείο του Ιωάννη Μεταξά αποτελείται από 130 φακέλους, 30 χιλιάδες σελίδες περίπου. Ο κατάλογος καταγράφηκε από την υπηρεσία των ΓΑΚ, σε συνεργασία με την Λουκία Μεταξά. Το Αρχείο δεν καλύπτει όλη τη ζωή του Ιωάννου Μεταξά, γιατί μέρος του, προ του 1917 χάθηκε κατά τα χρόνια της εξορίας του στην Κορσική. Στα Γ.Α.Κ. δεν έχει γίνει ακόμα επιστημονική αρχειακή καταγραφή και περιγραφή. Σε έρευνα που έγινε το 2005 από την εγγονή του, Ιωάννα Φωκά-Μεταξά, ορισμένοι φάκελοι απουσίαζαν. Το γεγονός αυτό ώθησε την Ιωάννα Φωκά-Μεταξά να ζητήσει από την Εφορεία των Γ.Α.Κ. την άδεια και να χρηματοδοτήσει η ίδια την μικροφωτογράφιση και ψηφιοποίηση και των τριών αρχείων. Την 11^η Νοεμβρίου 2010, παραδόθηκαν στα Γενικά Αρχεία του Κράτους η μικροφωτογραφική (φίλμ) και η ψηφιακή μορφή τους, δωρεά από την Ιωάννα Φωκά-Μεταξά, προς τα Γ.Α.Κ. προκειμένου να ενισχυθεί η έρευνα. Ιωάννης Μεταξάς - Αρχείο, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο : <http://www.ioannismetaxas.gr/Arxio.html>.

⁸ Λίνα Λούβη, *Περίγελωτος βασιλείον*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2002, σ. 14.

Η θεωρητική συζήτηση σχετικά με την σχέση του Τύπου με την ιστορική έρευνα είναι κεντρική, εάν θελήσουμε να αξιοποιήσουμε δημιουργικά τα ευρήματα των εφημερίδων. Ένα πρώτο ερώτημα είναι αν η αποτύπωση ενός γεγονότος ή ο σχολιασμός του στο φύλλο της εφημερίδας είναι δυνατόν να αποτελεί έγκυρη πηγή για έναν μελετητή. Αναγκαστικά η εφημερίδα πρέπει να λογιστεί ως μία πρωτογενής πηγή που φέρει όλα τα πλεονεκτήματα της ιστορικής αμεσότητας, αλλά και όλα τα μειονεκτήματα της σύγχρονης ανάγνωσης. Επιπλέον, όταν αναφερόμαστε στην πολιτική ιστορία ή στην εκλογική ιστορία, για την οποία η αποτύπωση των τάσεων της κοινής γνώμης είναι βασική, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το αμφίδρομο της σχέσης ανάμεσα σε μία εφημερίδα και το κοινό της, όπου οι στάσεις εκατέρωθεν αλληλοεπηρεάζονται. Και μάλιστα επειδή θεμελιώδες κομμάτι της παρούσας έρευνας είναι οι εκλογές του 1920, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στην περίπτωση του προεκλογικού Τύπου ενυπάρχουν και λογικές καιροσκοπισμού, αφού οι περισσότερες εφημερίδες –ενταγμένες στον προεκλογικό αγώνα της παράταξης τους – προσπαθούν να συνεισφέρουν στην εκλογική επιτυχία της οικείας παράταξης. Έτσι, ο προεκλογικός Τύπος του 1920 θα καταστεί αρωγός για την κατανόηση της εκλογικής πραγματικότητας αλλά και το έναυσμα μιας περαιτέρω περιδίνησης στις ιδεολογικές διαδρομές της αντιβενιζελικής παράταξης.

Να σημειωθεί ότι τόσο στον βενιζελικό όσο και στον αντιβενιζελικό λόγο, έτσι όπως αποτυπώνεται στον Τύπο ήδη από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, το εθνικό στοιχείο ήταν το πρωτεύον· είτε ως μεγαλοϊδεατικός εθνικισμός των βενιζελικών αλλά και των αντιβενιζελικών μετά το 1920, είτε ως χειραφετικός εθνικισμός των αντιβενιζελικών που οικοδομήθηκε στη βάση της αμφισβήτησης του ρόλου των Προστατίδων δυνάμεων.⁹ Ο αντιβενιζελικός λόγος επιπλέον εμπλουτίστηκε και με θρησκευτική απόχρωση με συνεχείς αναφορές στην ορθόδοξη παράδοση και τον βυζαντινισμό, στο πλαίσιο της ενίσχυσής του στην εθνική πολιτική σκηνή.¹⁰

Ο Τύπος, αποτυπώνει ακόμα και τις στοχεύσεις και τις προτεραιότητες

---

⁹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974» στο *Ελληνικός Τύπος 1784 έως και σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Δρούλια Λουκία, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 73.

¹⁰ Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Εισαγωγή», στο *συλλογικό τόμο η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι απαρχές 1900-1920*, τόμος Α1, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999, σ. 29.

των πολιτικών δρώντων, ενώ η διάδραση της κοινής γνώμης και των εφημερίδων μας επιτρέπει να εξετάσουμε και στο επίπεδο της πολιτικής επικοινωνίας, πόσο επικοινωνιακά αποδεκτές ήταν οι συγκεκριμένες στρατηγικές.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά τον πολιτικό λόγο της εφημερίδας και το κατά πόσο η ιδεολογία μίας εφημερίδας δύναται να ταυτιστεί με την ιδεολογία ενός πολιτικού χώρου. Είναι βέβαιο ότι αναλύοντας τον πολιτικό λόγο του Τύπου καταλήγουμε σε ένα σύνολο αξιών και πεποιθήσεων, το οποίο μπορεί εύκολα να προσδιοριστεί ως το *credo* ή η ιδεολογία μίας εφημερίδας. Σε αυτή την περίπτωση αρωγός είναι η ιστορία του Τύπου, η οποία τροφοδοτεί τον ερευνητή με τα απαραίτητα στοιχεία για τις σχέσεις ορισμένων εφημερίδων με συγκεκριμένα κόμματα. Όσο πιο κοντά βρίσκεται μία εφημερίδα με το επίσημο κόμμα, τόσο ο λόγος της ανταποκρίνεται και στις ορίζουσες του λόγου του κόμματος. Από την άλλη πλευρά, άλλες εφημερίδες μπορούν να λειτουργήσουν ως καθρέφτες των εσωτερικών διαφοροποιήσεων και των ποικίλων στάσεων που ενυπάρχουν σε ένα κόμμα, ή ακόμα περισσότερο να αναδείξουν και γενικές τάσεις που ενυπάρχουν στην πολιτική σκηνή. Σε ό,τι αφορά τον προεκλογικό Τύπο είναι σίγουρο ότι ο λόγος είναι περισσότερο συμπυκνωτικός και αφαιρετικός, ενώ τα χαρακτηριστικά μίας ιδεολογικής κατεύθυνσης απλοποιούνται και συγχωνεύονται. Η εφημερίδα είναι στρατευμένη στις προεκλογικές ανάγκες, οπότε και η επικαιρότητά της είναι αυστηρά προσδιορισμένη.

Επιλέξαμε ως μεθοδολογική επιλογή κυρίως τον «αντιβενιζελικό» Τύπο, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην *Καθημερινή*, με κάποιες μικρές επισημάνσεις από τον «βενιζελικό» Τύπο για τις ανάγκες της έρευνας. Συγκεκριμένα έμφαση θα δοθεί στην αρθρογραφία της πρώτης σελίδας, στην οποία σχολιάζονται οι άμεσες εξελίξεις αλλά και χαράσσεται η πολιτική γραμμή του κόμματος που αντιπροσωπεύει, για να κατανοήσουμε και να αξιολογήσουμε τις τάσεις της αντιβενιζελικής παράταξης καθώς και την ιδεολογική της τοποθέτηση, εφόσον θα κατοπτρίζονται από το κομματικό της όργανο.

Η «εγκυρότητα» μίας αθηναϊκής εφημερίδας, που βασιζόταν στην άμεση πρόσβαση της στα κέντρα λήψης αποφάσεων, αλλά και η προνομιακή της σχέση με τον ευρωπαϊκό Τύπο, από τον οποίο αντέγραφε ιδέες, την καθιστούσαν

κυρίαρχο μέσο πολιτικής ενημέρωσης, αλλά και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, ακόμα και στην περιφέρεια.¹¹ Ειδικά την περίοδο που εξετάζουμε, ο ρόλος των αθηναϊκών εφημερίδων είναι ακόμα πιο σημαντικός- ιδίως όταν η πρωτεύουσα καθίσταται «θέατρο» ποικίλων εξελίξεων.¹²

Παράλληλα, οι εφημερίδες, ενσωματώνοντας το ρεύμα της ανορθολογικότητας, αντλώντας δηλαδή στοιχεία από το κοινωνικό-φαντασιακό¹³ αναζήτησαν την έμπνευσή τους σε παλαιότερες εποχές ή κατασκεύαζαν μία μυθική εικόνα της πραγματικότητας για το μέλλον. Πιο συγκεκριμένα, η μυθοποίηση και η παρελθοντολογία αποτέλεσαν σταθερά χαρακτηριστικά του αντιβενιζελικού λόγου ήδη από το 1915. Από παράδειγμα αποτελεί η μυθοποίηση του βασιλιά, στο πρόσωπο του οποίου εστιάζονταν όλες οι ανορθολογικές συμπεριφορές που αποσκοπούσαν στη διατήρηση άρρηκτης της πραγματικής κοινωνικής τάξης και στην αντιμετώπιση των πραγματικών ή υποτιθέμενων αμφισβητιών της. Έτσι και αλλιώς, στον πολιτικό λόγο μίας εφημερίδας τα δεδομένα της πραγματικότητας απλοποιούνται και ανάγονται σε μανιχαϊστικές αντιθέσεις και οι ιστορικοί χρόνοι (παροντικός και παρελθοντικός) αλληλοδιεισδύουν ο ένας στον άλλον. Παραφράζοντας τον Benjamin, το χάρισμα να αναζωπυρώνεται στο παρελθόν η σπίθα της ελπίδας, είναι παρόν σε εκείνες τις εφημερίδες που έχουν διαπεραστεί από την ιδέα ότι ούτε καν οι νεκροί δε θα είναι ασφαλείς από τον «εχθρό», εάν ο τελευταίος επικρατήσει.

Ο γενικός σκοπός της παρούσας μελέτης συνιστά μία απόπειρα να δοθούν απαντήσεις σχετικά με τις βαθύτερες αιτίες της ακολουθούμενης πολιτικής του αντιβενιζελισμού, μίας πολιτικής εκ διαμέτρου αντίθετης σε σχέση με την πολιτική του τοποθέτηση τα προηγούμενα χρόνια, μέσα από την ανάλυση των εφημερίδων και ιδιαίτερα μέσα από την αρθρογραφία του Γεωργίου Βλάχου, του εκδότη της *Καθημερινής*. Οι ειδικότεροι δε στόχοι αφορούν την ερμηνεία των επιμέρους πολιτικών συμπεριφορών του

---

¹¹ Έρη Σταυροπούλου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος» στο *Ελληνικός Τύπος 1784 έως και σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Δρούλια Λουκία, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 243-245.

¹² Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974», ο.π., σ. 71-80.

¹³ Νάση Μπάλτα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1993, σ. 37.

αντιβενιζελισμού. Πιο συγκεκριμένα, στόχος είναι να παρουσιαστεί η οργανωτική προετοιμασία της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* εν όψει των εκλογών, η ιδεολογική και πολιτική της τοποθέτηση, έτσι όπως παρουσιάζεται από τα κομματικά της όργανα, καθώς και η πολιτική επιχειρηματολογία προεκλογικά και μετεκλογικά. Αυτός ο στόχος θα σταθεί αρωγός για να καταδειχθεί η διάσταση ανάμεσα στη ρητορεία και την πολιτική πράξη. Θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τους πολιτικούς χειρισμούς της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, τις στρατηγικές της και τον τρόπο που αυτοί ανακοινώνονται ή αποσιωπώνται στην κοινή γνώμη μέσω του Τύπου που την αντιπροσωπεύει. Παράλληλα, θα επιχειρήσουμε να δείξουμε αν η μυθοποιημένη εικόνα της πραγματικότητας και πιο συγκεκριμένα η πρόταση του «μυθοποιημένου βασιλιά», η συνήθης τακτική του αντιβενιζελικού λόγου τη διετία 1915-1917 συνεχίζεται τη διετία 1920-1922. Επιπλέον, θα αναδείξουμε τις βασικές πτυχές της εθνικής ιδεολογίας της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, έτσι όπως αποτυπώνονται από τα κομματικά της όργανα και το σύνολο ιδεολογικό της οικοδόμημα καθώς και θα δούμε σε ποιο βαθμό η θρησκεία και η εκκλησία έπαιξαν ρόλο στην οικοδόμησή του.

Επιμέρους ακόμα στόχοι είναι να δείξουμε την τοποθέτηση του Ιωάννη Μεταξά σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο μέσα από το *Προσωπικό Ημερολόγιό* του. Παράλληλα θα επιχειρήσουμε να εμβαθύνουμε στις μορφές συγκρότησης της έννοιας του «άλλου» στην εφημερίδα και θα καταδείξουμε τους όρους πολιτικής πόλωσης σε επίπεδο Τύπου, τα κοινωνικά ερείσματα της αντιβενιζελικής παράταξης και την προσπάθεια προσεταιρισμού συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων μέσα από την αρθρογραφία και τον πολιτικό λόγο(προεκλογικό ή μη). Εξάλλου, ο Τύπος αναλαμβάνει τη συγκρότηση της οργανωμένης έκφρασης της παράταξής του και τη διαμορφώνει προσαρμόζοντάς την στις απαιτήσεις της συγκυρίας. Υποθάλλοντας επίσης τις εσωτερικές αντιθέσεις και τροφοδοτώντας τις φοβίες και τη συλλογική ανασφάλεια παγιώνει πολιτικές συμπεριφορές. Ως προς τον τρόπο λοιπόν που απευθύνεται στην κοινή γνώμη και ως προς τα αποτελέσματα που επιφέρει δημιουργώντας αντιδράσεις μάζας, ασκεί «μοντέρνα προπαγάνδα».¹⁴

Η εργασία δομείται σε εννέα κεφάλαια, ξεκινώντας χρονολογικά από το

---

¹⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο διχασμός 1914-1917*, διατριβή (διδακτορική), Αθήνα, 1990, σ. 12.

τέλος της βενιζελικής διακυβέρνησης και τερματίζοντας στην καταδίκη των Έξι. Επιλέχθηκε, έτσι, η κλασική χρονολογική δομή των γεγονότων και όχι η θεματική, η οποία πιθανόν να δημιουργούσε συγχύσεις και την αίσθηση του αχρονικού διασπώντας τη λογική της εξέλιξης και της διαμόρφωσης θέσεων και στάσεων ανάλογα με τη συγκυρία. Οι εφημερίδες της περιόδου που μελετάμε υφίστανται άλλωστε τέτοιες αλλαγές και ενίοτε μεταμορφώσεις από τα γεγονότα, ώστε να αποβαίνει απαραίτητη η καθημερινή παρακολούθηση της πορείας τους για την εξαγωγή ορθών συμπερασμάτων.¹⁵ Παράλληλα θεωρήσαμε απαραίτητο να χρησιμοποιήσουμε αυτούσιες εκφράσεις από τον Τύπο διότι εκτός του γεγονότος ότι δίνουν την ατμόσφαιρα της εποχής και της εφημερίδας, αποτελούν σε ορισμένες περιπτώσεις την πλέον ζωντανή απόδειξη, το τελευταίο και ισχυρότερο επιχείρημα, το οποίο καμία ανάλυση δε μπορεί να παράσχει.

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση των άρθρων των εφημερίδων, θα ήταν χρήσιμο να δούμε σκιαγραφικά το ιστορικό πλαίσιο τηρώντας το διαχωρισμό σε περιόδους που έχει γίνει στην εργασία, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα το πρωτογενές υλικό και τους πρωταγωνιστές της διετίας.

---

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 16-17.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

I. Οι νοεμβριανές εκλογές, η Ηνωμένη Αντιπολίτευση και οι χειρισμοί.

Λίγες μέρες μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, ο Βενιζέλος παρουσίασε τη Συνθήκη των Σεβρών σε πανηγυρική Συνεδρίαση της Βουλής. Μετά από την εν λόγω συνθήκη, ο Βενιζέλος ήταν σίγουρος για την εκλογική του επιτυχία στις επικείμενες εκλογές. Η θητεία της Βουλής των Λαζάρων είχε λήξει από τον Μάρτιο του 1919 και παρατάθηκε μέχρι τις 10 Σεπτέμβρη 1920 λόγω της εμπόλεμης κατάστασης.¹⁶

Ενθουσιασμένος αλλά και «τυφλωμένος» ο Βενιζέλος από την προοπτική της δημιουργίας της «Μεγάλης Ελλάδας», δε μπορούσε να πιστέψει ότι ήταν δυνατόν να μην εγκρίνει το Έθνος τα μεγάλα οράματα. Άλλωστε ο χάρτης « των δύο ηπείρων και των πέντε Θαλασσών» αποτελούσε το βασικό προεκλογικό του υλικό. Η δε αντιβενιζελική μερίδα προβάλλοντας έναν εσωστρεφή πατριωτισμό διακήρυσσε, με κάθε τρόπο, πως δεν ήθελε μία τέτοια Ελλάδα.¹⁷

Εν όψει των επερχόμενων εκλογών, η ηγεσία του κόμματος των Εθνικοφρόνων και αυτή του «Μεταρρυθμιστικού Κόμματος» του Ν. Στράτου, μαζί με τα απομεινάρια του Νεωτερικού Κόμματος και του κόμματος του Μαυρομιχάλη, αποφάσισαν να συστήσουν μία εκλογική οργάνωση διακριτή από τις υφιστάμενες κομματικές του οργανώσεις. Το κεντρικό της συμβούλιο, αποτελούμενο από 45 μέλη είχε μεγαλύτερη επιρροή στην πρωτεύουσα, ενώ οι τοπικές οργανώσεις που στηρίχθηκαν στο οργανωτικό πλέγμα των *Επιστράτων*, είχαν μεγαλύτερο έλεγχο στην ανάδειξη υποψηφίων της επαρχίας. Ο Δημήτριος Γούναρης, μη φοβούμενος ότι η νέα οργάνωση θα αποδυνάμωνε το κόμμα του, υποστήριξε το σχήμα της «Ενωμένης Αντιπολίτευσης», γιατί ταίριαζε με το σύνθημα ότι οι επικείμενες εκλογές συνιστούσαν «εξέγερση του λαού εναντίον

---

¹⁶ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Η σύγκρουση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμ. Θ. Βερέμης- Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 151.

¹⁷ Λίνα Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, επιμ. Χριστίνα Κουλούρη, Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα, εκδ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε, Αθήνα, 2012, σ. 38.

της τυραννίας». ¹⁸ Η δημιουργία της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» και η μετονομασία του «Κόμματος των Εθνικοφρόνων» σε «Λαϊκό κόμμα», κατά την προεκλογική περίοδο του 1920 μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο της λαϊκής αντίστασης.¹⁹

Η λαϊκή αντίδραση τόσο κατά της «Φιλελεύθερης δικτατορίας» (1917-1920), όσο και κατά της εξακολούθησης των πολέμων, που διογκώθηκε από το τέλος του 1917 έως και το 1920, οδήγησε στη μεγάλη νίκη των αντιβενιζελικών το Νοέμβριο του 1920· και εκδηλώθηκε με την αυξανόμενη δυσαρέσκεια των στρατιωτών του μικρασιατικού μετώπου ενάντια στους εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας που βρίσκονταν στο μέτωπο της Μικράς Ασίας.

Στην αναζωπύρωση των παθών του Διχασμού, ήρθε να προστεθεί όχι μόνο η προοπτική της επιστροφής του Κωνσταντίνου στο θρόνο του, μετά τον απροσδόκητο θάνατο του Αλεξάνδρου (12\25 Οκτωβρίου), αλλά και η ευθεία σύνδεση αυτής της προοπτικής με την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση», με το αποτέλεσμα των επικείμενων εκλογών.

Η εκλογική αυτή ανατροπή που έδωσε τη νίκη στον αντιβενιζελισμό, εκπλήττοντας τους πάντες,²⁰ είχε άμεσο αντίκτυπο στην Συνθήκη των Σεβρών. Οι κυβερνήσεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας, προειδοποίησαν ότι δε θα επικύρωναν τη συνθήκη, εάν ο Κωνσταντίνος επέστρεφε στον ελληνικό θρόνο. Ωστόσο, η αγγλική κυβέρνηση μέσω του βρετανικού τύπου διέρρηξε ότι εάν η Ελλάδα δεχόταν να συνεχίσει τον πόλεμο θα πρότεινε στους εταίρους της να συνεχίσουν να την ενισχύουν, ακόμα κι αν ο Βασιλιάς επανερχόταν. Όμως, η παλινόρθωση του Έλληνα μονάρχη, κατόπιν δημοψηφίσματος τον Δεκέμβριο του 1920, που επισφράγισε την επικράτηση του αντιβενιζελισμού και ακολούθως οδήγησε σε έναν νέο διετή Διχασμό, που επρόκειτο να διαρκέσει δύο χρόνια περίπου, λειτούργησε ως ο καταλύτης για τη μεταστροφή της γαλλικής και ιταλικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα.²¹

Ασφαλώς, η βασική αιτία διαφοροποίησης των Συμμάχων ήταν η

---

¹⁸ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο συλλ. τόμο *Η Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τ. β', Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999, σ. 98.

¹⁹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2012, ο.π., σ. 947.

²⁰ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις, Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως και την Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999, σ. 269

²¹ Λίνα Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», ο.π., σ. 39.

ραγδαία άνοδος του κεμαλικού εθνικισμού, που οφειλόταν, κατά κύριο λόγο στην ελληνική απόβαση στη Σμύρνη. Η σύμπραξη της Αγγλίας και της Γαλλίας στα ζητήματα της Εγγύς Ανατολής ήταν μέχρι την ώρα δεδομένη και βασιζόταν στην κοινή αντίληψη για τον ρόλο της Ελλάδας ως εντολοδόχου της Βρετανίας στην περιοχή. Κι ενώ οι Γάλλοι ανεγνώριζαν την πρωτοκαθεδρία της συμμάχου τους, αντιθέτως η Ιταλία ήταν από την αρχή αρνητική απέναντι στις ελληνικές διεκδικήσεις και η κεμαλική της στροφή είχε γίνει γνωστή πριν από την ήττα του Βενιζέλου.

Η άνοδος του τουρκικού εθνικισμού, έθεσε νέα διλήμματα σχετικά με τον τρόπο προάσπισης των συμμαχικών συμφερόντων στην περιοχή της Μ. Ασίας. Η Αγγλία, που είχε προασπίσει τα εδαφικά της συμφέροντα στην περιοχή, επέλεξε τη σύγκρουση, με πολύτιμο βοηθό τον ελληνικό στρατό. Εντούτοις η Γαλλία, που είχε οικονομικά συμφέροντα στον χώρο της Εγγύς Ανατολής, συνειδητοποιώντας ότι η Ελλάδα δε μπορούσε να αντεπεξέλθει στις πιέσεις του κεμαλικού στρατού, άρχισε να κατευθύνεται προς την πολιτική λύση του προβλήματος. Άλλος ένας ανασταλτικός παράγοντας για την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών που καιροφυλαχτούσε ήταν η προοπτική προσέγγισης της Σοβιετικής Ρωσίας με το κεμαλικό καθεστώς.²²

Στο εσωτερικό, η νέα βασιλική κυβέρνηση, μετά από εκτεταμένες εκκαθαρίσεις στη δημόσια διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την παιδεία, την εκκλησία και τις ένοπλες δυνάμεις- εκκαθαρίσεις που αποτελούσαν καθιερωμένο στοιχείο του τελετουργικού της εναλλαγής των δύο παρατάξεων στη εξουσία στα χρόνια του Διχασμού- η βασιλική κυβέρνηση έσπευσε να προσφέρει στην Αντάντ απτά δείγματα της απόφασής της ότι συνεχίζει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία.²³ Η μεν προθυμία της ήταν εμφανής και κατεγράφη ως τέτοια. Στους στρατιωτικούς της όμως στόχους απέτυχε. Η ελληνική προέλαση προς το Εσκί Σεχίρ αναχαιτίστηκε. Αυτό συνέβαινε για πρώτη φορά από την έναρξη του μικρασιατικού πολέμου(Ιανουάριος 1921).

Θορυβημένος ο Βενιζέλος, δήλωνε πρόθυμος, από το εξωτερικό, όπου βρισκόταν να προσφέρει την πολιτική κάλυψη του κόμματος του για μία ριζική

---

²² Στο ίδιο, σ. 40.

²³ Γιάνης Γιανουλόπουλος, ο.π., σ. 277-278.

αλλαγή στρατηγικής.²⁴ Η αντιβενιζελική παράταξη δεν αποδέχτηκε την πρόταση. Ωστόσο ο πρωθυπουργός Δ. Ράλλης δεν ήταν αρνητικός σχετικά με την πρόταση του Βενιζέλου. Όμως, ο Γούναρης και ο Κωνσταντίνος ήταν ριζικά αντίθετοι, εμπορούμενοι από διαθέσεις ανταγωνισμού προς τον τέως πρωθυπουργό, δεν ήταν δυνατόν να δεχτούν ότι αντιπροσώπευαν ένα καθεστώς μειωμένης ικανότητας σε σχέση με τον βενιζελισμό. Άλλωστε, οι μεγάλες έως τότε διπλωματικές και στρατιωτικές επιτυχίες της χώρας καθώς και η κερδοφόρος ροπή του ελληνικού Τύπου προς την πατριδεμπορία, εκείνη ακριβώς την περίοδο, είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα έντονου, και πέραν ενός σημείου αυτοτροφοδοτούμενου εθνικισμού, εντελώς ελεύθερου από κάθε επαφή με την εξελισσόμενη πραγματικότητα, που δεν ήταν δυνατόν να αποκοπεί με λογικά επιχειρήματα και μάλιστα εξ αποστάσεως.

Οι εξελίξεις αργότερα θέτουν τον Ράλλη στο περιθώριο αυτοβούλως λόγω της διαφωνίας του με τον Γούναρη, διαφωνία η οποία εστιάζεται τόσο στη σύγκλιση του Ράλλη με τις απόψεις του Βενιζέλου, όσο και στην πιθανότητα αναθέσεως κάποιου διπλωματικού ρόλου σε αυτόν. Ο Ράλλης παραιτήθηκε και ανέλαβε πρωθυπουργός ο Νικόλαος Καλογερόπουλος, ο οποίος ανεχώρησε τον Μάρτιο του 1921 για τη Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Σε αυτή τη Συνδιάσκεψη, η ελληνική πλευρά θεώρησε το σχέδιο της Αντάντ για «μερική αναθεώρηση» της Συνθήκης των Σεβρών απαράδεκτο, η δε κεμαλική αντιπροσωπεία ανεπαρκές. Όμως η Συνδιάσκεψη αποκάλυψε και κάτι ακόμα: τη *de facto* μετανοεμβριανή στροφή της Ιταλίας και της Γαλλίας.²⁵

Ο «φιλοαντατικός» Καλογερόπουλος παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία και την ανέλαβε αυτοπροσώπως ο «ισχυρός ανήρ», Δημήτριος Γούναρης, ο οποίος ανέλαβε και το υπουργείο Δικαιοσύνης. Υπουργός Εξωτερικών ήταν ο Γ. Μπαλτατζής, Εσωτερικών ο Στ. Στάης, Οικονομικών ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης. Οι ανησυχίες για τις εξελίξεις στο μικρασιατικό μέτωπο δεν συνέβαλαν στο να εορτασθούν τα εκατό χρόνια της ελληνικής εθνεγερσίας με τον δέοντα ενθουσιασμό, αλλά οι εξωτερικές συγκυρίες δεν ήταν δυσμενείς για την Αθήνα. Το «Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας» μεταξύ της

---

²⁴ Η πρόταση του Βενιζέλου αφορούσε την αμυντική σύμπτυξη του μετώπου στην ευρύτερη περιφέρεια της Σμύρνης, μία περιοχή αρκετά μεγαλύτερη από την αρχική ελληνική ζώνη, που θα απαιτούσε την παρουσία, μόνιμη όμως, τριών μεραρχιών. Ένα μέρος δε από τη δύναμη αυτή θα μπορούσε, κατά την άποψή του, να εξασφαλίσει η τοπική στρατολογία. Στο ίδιο, ο.π., σ. 280.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 282-283.

κεμαλικής Τουρκίας και της Σοβιετικής Ρωσίας έδρασε ως ο καταλύτης για μία εμφανώς πιο θετική στάση της Αντάντ απέναντι στην Ελλάδα. Η τότε πρόταση του αγγλικού Υπουργείου Εξωτερικών για την υποστήριξη των Ελλήνων, ασφαλώς, δεν είχε στόχο τη στρατιωτική νίκη για την επιβολή της Συνθήκης των Σεβρών, αλλά για μία νέα ειρήνη, που δε θα λειτουργούσε ως αιτία αναβίωσης του τουρκικού εθνικισμού. Η Γαλλία, εξακολουθώντας να είναι δύσπιστη ως προς τις δυνατότητες του ελληνικού στρατού, δεν ήταν έτοιμη να δεσμευτεί και αναβάλλοντας τη σχετική απόφαση, ανέμενε το αποτέλεσμα της θερινής επίθεσης που ετοίμαζε η Αθήνα, και της οποίας η αντίστροφη μέτρηση άρχισε με την άφιξη του Κωνσταντίνου στη Μικρά Ασία.²⁶ Η ελληνική απάντηση ως προς τους νέους όρους της Αντάντ για αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη και αποκατάστασή του από τοπική χωροφυλακή με ευρωπαίους αξιωματικούς καθώς και την αποστρατικοποίηση της Ανατολικής Θράκης εκκρεμούσε και με αυτόν τον τρόπο αναβλήθηκε και η υποβολή των συμμαχικών προτάσεων στον Κεμάλ. Τα βλέμματα όλων τώρα ήταν στραμμένα στο μικρασιατικό μέτωπο.

Τον Ιούλιο του 1921 η κατάληψη του Εσκή Σεχίρ, της Κιουτάχειας και του Αφιόν Καραχισάρ φάνηκε να δικαιώνει την αισιοδοξία του κωνσταντινικού καθεστώτος. Βέβαια ο στρατηγικός στόχος που ήταν η καταστροφή του κεμαλικού στρατού δεν επιτεύχθηκε γιατί οι Τούρκοι φρόντισαν να οπισθοχωρήσουν έγκαιρα πριν τους κλείσει ο ελληνικός κλοιός. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αποφασίστηκε να συνεχιστεί η προέλαση προς την Άγκυρα. Η επιχείρηση ξεκίνησε την 1η Αυγούστου και χρησιμοποιήθηκε το σύνολο των υφιστάμενων δυνάμεων. Εντούτοις, οι στόχοι του ελληνικού στρατού που ήταν η κατάληψη της Άγκυρας και η συντριβή του κεμαλικού στρατού δεν επιτεύχθηκαν. Η κρίσιμη μάχη του Σαγγαρίου, που αποτελεί τη σημαντικότερη πολεμική σύγκρουση κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία κατέδειξε τη μέγιστη ελληνική προσπάθεια να συντριβεί ο κεμαλισμός και συνάμα την ισχυρή κεμαλική αντίσταση. Οι ελληνικές δυνάμεις υποχώρησαν, με μεγάλες απώλειες, στην προκεχωρημένη γραμμή που είχαν κερδίσει τον προηγούμενο μήνα. Είχαν

---

²⁶Στο ίδιο, ο.π., σ. 286.

όμως χάνει κάθε ελπίδα ότι θα κατόρθωναν να αναδειχθούν νικητές στον μικρασιατικό πόλεμο.²⁷

II. Το αδιέξοδο.

Το στρατιωτικό αδιέξοδο που αντιμετώπιζε η Αθήνα οδήγησε τη γαλλική πολιτική στη θέση που είχε διατυπώσει μετά τις ελληνικές εκλογές: την προσπάθεια προσεταιρισμού των Τούρκων εθνικιστών. Η γαλλική στροφή εκφράστηκε και εμπράκτως με τη «Συμφωνία της Άγκυρας», τον Οκτώβριο του 1921, που υπέγραψε με τους κεμαλικούς για λογαριασμό της Γαλλίας ο Franklin Bouillon. Στις ένοπλες διαμαρτυρίες του Λονδίνου, η γαλλική κυβέρνηση απαντούσε ότι ήταν μονάχα μια συμφωνία για τοπικά ζητήματα σχετικά με την αποχώρηση των γαλλικών δυνάμεων από την Κιλικία. Το Σύμφωνο όμως, όπως και επιβεβαιώθηκε, αποτελούσε απτό δείγμα γαλλοκεμαλικής προσέγγισης και βρισκόταν στον ίδιο δρόμο που είχε χαράξει-προ πολλού- η Ιταλία.

Για την Ελλάδα, αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με το στρατιωτικό αδιέξοδο ήταν καθοριστικό επαληθεύοντας την απομόνωση του ελληνικού καθεστώτος. Η κυβέρνηση Γούναρη γνώριζε πλέον ότι θα ακολουθούσαν νέες προτάσεις ειρήνης παντελώς ασύμφορες για την ελληνική πλευρά. Έτσι, ο τότε πρωθυπουργός αποφάσισε να περιπλανηθεί στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Οκτώβριος 1921-Μάρτιος 1922), μη καταφέροντας όμως ούτε την εξασφάλιση δανείου, απαραίτητου για τη συντήρηση του μικρασιατικού στρατού, ούτε και τη δέσμευση της Αγγλίας για ένα επαναδιαπραγματεύσιμο σχέδιο ειρήνης. Μη έχοντας κανένα περιθώριο ελιγμών, ο Γούναρης και ο υπουργός Εξωτερικών Μπαλτατζής αποφάσισαν να συμφωνήσουν εκ των προτέρων σε οποιοδήποτε σχέδιο νέων όρων ειρήνης θα κατέληγαν οι, επ' αυτού του θέματος αγγλογαλλικές διαπραγματεύσεις. Ενόσω ίσχυε αυτή η συμφωνία, η Ελλάδα δεν θα είχε το δικαίωμα να υλοποιεί στρατιωτικές ενέργειες στη Μικρά Ασία, εάν προηγουμένως δεν τις ενέκρινε η βρετανική κυβέρνηση.²⁸

Η Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη, που συνήλθε στο Παρίσι το Μάρτιο του 1922, μετά από μακρές διαπραγματεύσεις των υπουργών Εξωτερικών της

---

²⁷ Λίνα Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», ο.π., σ. 43-45

²⁸ Γιάνης Γιανουλόπουλος, ο.π., σ. 289-291.

Αγγλίας, της Γαλλίας και Ιταλίας προέβλεπε νέες υποχωρήσεις για την Ελλάδα. Εκτός από την περιοχή της Σμύρνης, η Ελλάδα θα έπρεπε να υποχωρήσει και από τη μισή Ανατολική Θράκη. Ο Δ. Γούναρης δε μπορούσε να απορρίψει τους νέους όρους της Αντάντ, στους οποίους είχε συμφωνήσει και η Ιταλία, αφού είχε δεχθεί εκ των προτέρων τη συναίνεσή του. Εξάλλου γνώριζε ότι δίχως διπλωματική λύση, το μέτωπο κινδύνευε να καταρρεύσει, μαζί με την ελληνική οικονομία, πολύ πριν από την προβλεπόμενη κεμαλική αντεπίθεση.

Αναμφίβολα, η Ελλάδα ως ανεξάρτητο κράτος μπορούσε ανά πάσα στιγμή να απορρίψει τις συμμαχικές προτάσεις με άμεσο, όμως, αποτέλεσμα τη χρεωκοπία και τη στρατιωτική συντριβή. Το αδιέξοδο ήταν καταφανές: η Αθήνα είχε δύο επιλογές, την καταστροφή ή τη συντεταγμένη αποχώρηση από τη Μικρά Ασία με την όποια διπλωματική κάλυψη της Αντάντ. Ακόμα κι αυτή όμως η απολύτως ασαφής κάλυψη δε γινόταν χωρίς αντίκρουσμα. Ο ελληνικός στρατός, σε αυτή την περίπτωση, θα παρέμενε στο μικρασιατικό μέτωπο για όσο διάστημα έκρινε το Λονδίνο ότι ήταν απαραίτητο, ως ένα ακόμα μέσο πίεσης προς τον Κεμάλ, ώστε να υποχρεωθεί να συναινέσει σε ένα «κοινό συμμαχικό σχέδιο συμβιβασμού», επί του περιεχομένου του οποίου και του χρονοδιαγράμματος της εφαρμογής του, η Ελλάδα δεν θα είχε κανένα απολύτως λόγο.²⁹

Κάτω από αυτές τις συγκυρίες, η κυβέρνηση Γούναρη δεν είχε τη δυνατότητα να απορρίψει τις συμμαχικές προτάσεις. Ούτε, όμως, και να δηλώσει ότι τις αποδέχεται. Η δημόσια αποδοχή των προτάσεων της Αντάντ από μέρους του Γούναρη, δηλαδή η αποδοχή της απώλειας της Σμύρνης και του μισού σχεδόν εδάφους της Ανατολικής Θράκης, θα οδηγούσε σε απρόβλεπτες ανατροπές. Η κοινή γνώμη σίγουρα δε θα δεχόταν αδιαμαρτύρητα μία τέτοια έκβαση. Πλήρως μνημένοι με τη γλώσσα των «εθνικών ζητημάτων», οι Έλληνες ψηφοφόροι, και των δύο παρατάξεων, δεν ήταν σε θέση να γνωρίζουν σε καμία φάση του μικρασιατικού ζητήματος – είτε πριν είτε μετά τη νοεμβριανή αλλαγή – τους πραγματικούς παράγοντες, στρατιωτικούς, διπλωματικούς, οικονομικούς, που καθόριζαν κάθε φορά την εξελικτική πορεία των ελληνικών διεκδικήσεων. Και ο «πατριωτικός» ρόλος του Τύπου σε αυτή την απόλυτη συσκότιση ήταν καθοριστικός.

---

²⁹ Στο ίδιο, σ. 291-292.

Η ελληνική κυβέρνηση δε χρειάστηκε να αντιμετωπίσει το τρομερό δίλημμα αφού η κεμαλική πλευρά απέρριψε τις προτάσεις των Συμμάχων, απαιτώντας την άμεση αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων μετά την υπογραφή της ανακωχής. Ωστόσο η Βρετανία δεν επιθυμούσε να παραχωρηθεί ουσιαστικά η δυτική Μικρά Ασία στον Κεμάλ, χωρίς να έχει ένα στρατιωτικό μέσο πίεσης για να επιβάλει τους όρους της. Θεωρούσε ότι ο τουρκικός στρατός, ανεμπόδιστος πλέον, θα μπορούσε να πλήξει τις συμμαχικές θέσεις στα Στενά. Η αρνητική απάντηση του Κεμάλ σήμαινε επίσης ότι η αναμονή των έξι μηνών για διπλωματική λύση του αδιεξόδου που είχε δημιουργηθεί μετά την υποχώρηση των Ελλήνων από το Σαγγάριο, δεν κατέληξε πουθενά.³⁰

Εν τω μεταξύ στην Αθήνα είχε ήδη επέλθει, μετά την αποτυχία των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Αυγούστου κλίμα δυσπιστίας απέναντι στην κυβέρνηση. Τον Γούναρη αντικατέστησε ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης. Όμως το επιδεινούμενο ελληνικό αδιέξοδο, ιδίως στον οικονομικό τομέα ήταν μία πραγματικότητα. Παράλληλα στη Σμύρνη, η οργάνωση «Μικρασιατική Άμυνα», που είχε δημιουργηθεί από επιφανείς παράγοντες της πόλης, μετά την υποχώρηση στο Σαγγάριο και με σκοπό την αυτονόμηση της Ιωνίας, αντέδρασε έντονα στις προτάσεις της Συνδιάσκεψης του Μαρτίου 1922. Ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση στήριξη για να αναλάβει πρωτοβουλίες για την αυτονόμηση της Ιωνίας. Η ελληνική πλευρά αντιμετώπισε με σκεπτικισμό τις προτάσεις περί αυτονομίας. Η δε Αγγλία μάλλον απέρριπτε μία τέτοια ανεδαφική πρόταση. Οι προσπάθειες της «Άμυνας» σταμάτησαν τον Μάιο του 1922. Τότε ακριβώς ξεκίνησε από τον Αρ. Στεργιάδη μία νέα προσπάθεια για να αρθεί το αδιέξοδο, η οποία είχε την υποστήριξη της Αθήνας. Το σχέδιο προέβλεπε τη δημιουργία αυτόνομου «Μικρασιατικού κράτους» κάτω από την ψιλή επικυριαρχία του σουλτάνου. Το σχέδιο δε βρήκε τη στήριξη που ανέμεναν οι εμπνευστές του από το λαό της Σμύρνης. Η τελική εγκατάλειψη του σχεδίου δεν έχει βέβαια σχέση με την αποδοχή του ή μη από τους κατοίκους της περιοχής αλλά με την μη αποδοχή από τους Συμμάχους.³¹

Η έσχατη προσπάθεια που έκανε η κυβέρνηση της Αθήνας για να αντιμετωπισθεί το αδιέξοδο ήταν η δήλωση για την πορεία προς την κατάληψη

---

³⁰ Λίνα Λούβη, ο.π., σ. 46.

³¹ Στο ίδιο, σ. 47

της Κωνσταντινούπολης. Λίγο πριν το οριστικό τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η Κωνσταντινούπολη, το κατεξοχήν σύμβολο του μεγαλοϊδεατισμού, δεν ήταν παρά μία λύση απελπισίας, ουσιαστικά ένα τέχνασμα για να αποφευχθεί η απόλυτη καταστροφή. Τον Ιούλιο μεταφέρθηκαν από την περιοχή της Σμύρνης στο θρακικό μέτωπο στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες μαζί με τις υπάρχουσες στην ανατολική Θράκη, συγκρότησαν το Δ΄ Σώμα Στρατού. Οι «λεονταρισμοί» της κυβέρνησης σκόπευαν να πιέσουν τους Συμμάχους να επισπεύσουν τις διαπραγματεύσεις ειρήνης και να δείξουν στην ελληνική κοινή γνώμη ότι γίνονταν ακόμα προσπάθειες για τη λήξη του πολέμου. Ο μόνος που στήριξε την απόφαση ήταν ο Λόιντ Τζωρτζ. Ωστόσο, το μόνο που κατάφερε ήταν πέρα από τον ενθουσιασμό των Ελλήνων, να επιταχύνει τη γενική τουρκική αντεπίθεση στο μικρασιατικό μέτωπο.

III. Καταστροφή, στρατιωτικό καθεστώς και δίκη

Στις 13 Αυγούστου εκδηλώθηκε η αναμενόμενη τουρκική αντεπίθεση στις θέσεις Αφιόν Καραχισάρ και Τουλού Μπουνάρ. Ο Κεμάλ είχε καταφέρει να συγκεντρώσει γύρω στους 120.000 άνδρες, πάνω από 300 πολυβόλα και περίπου 50 αεροπλάνα. Μέσα σε μία ημέρα τα στρατεύματά του, σε συνδυασμό με τους βομβαρδισμούς εναντίον των ελληνικών θέσεων από το τουρκικό πυροβολικό, πέτυχαν να διασπάσουν την ελληνική αμυντική γραμμή. Αμέσως μετά εκδηλώθηκε η γενική υποχώρηση του ελληνικού στρατού με άτακτο χαρακτήρα, με εξαίρεση τα τμήματα του συνταγματάρχη Ν. Πλαστήρα, που η υποχώρησή του προς τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας εκτελέστηκε με παραδειγματική τάξη. Πλέον ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας εγκαταλείφθηκε στην εκδικητική μανία των κεμαλικών στρατευμάτων. Στις 26 Αυγούστου ολοκληρώθηκε η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη και την επομένη έμπαινε στην πόλη ο τουρκικός. Την τελευταία μέρα του Αυγούστου, οι ελληνικές και οι αρμενικές συνοικίες της Σμύρνης παραδόθηκαν στις φλόγες, ενώ οι κάτοικοι έφευγαν ή προσπαθούσαν απεγνωσμένα να φύγουν, με κάθε μέσον, προς τα νησιά του Αιγαίου και τον Πειραιά.³²

Η Μικρά Ασία είχε οριστικά χαθεί για την Ελλάδα αλλά αυτό δεν συνεπαγόταν ότι είχαν πραγματοποιηθεί οι τουρκικοί πολεμικοί στόχοι. Ο

---

³² Στο ίδιο, σ. 40.

Κεμάλ διακοίνωσε στους συμμάχους ότι η σύγκρουση μεταξύ συμμαχικού και τουρκικού στρατού θα μπορούσε να αποφευχθεί αν παρέδιδαν την Ανατολική Θράκη. Οι Άγγλοι, που προτιμούσαν φυσικά την ελληνική παρουσία στην Ανατολική Θράκη για να μην βρεθούν περικυκλωμένοι από τις δυνάμεις του κεμαλικού στρατού στα Στενά, τον κατεξοχήν χώρο που τους ενδιέφερε πιο πολύ από οτιδήποτε άλλο στην τέως Οθωμανική Αυτοκρατορία-, έδωσαν σκληρό αγώνα για να μην γίνει αποδεκτή η κεμαλική απαίτηση. Ωστόσο, το Παρίσι και η Ρώμη κατέστησαν οδυνηρά σαφές ότι σε καμιά περίπτωση δεν είχαν ως στόχο να καταλήξουν σε πόλεμο με τη Νέα Τουρκία.³³

Η κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου, που μετά την κατάρρευση του μετώπου διαδέχθηκε τον Πρωτοπαπαδάκη, δέχθηκε στωικά την απόφαση των Δυνάμεων, εκδηλώνοντας και την κατανόησή της για τις επικείμενες επιπτώσεις που θα είχε για την Αγγλία ένας πόλεμος με την Τουρκία, δίχως την ενεργό συμμετοχή και των άλλων δύο εταίρων της Αντάντ.

Δύο εβδομάδες αργότερα εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα από τις μονάδες που είχαν διαπεραιωθεί στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Ενώ στην Αθήνα συστάθηκε επαναστατική επιτροπή, με πρωτεργάτη τον βενιζελικό, απόστρατο τότε, υποστράτηγο Θ. Πάγκαλο, η οποία διέταξε συλλήψεις αντιβενιζελικών πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων ως υπεύθυνων για την ήττα. Επικεφαλής του στρατιωτικού κινήματος, που σύντομα εξελίχθηκε σε δικτατορία, ήταν οι συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρας και Στ. Γονατάς, οι οποίοι μόλις έφθασαν στην Αθήνα, απαίτησαν την επιτακτική παραίτηση του Κωνσταντίνου, υπέρ του διαδόχου Γεωργίου, τη διάλυση της βουλής και το διορισμό κυβέρνησης που να είχε την εμπιστοσύνη της Αντάντ.

Μετά από συστάσεις του Βενιζέλου, το στρατιωτικό καθεστώς δέχθηκε τελικά την απόφαση να εκκενωθεί η Ανατολική Θράκη. Συμμορφώθηκε έτσι με τη συμμαχική απόφαση για πολιτικούς λόγους, κυρίως για να μην έρθει σε σύγκρουση η Αγγλία με την κεμαλική Τουρκία. Μετά την υπογραφή της ανακωχής στην τοποθεσία των Μουδανιών στις 28 Σεπτεμβρίου /11 Οκτωβρίου, ο ελληνικός στρατός αποχώρησε από την Ανατολική Θράκη, ενώ διακόσιες και πλέον χιλιάδες πρόσφυγες εξαναγκάστηκαν να αφήσουν τον τόπο τους με κατεύθυνση το ελληνικό έδαφος στη δυτική όχθη του Έβρου.

---

³³ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 298-299.

Στις 30 Σεπτέμβρη, ο Βασιλιάς έφυγε για το Παλέρμο, όπου λίγο αργότερα απεβίωσε. Η επαναστατική κυβέρνηση, παρά τις εξαγγελίες της, δεν κατάφερε να μείνει « άχρους» και υπεράνω κομμάτων. Η πολιτική της πήρε το χαρακτήρα «ξεκαθαρίσματος λογαριασμών» με τους αντιβενιζελικούς. Η προτεραιότητα της επαναστατικής κυβέρνησης ήταν η επιβολή τιμωρίας των υπευθύνων της ήττας. Εξάλλου, ως συνήθως, η κοινή γνώμη, μετά από μεγάλες εθνικές καταστροφές, απαιτούσε να αποδοθούν ευθύνες και να τιμωρηθούν οι ένοχοι. Οι ένοχοι της καταστροφής είχαν ήδη αποκρυσταλλωθεί στα πρόσωπα του διοικητή της Στρατιάς Μικράς Ασίας Γεωργίου Χατζηανέστη, των πρώην πρωθυπουργών που είχαν αναλάβει την εξουσία μετά τις νοεμβριανές εκλογές, Δημητρίου Γούναρη, Νικόλαου Στράτου και Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, των πρώην υπουργών Γεωργίου Μπαλτατζή και Νικόλαου Θεοτόκη και των στρατιωτικών Μιχαήλ Γούδα και Ξενοφώντα Στρατηγού, οι οποίοι είχαν διατελέσει υπουργοί αντιβενιζελικών κυβερνήσεων. Παραπέμφθηκαν στο στρατοδικείο με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας». Κατηγορήθηκαν ότι εκούσια υποστήριξαν την εισβολή ξένων στρατευμάτων στην επικράτεια του βασιλείου και ότι παρέκαμψαν τις προειδοποιήσεις της Αντάντ ως προς τις επιπτώσεις που θα είχε η Ελλάδα με την επιστροφή του βασιλιά.³⁴

Την προεδρία του στρατοδικείου ανέλαβε ο υποστράτηγος Α. Οθωναίος. Η δίκη διήρκησε από τις 31 Οκτωβρίου μέχρι τις 15 Νοέμβρη και δεν διακόπηκε καθόλου.

Το μόνο σίγουρο είναι ότι η παραπομπή των κατηγορουμένων στο στρατοδικείο αντιστοιχούσε σε πράξη «εθνικής σκοπιμότητας», όπως άλλωστε ομολόγησε και ο Θ. Πάγκαλος, ένας από τους κυρίαρχους συντελεστές της παραπομπής τους. Το κατηγορητήριο τυπικά ήταν αβάσιμο καθώς η Μικρά Ασία δεν ήταν ελληνικό έδαφος ούτε σύμφωνα με το ελληνικό ούτε σύμφωνα με το διεθνές Δίκαιο. Εξάλλου, η εντολή για απόβαση του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία ή η Συνθήκη των Σεβρών δεν σήμαινε ότι τα εδάφη αυτά είχαν προσαρτηθεί εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας, δεν προέκυψε η έννοια του δόλου των κατηγορουμένων. Η κοινή γνώμη όμως είχε ανάγκη να βρει τους υπεύθυνους της

---

³⁴ Γιάνης Γιανουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922, η δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάνης, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 256-259.

καταστροφής και η «προδοσία» ήταν ο πιο αποδοτικός τρόπος για να αφομοιώσουν οι Έλληνες την ήττα.

Κατά τη διάρκεια της δίκης, οι κατηγοροί προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι την στρατιωτική ευθύνη για την κατάρρευση του μετώπου έφερε η ηγεσία των ελληνικών δυνάμεων υπό τον αρχιστράτηγο Χατζηανέστη και ότι η δεινή θέση αδυναμίας της Ελλάδας από στρατιωτικής και πολιτικής άποψης οφειλόταν στην επιστροφή του Κωνσταντίνου και στην πολιτική του μετά τη νίκη των αντιβενιζελικών στις εκλογές. Το παράδοξο ήταν ότι τόσο από την πλευρά της κατηγορίας, όσο και από την πλευρά της υπεράσπισης δεν αμφισβητήθηκε η θέση των Συμμάχων απέναντι στα ελληνικά συμφέροντα. Η πλειονότητα της πολιτικής ηγεσίας διατύπωνε την άποψη ότι δίχως τις Δυνάμεις, η Ελλάδα δεν αποτελούσε σοβαρό έθνος.

Το πρωί της 15^{ης} Νοεμβρίου ο πρόεδρος του στρατοδικείου ανακοίνωσε την απόφαση. Και οι οχτώ κατηγορούμενοι κρίθηκαν ένοχοι «εσχάτης προδοσίας». Μόνο ο Γούδας και ο Στρατηγός καταδικάστηκαν σε ισόβια δεσμά ενώ όλοι οι άλλοι εκτελέστηκαν λίγες ώρες αργότερα. Η Αγγλία, από την αρχή αντίθετη με τις εκτελέσεις, απέσυρε αμέσως τον πρεσβευτή της. Μετά τις εκτελέσεις έφτασε τηλεγράφημα του Βενιζέλου, ο οποίος είχε κρατήσει ουδέτερη στάση, όπου επισήμανε στην κυβέρνηση ότι, εάν εκτελείτο η απόφαση του στρατοδικείου, θα καθιστούσε τη θέση του στη Διεθνή Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, όπου βρισκόταν, «δυσχερή».³⁵

---

³⁵ Στο ίδιο, σ. 256-259

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

«Η Κατεδάφισις της τυραννίας».

Η οργανωτική προετοιμασία της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης.

Η αναφορά στο πρώτο άρθρο του Γεωργίου Βλάχου, του εκδότη της *Καθημερινής*, στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας, που φέρει τον τίτλο «Ενώ αργούν αι συνταγματικάί ελευθερίαί»,³⁶ είναι αναγνωριστική του τρόπου γραφής του αλλά και της πρόσληψης των εκτυλισσόμενων γεγονότων από την αντιβενιζελική παράταξη στα τέλη του 1919. Στο άρθρο αυτό ο Βλάχος θα μιλήσει για την «Φιλελεύθερη ανελευθερία», θα στηλιτεύσει τους δημοσιογράφους της Κυβέρνησης και θα αναπτύξει τη δική του θεωρία για την έγκριτη και έγκυρη δημοσιογραφία.

Δύο κυβερνητικάί εφημερίδες(...) ανέπτυξαν παραδόξους θεωρίας περί των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Λαού. (...) Παρουσιάζονται συνταγματικοί ή επαναστάται αναλόγως του υπό συζήτησιν θέματος, όπως οι κένταυροι οι μυθικοί, οι οποίοι ήσαν ίπποι όταν εύρισκαν σανόν, και άνθρωποι όταν εύρισκαν κρέας. Θα ηδύνατο πας τις, και μαθητής ακόμη αν ήτο, να παρατάξη όλην την πλουσίαν και ακλόνητον σειράν των επιχειρημάτων, τα οποία αναπηδούν εις πάσαν σκέψιν επί τη αναγνώσει της εμπαθούς αυτής φλυαρίας.

Ο Βλάχος θα μιλήσει για τη δικτατορική φύση του βενιζελικού καθεστώτος και την παραβίαση βασικών δικαιωμάτων, όπως της ελεύθερης έκφρασης της γνώμης από μέρους των αντιφρονούντων. Συμπεραίνει δε ότι «η Αλήθεια, αφ' ότου έγινεν υπάλληλος του Κράτους, δεν επιτρέπεται να δημοσιογραφηή» ενώ εκφράζει την προσδοκία να έρθουν μέρες «περισσοτέρας ελευθερίας και ολιγωτέρων Φιλελευθέρων» για την «ευτυχίαν της Ελλάδος».

Ο Βλάχος εξέδωσε την *Καθημερινή* όταν επέστρεψε από εξορία κι ενώ ίσχυε η λογοκρισία, έργο της οποίας είναι τα δύο λευκά σημεία του άρθρου, στη θέση των κειμένων που αφαίρεσε ο λογοκριτής. Εντονότερη είναι η παρέμβαση της λογοκρισίας στα άρθρα των επόμενων ημερών που φέρουν τους τίτλους: «Ο αγών της αντιπολιτεύσεως»³⁷ και «Μάλιστα, κύριοι, υπεράνω όλων η Πατρίς».³⁸

Η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε επιβάλει μαζί με τον στρατιωτικό νόμο και

³⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 9. 1919.

³⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 16. 9. 1919

³⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 17. 9. 1919.

τη λογοκρισία, μόλις εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, τον Ιούνιο του 1917 και ίσχυσαν μέχρι και τον Οκτώβριο του 1920. Τον Ιούνιο του 1933, προκαλούμενος από εφημερίδα της άλλης όχθης, την *Πατρίδα*,³⁹ ο Γεώργιος Βλάχος θα αναφερθεί στα γεγονότα. Στρατοδικεία, λογοκρισίες διπλές και τριπλές, φυλακίσεις. «Φυλακισμένος δε και υπό συνοδείαν δύο ενόπλων παρηκολούθησα και την κηδείαν του αιμνήστου πατρός μου Άγγελου Βλάχου», προσέθετε ο Βλάχος.⁴⁰

Πράγματι, παρά τον κοινοβουλευτικό του μανδύα, το βενιζελικό καθεστώς ασφαλώς δε συνιστούσε επάνοδο στη συνταγματική ομαλότητα. Η ισχύς του Συντάγματος του 1911 περιοριζόταν στην πράξη από τη νομότυπη επιβολή του στρατιωτικού νόμου, που είχε εγκρίνει η Βουλή από τον Ιούλιο. Περιοριζόταν όμως και από νομοθετικά μέτρα, ευθέως αντισυνταγματικά, για τα οποία εφευρέθηκε η εξής νομική κατασκευή : τελούσαν υπό την αίρεση της έγκρισής τους από τη Βουλή που θα ήταν Αναθεωρητική (ή και Συντακτική Εθνοσυνέλευση, αν το αποφάσιζε η ίδια). Τα μέτρα κρίθηκαν αναγκαία για την εξουδετέρωση των αντιπάλων, ύστερα από όσα είχαν συμβεί την προηγούμενη διετία. Οι εκκαθαρίσεις του κρατικού μηχανισμού πήραν πρωτοφανή έκταση. Επιδιώχθηκε, δηλαδή, η δικαστική κάθαρση του κωνσταντινικού καθεστώτος. Παράλληλα δικάζονταν όσοι έδιναν την παραμικρή αφορμή για «δυσμένεια του καθεστώτος». Πέρα από τα στρατοδικεία, λειτουργούσαν και επιτροπές Δημόσιας Ασφάλειας, που επέβαλλαν το μέτρο της εκτόπισης. Κατά συνέπεια, το βενιζελικό καθεστώς, ανεξάρτητα από τα επιτεύγματά του, βιώθηκε σαν «τυραννία» από τον πληθυσμό της Παλαιάς Ελλάδας.⁴¹

Εντούτοις, η αντιβενιζελική παράταξη την περίοδο της βενιζελικής

---

³⁹ *Πατρίς* 1905-1935 (με τρεις διακοπές). Από τις μεγαλύτερες και εγκυρότερες εφημερίδες της εποχής σημείωσε μεγάλες κυκλοφορίες. Εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Βουκουρέστι από τον Αριστομένη Μιχαήλ και κατόπιν μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Η *Πατρίς*, εφημερίδα που χαρακτηρίστηκε ως το ημιεπίσημο όργανο των Φιλελευθέρων ανήκε στο βουλευτή Αττικοβιοωτίας Σπ. Σίμο με διευθυντή τον Γ.Βουτσινά μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1915 και ύστερα τον Γ. Βεντήρη. Εικάζεται από την ίδια ότι ήταν η πρώτη σε κυκλοφορία εφημερίδα ενώ ο προσανατολισμός της ήταν άκρως βενιζελικός. Συνεργάτες της υπήρξαν μεγάλα ονόματα της δημοσιογραφίας και της λογοτεχνίας (Αρίστος Καμπάνης, Γερ. Βώκος, Παντ. Καψής, Δ. Λαμπράκης) αλλά και της πολιτικής (Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου κ.α.). Διεξήγαγε αγώνα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας και τον Αύγουστο του 1935 τα γραφεία της καταστράφηκαν από εξαγριωμένους αντιφρονούντες. Νάση Μπάλτα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, ο.π., σ. 85- 86 και Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο διχασμός 1914-1917*, ο.π., 30.

⁴⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 8. 6. 1933.

⁴¹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2015, σ. 119-121.

διακυβέρνησης 1917-1920 δεν ήταν ενιαία καθώς χαρακτηριζόταν από κάποια καιροσκοπική προσέγγιση ή και έλλειψη ομοφωνίας. Πιο συγκεκριμένα οι αντιβενιζελικοί ήταν διχασμένοι στο ζήτημα της συμμετοχής στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, αλλά μία σημαντική μερίδα της, αυτή των υποστηρικτών του Δ. Ράλλη και του Δ. Γούναρη, καθώς και ο Ν. Στράτος και ο Αθ. Ευταξίας, αποφάσισαν να συμμετάσχουν με το σκεπτικό ότι ενδεχομένως θα απέτρεπαν την περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση του επαναστατικού καθεστώτος, που σύμφωνα με τη γνώμη τους είχε επιβληθεί. Στήριξαν έτσι την εξωτερική πολιτική των Φιλελευθέρων, απορρίπτοντας όμως την εσωτερική πολιτική και καταδικάζοντας την παρέμβαση της Αντάντ σε αυτή.⁴² Συνεπώς, η επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους δεν αποκλειόταν και το θέμα της βάσης της αντιπολίτευσης που θα ασκείτο στον Βενιζέλο στα ζητήματα των εδαφικών διεκδικήσεων παρέμενε πάντα ανοιχτό. Στις 15 Απριλίου του 1920, όταν μετά τη συνδιάσκεψη του Σαν Ρέμο διαγράφηκε το πλαίσιο του νέου εδαφικού καθεστώτος που θα αποτυπωνόταν στη Συνθήκη Ειρήνης με την υπό διάλυση Οθωμανική Αυτοκρατορία, η αντιβενιζελική εφημερίδα *Πολιτεία*⁴³ σημείωνε ότι η κοινή γνώμη έβλεπε «περικοπτομένας αγρίως τας εν Μικρά Ασία εθνικάς αξιώσεις μας» και βέβαια επεσήμανε ότι ο Βενιζέλος απέτυχε στα θέματα του Πόντου, της Τραπεζούντας, της Βορείου Ηπείρου, της Δωδεκανήσου και της Κύπρου.⁴⁴ Παράλληλα, η αντιπολίτευση καταλόγιζε στον Βενιζέλο ότι ως αντίτιμο της όποιας ικανοποίησης των εδαφικών διεκδικήσεων είχε υποδουλώσει την Ελλάδα στη συμμαχική πολιτική.⁴⁵

Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Καθημερινή*, με τη σειρά της έγραφε ότι η πλειονότητα του λαού παρακολουθεί με «δύσθυμον ερωτηματικών» τας «περίφημους εξωτερικάς επιτυχίας» της κυβέρνησης, οι οποίες πάσχουν από αβεβαιότητα, και σαν να μην έφτανε αυτό παρέμεναν άγνωστες στην κοινή γνώμη. Αυτή είναι, σύμφωνα με τον Γεώργιο Βλάχο, «η πολιτική των

---

⁴² Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο συλλογικό τόμο *η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, ο.π., σ. 96.

⁴³ Κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, το 1917 εκδόθηκε στην Αθήνα η ημερήσια πολιτική εφημερίδα *Πολιτεία*, της οποίας διευθυντής ήταν ο Θ. Νικολούδης. Ο Νικολούδης εξέδιδε την εφημερίδα από το 1917 έως το 1935 από τις στήλες της οποίας πολέμησε τον Ελευθέριο Βενιζέλο και υποστήριξε τον Ιωάννη Μεταξά και το *Κόμμα των Ελευθεροφρόνων*. Νάση Μπάλτα Δέσποινα Παπαδημητρίου, ο.π., σ. 82-83.

⁴⁴ Εφημ. *Πολιτεία*, 15. 4. 1920.

⁴⁵ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Ο βενιζελισμός, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2015, σ. 158.

εντυπώσεων και της εκμεταλλεύσεως αυτών και των εξ υφαρπαγής στιγμιαίων και ανάξιων νικών»! Ο Βλάχος δε θα παραλείψει να αναφέρει ότι ο βενιζελισμός έχει απολέσει τη λαϊκή απήχηση εξαιτίας της κομματικής του πολιτικής. Εντούτοις, η *Καθημερινή*, όπως και η αντιβενιζελική *Πολιτεία*, θα τονίσει ότι δεν κατακρίνει την πολιτική γραμμή που έχει χαράξει η χώρα, αλλά επισημαίνει ότι ο ελληνικός λαός θέλει να γνωρίζει κατά πόσο τα συμφέροντα της Ελλάδας είναι «σαφώς κεκαθωρισμένα».⁴⁶

Την άνοιξη του 1920 πάντως η προοπτική αλλά και η ικανότητα της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης να αναλύσει την κατάσταση ή να επικρατήσει του Βενιζέλου δε φαινόταν μεγάλη όχι μόνο στους βενιζελικούς, που δε διέθεταν αντίληψη για τις πραγματικές διαθέσεις τη χώρας, αλλά και στους Συμμάχους. Βέβαια, όταν ο Γεώργιος Βλάχος τονίζει ότι η θέση του βενιζελισμού- ήδη από πολύ καιρό- είναι μειονεκτική από άποψη λαϊκής απήχησης, έχει αρκετή δόση αλήθειας. Εξάλλου, η ιστορία των «αντιβενιζελικών» κομμάτων εγγράφεται πάνω στην απώλεια των κοινωνικών ερεισμάτων των Φιλελευθέρων. Αναλυτικότερα, κύριος στόχος της πολιτικής των Φιλελευθέρων ήταν η αύξηση της αποτελεσματικότητας του κρατικού μηχανισμού και η εξασφάλιση σημαντικών συμφερόντων των ιδιοκτητών και των κεφαλαιούχων. Η κοινωνική πολιτική τους όμως δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη σταθερή εμπιστοσύνη των εργατών, ενώ δυσαρέστησε ακόμα και μικρούς ή μεγάλους ιδιοκτήτες και κεφαλαιούχους καθώς θεωρούσαν ότι η πολιτική παρέμβαση δεν πρόλαβε την όξυνση αλλά προκάλεσε την ίδια την εμφάνιση των εργατικών διεκδικήσεων. Οι δυσαρεστημένοι αυτοί αστοί και μικροαστοί προσέφεραν το κοινωνικό έρεισμα στις πολιτικές οργανώσεις που κατά το 1915, με την ευκαιρία της σύγκρουσης Βενιζέλου-Κωνσταντίνου άρχισαν να σχηματίζουν την αντιβενιζελική παράταξη.

Ο αντιβενιζελισμός, παράλληλα, εκείνη την εποχή επικρίθηκε για ανεπάρκεια πολιτικού προγραμματισμού και συντονισμού. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί η διαπίστωση του Γάλλου ναυτικού ακολούθου για τον αντιβενιζελισμό. Παρατηρούσε ότι οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου επέκριναν με καυστικό τρόπο την πολιτική του τελευταίου και ότι εκλάμβαναν τις επιθυμίες τους για πραγματικότητα, καθώς νόμιζαν ότι ένα κύμα αντίθεσης στον Βενιζέλο θα κάλυπτε την επικράτεια από τη μία άκρη στην άλλη. Ωστόσο

---

⁴⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 22. 4. 1920.

δε διέθεταν κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο για την εκστρατεία τους αλλά ούτε και ενότητα κατεύθυνσης. Επρόκειτο για έναν «εσμό» ατόμων χωρίς συντονισμό και χωρίς καμία πολιτική συγγένεια, σημείωνε ο Γάλλος αξιωματικός.⁴⁷

Το έναυσμα για την συσπείρωση των αντιβενιζελικών κομμάτων και την προοπτική της ελευθερίας κινήσεων κατά του μισητού τους πολιτικού αντιπάλου έδωσε η αναγγελία της ημερομηνίας των εκλογών στις 25 Οκτωβρίου 1920 από την κυβέρνηση. Καθώς ο συνασπισμός συνένωνε διάφορες ομάδες και ο Γούναρης, τον οποίο είχαν εκτοπίσει οι Γάλλοι και είχε διαφύγει κατόπιν στην Ιταλία, δε μπορούσε να επιστρέψει πριν αρθεί η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, η *Ηνωμένη Αντιπολίτευσις*, όπως λεγόταν από τα τέλη Μαρτίου του 1920, συνέχισε να έχει συλλογική ηγεσία. Ωστόσο ο Γούναρης, από το εξωτερικό, δίνοντας την έγκρισή του, προσδιόρισε τον χαρακτήρα του προεκλογικού του αγώνα : «Δεν πρόκειται αγών μιας πολιτικής οργανώσεως εναντίον άλλης τοιαύτης. Πρόκειται αγών ενός λαού εναντίον των τυράννων του».⁴⁸ Έμβλημα του συνασπισμού ήταν το κλαδί ελιάς ενώ των Φιλελευθέρων η άγκυρα.

Η εφημερίδα *Καθημερινή*,⁴⁹ στο άρθρο της με τίτλο «Ανάγκη Συστάσεως Αντιπολιτευτικών Συλλόγων» επισημαίνει ότι οι Αντιπολιτευτικοί Σύλλογοι συνιστούν αγώνα ενός λαού, ενός κράτους, που ο Βενιζέλος εξευτέλισε. Αυτούς, τονίζει, θα εκπροσωπούσαν όλα τα κοινωνικά στρώματα και όλα τα επαγγέλματα. Χαρακτηριστικά επισημαίνει: «Είναι ανάγκη να ομιλήσει η Ελλάς με την Ελλάδα, η πρωτεύουσα με τας επαρχίας, αι επαρχίαι με τους δήμους, οι δήμοι με την τελευταίαν μικράν πολίχνην του ελληνικού κάμπου, από την οποίαν επέρασε κάποτε ως τυφών ο φιλελεύθερος χωροφύλαξ, άδικος, βίαιος, διώκτης, εξανδραποδιστής».

Η *Καθημερινή* εκφράζει την πολιτική που είχε χαράξει ο Γούναρης. Ο τελευταίος αντιλαμβανόταν το λαό όχι ως μία κοινωνιολογική κατηγορία αλλά ως μία «υποκειμενική πραγματικότητα» στην οποία μπορούσε να ενταχθεί όποιος επιθυμούσε. Άλλωστε, από το 1915 η πλειονότητα της δεξιάς πολιτικής παράταξης, δεν εμφανίζονταν ως καθαρά αστική και αντιεργατική αλλά ως «λαϊκή». Η ένταξη στο «λαό» των *Εθνικοφρόνων* ήταν ανοιχτή στην εργατική τάξη, και πράγματι, στις εκλογές του 1915, ο Γούναρης κατόρθωσε να

⁴⁷ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 158.

⁴⁸ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ. 133.

⁴⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 28. 4. 1920.

προσελκύσει τόσο τα εργατικά σωματεία της Παλαιάς Ελλάδας, όσο και τη Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης.⁵⁰ Η εθνικοφροσύνη και η ελληνικότητα είχαν να κάνουν με τις αντιλήψεις για την εσωτερική οργάνωση της κοινωνίας, αποκλείοντας από τον εθνικό κορμό τους σοσιαλιστές και αργότερα τους κομμουνιστές καθώς και το τμήμα της εργατικής τάξης που θεωρείτο ότι είχε προσχωρήσει σε αυτούς. Οι χαρακτηρισμοί στο πρόσωπο του «μισητού» Βενιζέλου βρίθουν, ενώ οι διαφωνίες στην εξωτερική πολιτική προτάσσονται για να περιβληθούν με «εθνικόφρον» έμβλημα οι διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά οράματα των πολιτικών παρατάξεων. Εύλογα, η κοινωνική πολιτική των Φιλελευθέρων συνεχίζει να «χάνει έδαφος» στους εργάτες κυρίως αλλά και σε μικρούς και μεγάλους κεφαλαιούχους, που με τη σειρά τους θα αποτελέσουν το δυνατό κοινωνικό έρεισμα του «αντιβενιζελισμού».

Ήταν εμφανές ότι οι Αντιπολιτευτικοί Σύλλογοι ακολουθούσαν οργανωτικά το πρότυπο των παλαιών συνδέσμων των Επιστράτων· πάντως με την ανάδειξη των υποψηφίων προτιμήθηκαν στην επαρχία πολλοί πρόωρα αποστρατευμένοι αξιωματικοί. Η οργάνωση αναπτύχθηκε πρώτα στις επαρχιακές πόλεις. Σύμφωνα με το καταστατικό, όπως παρατίθεται στην *Καθημερινή*,⁵¹ θα ενοποιούνταν υπάρχοντες όμιλοι και οι στόχοι θα δηλώνονταν μέσα από διαλέξεις. Για την ανάδειξη των πρώτων οργάνων διοίκησης το καταστατικό δεν προέβλεπε τίποτα· η πρωτοβουλία στο ζήτημα αυτό ανήκε εκτός από την κεντρική διοίκηση, σε βουλευτές και τοπικά κομματικά στελέχη μέχρι το τέλος του έτους, που θα έπρεπε να έχουν εκλεγεί με μυστική ψηφοφορία τα τακτικά προεδρεία. Κεντρική διοίκηση ήταν αρχικά η άτυπη ηγετική ομάδα της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, η οποία φρόντισε να αποκτήσουν οι σύλλογοι της επαρχίας ενιαίο καταστατικό και δημιούργησε στην Αθήνα γραφείο Τύπου.⁵²

Κατά της διάρκειας της οργανωτικής προετοιμασίας της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, η τελευταία βρέθηκε αντιμέτωπη με τα νέα δεδομένα την άνοιξη του 1920. Πιο συγκεκριμένα, τον Μάιο του 1920, σύμφωνα με την εφημερίδα

---

⁵⁰ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο συλλογικό τόμο *Η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι απαρχές 1900-1920*, ο.π., σ. 35.

⁵¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 30. 4. 1920.

⁵² Εφημ. *Καθημερινή*, 22. 6. 1920.

Εμπρός,⁵³ η επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους στην Ανατολική Θράκη και η ελληνική διοίκηση της ζώνης της Σμύρνης έπαιρναν συγκεκριμένη μορφή, αυτή που συνιστούσε την Ελλάδα «των δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών».⁵⁴ Η αντιβενιζελική αντιπολίτευση, ανεξάρτητα με το αν είχε επιφυλάξεις για το εφικτό της επέκτασης των συνόρων στη Μικρά Ασία, τις επιφυλάξεις αυτές τις διατύπωνε με εντελώς έμμεσο τρόπο, το οποίο αναμφίβολα οφειλόταν στο γεγονός ότι ήδη από τα τέλη του Απριλίου ο Βενιζέλος είχε ανακοινώσει στη Βουλή τους όρους της συνθήκης που είχαν επιδοθεί στην τουρκική αντιπροσωπεία από τους Συμμάχους. Έτσι, το κομματικό όργανο του αντιβενιζελισμού, η εφημερίδα *Καθημερινή*, στις αρχές του Μαΐου αρκείται στο να υπαινιχθεί ότι ο Βενιζέλος δύναται να κρύβει ορισμένες μυστικές συμφωνίες με τους Συμμάχους- εννοείται επιβλαβείς για την ελληνική πλευρά- τις οποίες ουδέποτε δε θα αποκάλυπτε στον ελληνικό λαό.⁵⁵

Η επίδραση της νέας αυτής πραγματικότητας στο σχεδιασμό της αντιβενιζελικής ηγεσίας ήταν βαθύτατη. Ο Γούναρης, σε επιστολή του προς τρία στελέχη του κόμματος των *Εθικοφρόνων* που συμμετείχαν στην επιτροπή της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* προσδιόριζε μία νέα πολιτική, ενσωματώνοντας σε ένα ενιαίο σύνολο την εσωτερική και την εξωτερική πολιτική, εντάσσοντας τη δεύτερη στις ανάγκες της πρώτης. Στις σημερινές συνθήκες, έλεγε ο Γούναρης, ο ελληνικός λαός δεν έχει παρά να αγωνιστεί για την κατάκτηση των πολιτικών του ελευθεριών. Στο πλαίσιο αυτό ο αντιπολιτευόμενος συνασπισμός έπρεπε να αποφύγει οποιαδήποτε προγραμματική εξαγγελία, καθώς οι «Βενιζελικοί θα εκέρδιζον μεγάλως εκ της υφ' ημών αναπτύξεως οιοδήποτε προγράμματος», και τούτο γιατί η αντιπαράθεση προγραμμάτων θα έδινε «την πεπλανημένη εντύπωσιν υπάρξεως ελευθέρως πολιτείας». Χρειαζόταν μόνο «ιδέαι τινές

---

⁵³ Σημαντική και έγκριτη εφημερίδα με αξιόλογη κυκλοφορία. Συντέλεσε στη βελτίωση της εμφάνισης των εφημερίδων αλλά και στη βελτίωση της επαγγελματικής θέσης των συντακτών. Κυκλοφόρησε από το 1895 έως το 1920 και από το 1945 έως και το 1982. Εκδότης της ήταν ο Δημήτριος Καλαποθάκης. Ένθετος κήρυκας των «Εθνικών Δικαίων» σε μία εποχή πατριωτικής έξαρσης και πολεμικών περιπετειών, με πλουσιότατη ύλη και εικονογράφηση, σημειώνει πολύ μεγάλες επιτυχίες. Μετά το θάνατο του ιδρυτή της (1921) την διηύθυναν οι κληρονόμοι του και το 1928 περιήλθε στην εκδοτική επιχείρηση που εξέδιδε την *Πρωινή* και την *Εσπερινή*. Η έκδοσή της διακόπηκε το 1930. Το 1945 η εφημερίδα επανεκδόθηκε από τον Αλκ. Καλαποθάκη και το 1954 έγινε εβδομαδιαία. Νάση Μπάλτα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, ο.π., σ. 71 και *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τόμος 2, σελ. 180.

⁵⁴ Εφημ. *Εμπρός*, 1. 5. 1920

⁵⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 3. 5. 1920.

γενικαί». Συνεπώς, η εσωτερική πολιτική θα αφορούσε, κατά τον Γούναρη, αποκλειστικά το θεμελιώδες ζήτημα των πολιτικών ελευθεριών.⁵⁶

Η *Καθημερινή* φαίνεται ότι ευθυγραμμίστηκε αμέσως με την πολιτική του Γούναρη, αφού ο Γεώργιος Βλάχος στο άρθρο του «Ανεμοδείκτης» θα μιλήσει γενικόλογα για την ανάγκη παγίωσης της δημοκρατίας και των πολιτικών ελευθεριών στον ελληνικό λαό. Αυτά σύμφωνα με την εφημερίδα τα στερεί ο βενιζελισμός από τους Έλληνες πολίτες.⁵⁷

Ωστόσο, η πολιτική του Γούναρη, σύμφωνα με την επιστολή που απηύθυνε στα στελέχη του, συμπληρωνόταν και από μία εξωτερική διάσταση καθώς «η Ελλάς, εν τη εποπτεία διαρρυθμίσεως των πραγμάτων της Ανατολής, θα ευρεθή κατά το μέλλον εν επαφή προς τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, και ιδιαιτέρως της Αγγλίας». Σύμφωνα με τον Γούναρη, κάτι τέτοιο συνιστούσε κίνδυνο και συνάμα όφελος για την Ελλάδα. Η ανάλυση του, παρά ταύτα, ήταν ξεκάθαρη για την ευθυγράμμιση με τον βρετανικό παράγοντα: «Εις αντίθεσιν προς τα συμφέροντα ταύτα ουδένα, απολύτως ουδένα, λόγον έχομεν να ταχθώμεν». Στόχος του ήταν αυτό που χαρακτήριζε ως «αμφοτεροβαρή» ρύθμιση, η οποία όμως στην πραγματικότητα ήταν ετεροβαρής για την Αθήνα. Οι Έλληνες, τόνιζε, έπρεπε να αποδείξουν ότι ήταν λαός «ώριμος», και ότι ως τέτοιος είχε τη θέληση να καθορίσει αυτοτελώς την εσωτερική πολιτική εξέλιξη. Αυτό μεταφραζόταν ότι η Ελλάδα έπρεπε να ευθυγραμμίσει την εξωτερική της πολιτική με το βρετανικό παράγοντα - το αντάλλαγμα ώστε η εξέλιξη της εσωτερικής πολιτικής να αφεθεί ανεμπόδιστη. Είναι προφανές ότι στη φόρμουλα αυτή βάραινε το προηγούμενο της συμμαχικής επέμβασης, πράγμα που οδήγησε στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και στην επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία το 1917. Ωστόσο, το αντάλλαγμα αυτό εξομοιωνόταν ουσιαστικά με παραίτηση της Αθήνας από τη δυνατότητα να σταθμίσει τα εθνικά της συμφέροντα.

Η εσωτερική σκοπιμότητα κυριαρχούσε επί της εξωτερικής στη σκέψη του Γούναρη. Παράλληλα, είναι εμφανής μία αίσθηση κυνισμού στη σημείωσή του ότι ο χειρισμός έπρεπε να είναι προσεκτικός ώστε να μην οδηγήσει τον

---

⁵⁶ Η επιστολή του Δημητρίου Γούναρη προς τον Παναγή Τσαλδάρη, Γεώργιο Μπαλατζή και Χαράλαμπο Βοζίκη στις 25 Μαΐου 1920 παρατίθεται στο Άριστος Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Αθήνα, εκδ. Πυρσός, 1946, σ. 270-278.

⁵⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 4. 6. 1920.

ελληνικό λαό «εις την υποψίαν ότι η εκ της συμπτώσεως των συμφερόντων υπαγορευομένη τοιαύτη πολιτική ήτο πράγματι προϊόν υποδουλώσεως εις αλλότρια συμφέροντα και όχι εξυπηρέτησις των ιδίων». Αυτό, σύμφωνα με τον Έλληνα πολιτικό, αποτελούσε σφάλμα του Βενιζέλου. Επίσης, ο Γούναρης διαβεβαίωνε τους συνεργάτες του ότι με τη πολιτική αυτή, πολιτική η οποία είχε να κάνει με την αίτηση της έγκρισης των ξένων παραγόντων για τις εσωτερικές εξελίξεις, δεν έπρεπε να φοβούνται για το ενδεχόμενο συμμαχικών αντιρρήσεων ή επέμβασης.⁵⁸

Κατά τη διάρκεια αυτής της οργανωτικής προετοιμασίας των αντιβενιζελικών φάνηκαν και τα σημεία αντιπαράθεσης με τους Φιλελευθέρους. Ο αρχηγός του κόμματος των *Εθνικοφρόνων* συμφωνούσε με τη δημιουργία των αντιπολιτευτικών λεσχών στην επαρχία και δε μοιραζόταν την ανησυχία κάποιων στελεχών για την ανεξαρτησία και την ενότητα του κόμματος, καθώς δήλωνε ότι το κόμμα δε χρειαζόταν να παρουσιάσει συγκεκριμένο πρόγραμμα, όπως προαναφέρθηκε, αλλά να διατυπώσει την θεμελιακή αντίθεση ολόκληρης της αντιπολίτευσης προς τους Φιλελευθέρους· άλλωστε κατά την άποψή του, η παρουσίαση ενός προγράμματος θα προσέφερε πλεονέκτημα στους βενιζελικούς γιατί θα παρουσίαζαν τις αντιπαραθέσεις στο πλαίσιο πολιτικής διαφωνίας μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης. Στην πραγματικότητα, όμως, επρόκειτο για αγώνα του λαού εναντίον των τυράννων, κατά τον Γούναρη. Αυτό επεσήμανε προς τους εκπροσώπους του κόμματος στη διοικούσα επιτροπή της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, στα τέλη του Μαΐου 1920.⁵⁹

Ένα αλλά σημείο αντίθεσης κυβέρνησης-αντιπολίτευσης αφορούσε την επέμβαση των ξένων δυνάμεων, και συγκεκριμένα της Αντάντ, σε εσωτερικές υποθέσεις της χώρας.⁶⁰ Αυτή η πολιτική γραμμή αντιστοιχούσε στους καταστατικούς στόχους των αντιπολιτευτικών λεσχών, καθώς και στο πρόγραμμα που λίγο πριν είχε προπαγανδίσει η *Καθημερινή*,⁶¹ το οποίο απαιτούσε ακόμη την αποκατάσταση όσων είχαν ζημιωθεί ή απολυθεί από τους Φιλελευθέρους.⁶² Αυτή η αντίληψη οδήγησε την ηγεσία του Κόμματος των *Εθνικοφρόνων* να ακολουθήσει την πρόταση του λογοτέχνη Αρίστου Καμπάνη

⁵⁸ Άριστος Καμπάνης, *ο.π.*, σ. 275-278.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 273-275.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 278.

⁶¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 11. 5. 1920.

⁶² Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 5. 1920.

και να μετονομάσει το κόμμα του σε «Λαϊκό κόμμα».

Η ίδρυση της Κεντρικής Λέσχης της Αντιπολίτευσης, ως οργάνωσης ξεχωριστής από την ηγεσία του κόμματος αναγγέλθηκε από την *Καθημερινή*⁶³ τον Ιούνιο. Κατά το πρότυπο του κόμματος των *Εθνικοφρόνων* δημιουργήθηκαν στη διάρκεια του έτους και Πολιτικοί Λαϊκοί Σύλλογοι, οι περισσότεροι από τους οποίους συγχωνεύτηκαν με τις λέσχες της αντιπολίτευσης που είχαν σχηματιστεί προηγουμένως. Στην πρωτεύουσα οι σύλλογοι οργανώθηκαν αυστηρά κατά συνοικίες.⁶⁴ Ο Γούναρης, πρόσφυγας ακόμη, ενέκρινε αυτή την εξέλιξη, η οποία κατά τη γνώμη του δεν έθετε σε κίνδυνο την ενότητα της οργάνωσης του κόμματος του.⁶⁵

Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1920, πάντως η επικέντρωση της πολιτικής του αντιβενιζελισμού είχε μετατοπισθεί πλήρως, η αντιπολίτευση δεν πρόβαλε καμία εναντίωση στην ανάληψη νέων επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία, καθώς αναζητείτο έδαφος για την προσέγγιση με τους Συμμάχους, ιδίως με τους Βρετανούς. Ο Γεώργιος Βλάχος, τον Ιούλιο του 1920 στην *Καθημερινή* δεν εξέφραζε κάποια εναντίωση για τις επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία. Επεσήμανε όμως ότι σε κάθε περίπτωση η βενιζελική κυβέρνηση έπρεπε να λάβει εγγυήσεις ότι θα δικαιωθούν τα ελληνικά συμφέροντα. Και μάλιστα συμπλήρωνε ότι η επαινετική ξένη αρθρογραφία προς το πρόσωπο του Βενιζέλου δεν καθίσταται ο εγγυητής της περιφρούρησης των ελληνικών συμφερόντων.⁶⁶

Ο Γούναρης μάλιστα αμφισβήτησε και τη συμβολή του Βενιζέλου στην ελληνική επέκταση. Σε συνέντευξή του σε Ιταλό δημοσιογράφο, ευθύς μετά τη υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, υπενθύμιζε την πολιτική του Βενιζέλου για την παραχώρηση της Καβάλας ως αντάλλαγμα για τη συμμετοχή της Βουλγαρίας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και αναρωτιόταν τί θα συνέβαινε αν αυτό είχε γίνει, τονίζοντας ότι «ο καλός αστήρ της Ελλάδος εξουδετέρωνε τας πλάνας του Βενιζέλου, ο δε επιτευχθείς σκοπός οφείλεται εις την ζωτικότητα και την δύναμιν του λαού ημών»⁶⁷

---

⁶³ Εφημ. *Καθημερινή*, 20. 6. 1920.

⁶⁴ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 939-940.

⁶⁵ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, ο.π., σ. 98.

⁶⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 18. 7.1920.

⁶⁷ Ιωάννης Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Γούναρη 1902-1920*, τόμος α, Αθήνα, εκδ. Νέα Εποχή, 1926, σ. 467.

Αλλά και η *Καθημερινή*, ανέγραφε, την ημέρα υπογραφής της μεγάλης συνθήκης ότι η υποστολή των λευκών σημαίων θα γίνει μόνο όταν ο τελευταίος στρατιώτης, «ήρωας των αγώνων της Νέας Ελλάδος, επανέλθη ελευθερωτής της Παλαιάς». Και επαναλάμβανε ότι οι λευκές σημαίες «θα υποσταλώσι» ευθύς μόνο όταν παρέλθη η έπαρση των επάλξεων επί των πολιτικών αγώνων». Μάλιστα επεσήμανε ότι ο «Ελληνικός Λαός, ευγενής και πολιτισμένος, γινώσκει εκ της μακροτάτης πολιτικής ιστορίας τους ατιμώρητους πολιτικούς άνδρας», αυτούς που επιβουλεύτηκαν «τας ελευθερίας των πολιτών» για τη δημιουργία «προσωπικής και ολιγαρχικής τυραννίδος».⁶⁸

Η υπόθεση της Μικράς Ασίας απουσιάζει από τον πολιτικό λόγο της *Καθημερινής*, και εν γένει της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*. Πράγματι κορωνίδα του αντιβενιζελισμού αποτέλεσε το σύνθημα της αποκατάστασης των ελευθεριών. Η προτεραιότητα της εσωτερικής πολιτικής ήταν προφανής τόσο μέσα από την *Καθημερινή* όσο και μέσα από τη συνέντευξη του Γούναρη. Αλλά το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά. Ωστόσο, ήταν ο μόνος που απέμενε δεσμευμένος στις προηγούμενες θέσεις του αντιβενιζελισμού για την Μικρά Ασία: «Το εξωτερικόν ζήτημα κατήντησεν επεισόδιον του αγώνος τούτου». Μάλιστα στις συζητήσεις του βασιλικού κύκλου για ενδεχόμενη έκδοση διαγγέλματος του Κωνσταντίνου για τη δήλωση υποστήριξης της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, στο πλαίσιο της συνθήκης των Σεβρών, είχε κάθετα διαφωνήσει. Με το διάγγελμα, τόνιζε, ότι επιδιωκόταν η ηθική συμμετοχή του βασιλιά και ότι την επιτυχία θα την καρπωνόταν όλη ο Βενιζέλος. Βέβαια, ο Μεταξάς διατύπωνε και κάποια λογικά επιχειρήματα στο πλαίσιο των στρατηγικών. Το αποτέλεσμα, έλεγε, ας είναι και ευνοϊκό, παραμένει «συμφωνία μετά των συμμάχων, ήτις έδει να έχει γίνει προ της εισόδου μας εις τον πόλεμον. Μένει δε εις την ράχην μας η εκτέλεσις μετά την πολυετή εξάντλησιν, με αμφίβολον την μέχρι τέλους υποστήριξιν των Άγγλων, με βεβαίαν την αποχήν των Γάλλων και Ιταλών, αν μη και αντίθεσιν». Ο βασικός στόχος για τον αντιβενιζελισμό, συμπέρανε ο Μεταξάς, δεν ήταν η υποστήριξη μιας ατελέσφορης πολιτικής, αλλά η ανάκτηση της αυτοδιάθεσης του ελληνικού

---

⁶⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 28. 7. 1920.

λαού.⁶⁹

Στις ημερολογιακές εγγραφές του Μεταξά εκφράζεται και η δυσαρέσκεία του για το γεγονός ότι είχε συμπεριληφθεί στους συνδυασμούς της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*. Μία σημαντική διαφορά στην οπτική του Μεταξά από αυτή του Γούναρη, η οποία και εξηγεί τη μεταξύ τους ένταση συνίσταται στο γεγονός ότι ο Γούναρης ανήκε στο κοινοβουλευτικό σύστημα, ενώ ο Μεταξάς επεδίωκε μεν να εισέλθει σε αυτό αλλά ταυτόχρονα από προδιάθεση και ιδεολογία, αισθανόταν απόσταση από τον κοινοβουλευτισμό. Αυτό προκύπτει από την αντίληψή του για το εθνικό σχίσμα. Η πολιτική διαμάχη αφορούσε δύο στρατόπεδα. Το ένα που κυβέρνησε από το 1821 μέχρι και το 1909, προερχόταν μεν «εκ της εθνικής μάζης», αλλά παρέμενε μακριά από το λαό, μολονότι διατηρούσε με αυτόν «προσωπικούς δεσμούς», αναφορά ασφαλώς στα δίκτυα πατρωνίας που συγκροτούσαν τους πολιτικούς μηχανισμούς σε τοπικό και επαρχιακό επίπεδο. Τούτο συνέτεινε στην ψευδαίσθηση ότι ο λαός συμμετείχε στα κοινά, ενώ συνέβαινε το αντίθετο. Το άλλο στρατόπεδο συγκροτούσαν «νέοι άνδρες» που εισήλθαν στην πολιτική το 1910 και οι οποίοι βάσιζαν το δικαίωμά τους να κυβερνούν στην «πραγματική» ή «νομιζομένη» ικανότητά τους. Αυτοί περιφρόνησαν την ανάγκη τοπικών ή προσωπικών δεσμών με τον λαό, κι έτσι ο τελευταίος αισθάνθηκε αποξενωμένος από την εξουσία.⁷⁰

Όσο πλησίαζε η ημέρα λήξης της βενιζελικής κυβέρνησης, η αντιβενιζελική *Καθημερινή* θα ευθυγραμμιστεί με τις εντολές του Γούναρη. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1920, σε άρθρο με τίτλο « Τί θα επεδίωκεν», η αντιβενιζελική εφημερίδα δεν αρνείται ότι η Ελλάδα είχε μεγεθυνθεί υπό την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, αν και δεν αναγνώριζε ιδιαίτερα εύσημα γι αυτό στον Βενιζέλο, αλλά στο γεγονός της συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο. Η εφημερίδα, παράλληλα, εστίαζε σε θέματα εσωτερικής πολιτικής και ζητούσε « Η Ελλάς να αποδοθεί εις την Ελλάδα», γιατί η χώρα αποτελούσε «είδος αποικίας», που ζούσε υπό κυβέρνηση, η οποία είχε επιβληθεί με την άσκηση ξένης βίας. Έπρεπε ο πολίτης να απελευθερωθεί «από τον ζυγόν», να αποκατασταθούν οι ελευθερίες, να επανέλθει η διακυβέρνηση «εις τα χείρας του λαού» και να

---

⁶⁹ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικόν μου ημερολόγιον*, (1910-1920), επιμ. Χρ. Χρηστίδης, τ.β., Αθήνα, εκδ. Εστία, 1952, σ. 630.

⁷⁰ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Μελέτες ελληνικής πολιτικής*, Αθήνα, εκδ. Σάκκουλας, 1985, σ. 33.

«εξυγιανθή» το κράτος και η κοινωνία.⁷¹

Φυσικά η αντίληψη αυτή της *Καθημερινής* δεν ήταν μία μεμονωμένη αντίληψη αλλά η στρατηγική που είχε χαράξει ο Γούναρης από τον Μάιο όταν έκανε λόγο για το τέλος της βενιζελικής τυραννίας και την ελευθερία του λαού. Ταυτόχρονα όμως υπήρξε και μία θεμελιώδης επιφύλαξη έναντι της ιδέας της Μεγάλης Ελλάδας. Η επιφύλαξη αυτή σχετιζόταν με την εσωτερική διαίρεση. Επρόκειτο για την αντίδραση μιας συντηρητικής ιδιοσυγκρασίας στις ανατροπές που συνόδευαν την επέκταση της Ελλάδας προς τη Μικρά Ασία. Απτή αντανάκλαση αυτού του πνεύματος συνιστά ο μετέπειτα προεκλογικός λόγος του αντιβενιζελισμού.

Ο Βενιζέλος, εν καιρώ λήξης της κυβέρνησής του, είχε εξασφαλίσει τα νότα του για τις επερχόμενες εκλογές. Λίγο πριν διαλυθεί η Βουλή των Λαζάρων, είχε ψηφίσει κυβερνητική πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος που στόχευε κυρίως στον περιορισμό των δικαιωμάτων του Στέμματος, μετά την κατάχρησή τους από τον Κωνσταντίνο. Με βάση την εμπειρία αυτή, ο Βενιζέλος ήθελε να αποσαφηνιστούν οι όροι διορισμού των υπουργών και διάλυσης της βουλής, να απαιτείται απόφαση της βουλής για την κήρυξη πολέμου και να αφαιρεθεί από τον Βασιλέα η διοίκηση των ενόπλων δυνάμεων. Παράλληλα, πήρε ρηξικέλευθα μέτρα για να διασφαλίσει τη σίγουρη νίκη των επικείμενων εκλογών, αφού η ημερομηνία λήξης αυτής της κυβέρνησης πλησίαζε. Συγκεκριμένα, λίγο πριν τη διάλυση της Βουλής, στα τέλη Αυγούστου του '20, τροποποίησε την εκλογική νομοθεσία ώστε να ψηφίσουν τόσο ο «εν εκστρατεία» στρατός και στόλος (N. 2484) όσο και ο πληθυσμός της Θράκης (N.2485). Έτσι για πρώτη φορά οι στρατιωτικοί θα ψήφιζαν με ειδικούς εκλογικούς καταλόγους στον τόπο υπηρεσίας τους. Η Θράκη συγκεκριμένα θα ψήφιζε ως τμήμα της ελληνικής επικρατείας, μολονότι δεν είχε ακόμα συντελεστεί η προσάρτησή της από τη σκοπιά του Διεθνούς Δικαίου με την ανταλλαγή των επικυρώσεων της σχετικής συνθήκης. Για να αποτραπεί κάθε αμφισβήτηση μάλιστα περί αυτού, ψηφίστηκε και ο N. 2492 που επισημοποιούσε την προσάρτηση της Θράκης (μαζί με την Ίμβρο και την Τένεδο). Τόσο οι στρατιωτικοί όσο και η Θράκη θα ψήφιζαν όχι με το παραδοσιακό σφαιρίδιο, όπως η υπόλοιπη Ελλάδα αλλά με ψηφοδέλτιο. Πέρα

---

⁷¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 8. 9. 1920.

από τα πρακτικά της πλεονεκτήματα, αυτή η καινοτομία ήταν προορισμένη να διευκολύνει τη χειραγώγηση της ψήφου, αν όχι και τη νοθεία υπέρ των Φιλελευθέρων.⁷²

Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Καθημερινή*,⁷³ δεν άφησε ένα τέτοιο θέμα αναπάντητο. Στο πρωτοσέλιδό της ασκεί οξεία κριτική στον νόμο περί ψηφοφορίας των στρατιωτών. Στο άρθρο της, επισημαίνει ότι η κυβέρνηση μέσω αυτού του νόμου θα χρησιμοποιήσει τους Έλληνες στρατιώτες ως «πεσσούς του εκλογικού ζατρικίου της, εξουδετερούσα δια των νοθευμένων στρατιωτικών ψήφων τας γνησίας ψήφους των γνησίων πολιτών της Ελλάδος», καταδικάζοντας τον Βενιζέλο για «φατριασμό», χαρακτηρισμός ο οποίος επαληθεύεται κατά την εφημερίδα από σωρία παρελθοντικών γεγονότων. Το άρθρο καταλήγει στο γεγονός ότι ο Βενιζέλος διαιωνίζει την εσωτερική κρίση, την οποία εκείνος προκάλεσε ειδικά με την τελευταία διακυβέρνησή του· και τώρα στο πλαίσιο της πρότασής του για την εκλογική τροποποίηση ένεκα «του κινδυνεύοντος κόμματος του» προπαγανδίζει τον αρμόζοντα «φρονηματισμόν» που καλούνται να δείξουν οι στρατιώτες του μετώπου.

Η αντίδραση της εφημερίδας προς το πρόσωπο του Βενιζέλου ήταν αναμενόμενη. Οι Φιλελεύθεροι είχαν επιβάλλει από την αρχή της κυβερνητικής τους τριετίας στην Αθήνα de facto δικτατορία, παραβιάζοντας θεμελιώδη άρθρα του Συντάγματος. Κηρύσσοντας τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, η κυβέρνηση είχε επιβάλει μία σειρά αντισυνταγματικών εκκαθαριστικών μέτρων. Σε αυτές τις εκκαθαρίσεις συμπεριφέρθηκε μάλλον «απλόχερα», επειδή είχε να τοποθετήσει μεγάλο αριθμό στελεχών της Εθνικής Άμυνας σε δημόσιες θέσεις. Οι μεταθέσεις, οι εξορίες και εκτοπίσεις συμπλήρωναν το καθεστώς της βίας και κατά την αντιβενιζελική ορολογία το καθεστώς «φατριασμού».⁷⁴ Τώρα προ των πυλών των εκλογών, η εκλογική νομοθεσία έρχεται να το επισφραγίσει. Ο κύριος στόχος των Φιλελευθέρων, η συμμετοχή στον πόλεμο για να πετύχουν την υποστήριξη των ελληνικών επεκτατικών επιθυμιών από τους συμμάχους ήταν σαφής. Για χάρη αυτής της πολιτικής είχαν αποδεχθεί τον λανθάνοντα εμφύλιο πόλεμο.⁷⁵ Από την άλλη, όσον αφορά τα αντιβενιζελικά κόμματα, η

⁷² Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός* ο.π., σ. 126-127.

⁷³ Εφημ *Καθημερινή*, 10. 9. 1920.

⁷⁴ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 914.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 916.

ιστορία φαινόταν σαν να την είχε θέσει εν αδίκω, αφού η πολιτική των Φιλελευθέρων έφερνε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα ως προς το όραμα της Μεγάλης Ιδέας.⁷⁶

Ο όρος του Βλάχου «γνήσιοι πολίτες της Ελλάδος» προβάλλει αναμφίβολα τον εσωστρεφή πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδας,⁷⁷ τα στενά όρια της οποίας ενσωματώνουν τους «γνήσιους Έλληνες πολίτες», θέλοντας να επισημάνει ότι το επεκτατικό και νεωτερικό πρόγραμμα του Βενιζέλου προκάλεσε ανεπανόρθωτες συνέπειες στο έθνος. Άλλωστε, το κύριο σύνθημα του αντιβενιζελισμού «η μικρά αλλ' έντιμος Ελλάς» διατυπώθηκε για να δηλώσει την «αυτοτέλεια» του κράτους απέναντι στους ξένους, δηλαδή την Αντάντ. Συμπύκνωσε, όμως, και τη νοσταλγία της Παλαιάς Ελλάδας για το δικό της εξιδανικευμένο παρελθόν.⁷⁸

Η οργισμένη *Καθημερινή*, λίγο αργότερα, στο πλαίσιο των δηλώσεων του Βενιζέλου στη Βουλή στις 2 Σεπτέμβρη για το νομοσχέδιο περί ψηφοφορίας στο Μέτωπο, θα δημοσιεύσει το τηλεγράφημα του Υπατου Αρμοστή, Αρ. Στεργιάδη, «όστις απεκήρυξεν ως ατυχή τον νόμον περί ψηφοφορίας εις το Μέτωπον και εζήτησε την ακύρωσιν του», ενώ στο ίδιο άρθρο η εφημερίδα καταδικάζει τον Βενιζέλο για πολιτική ατιμία και νόθευση των εκλογών.⁷⁹

«Η τελευταία του αγόρευσις!» και το «Έσχατον αίσχος!» ήταν ο τίτλοι των κεντρικών άρθρων της *Καθημερινής*⁸⁰ την ημέρα της επίσημης λήξης της θητείας της κυβέρνησης Βενιζέλου. Οι χαρακτηρισμοί «ιδιοτελέστερων των τυράννων», «κακοποιός» προς το πρόσωπο του Βενιζέλου βρίθουν. Στο ίδιο άρθρο ασκείται κριτική στην προηγούμενη κυβέρνηση ότι δεν έδρασε σαν πολιτικό κόμμα αλλά σαν οργανισμός τον οποίον δεν αρκούν να καλύψουν «αι ευτυχείς εθνικές περιστάσεις, αίτινες εσημειώθηκαν κατά την περίοδο της υπάρξεως του». Καταλήγει δε ότι κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης Βενιζέλου οι Έλληνες αναμετρούν μόνο θύματα.

Οι αντιδράσεις των αντιβενιζελικών φαίνονται να έχουν βαθύτερα αίτια. Δεν ήταν μόνο το γεγονός ότι το έθνος είχε διχαστεί στη διαμάχη για την εξωτερική πολιτική με την εισβολή στη Μικρά Ασία το 1919 και με την

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 932.

⁷⁷ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, ο.π., 216-230.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 220.

⁷⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 13. 12. 1920.

⁸⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 11. 9. 1920.

κατάσταση πολέμου η κυβέρνηση Βενιζέλου δικαιολογούσε την καταπιεστική πολιτική της. Μετά την αποτυχημένη δολοφονική απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου, που έγινε στο Παρίσι από δύο βασιλόφρονες αξιωματικούς τη στιγμή του θριάμβου των Σεβρών, στην Αθήνα έλαβαν χώρα βιαιοπραγίες κατά αντιβενιζελικών, και άνδρες των «ταγμάτων ασφαλείας» δολοφόνησαν στο δρόμο και χωρίς την παραμικρή αφορμή τον συγγραφέα και πολιτικό Ίωνα Δραγούμη. Χαρακτηριστική η φράση του Γεωγίου Βλάχου για τη δολοφονία του Δραγούμη στην *Καθημερινή*: « Τον ξεμπερδέψανε και τον Δραγούμη!». ⁸¹ Για τους αντιβενιζελικούς οι βιαιοπραγίες, η αδικία και το έγκλημα ήταν απότοκα του νέου συστήματος, επακόλουθα της αδιανόητης αλλαγής στη ζωή του έθνους. ⁸²

Ο Γεώργιος Βλάχος, διευθυντής της εφημερίδας *Καθημερινή* και ιεροφάντης του αντιβενιζελισμού, λίγο πριν τις εκλογές, όταν επέστρεψε η Όλγα, η χήρα του βασιλιά Γεωργίου Α', την καλωσόρισε με τη διαμαρτυρία :

Και επειδή εμεγαλύνθη η εθνική μας οικοδομή διηρέθη το εσωτερικόν της εις Πρυτανείον και Δεσμοτήριον, εις αυθέντας και δούλους, εις διώκτας και διωκομένους, εις θύτας και θύματα. Και εκυριάρχησε υπό την στέγην της το ψεύδος και η συκοφαντία και η αδικία και η κλοπή και η βία του ισχυρού κατά του άοπλου και η ιταμή των κρατούντων κατά της ελευθερίας των πολιτών επιβουλή. Ω Σύ, η οποία ωνειρεύθης μαζί με περασμένας γενεάς την Ελλάδα Μεγάλην, θα ησθάνθης κάποτε την βλάσφημον ευχήν της «μικράς αλλ' εντίμου Ελλάδος», θα ενοστάλησες ίσως, όπως ημείς, την καλήν εποχήν, όπου τα σύνορά μας ήταν στενά, αλλ' απέραντος η αγάπη των Ελλήνων προς την Ελλάδα, κατά την οποίαν δεν εφθάναμεν εις το Βόσπορον, αλλά δεν εδολοφονούμεθα εις τους δρόμους της πρωτευούσης, κατά την οποίαν ήτο μικρά η Ελλάς, αλλά πατρίς των Ελλήνων. ⁸³

Ενδεχομένως ο Γ. Α. Β. παρέβλεπε το γεγονός ότι οι Έλληνες, τουλάχιστον ως τη συγκρότηση της αντιβενιζελικής παράταξης, ουδέποτε αγάπησαν τη μικρή και «ασφυκτιώσα» μέσα στα σύνορα της Ελλάδα. Η Μεγάλη Ιδέα, αυτός ο ασαφής και πολυσήμαντος όρος, σήμαινε πρωτίστως την εδαφική επέκταση και την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών. Από την ίδρυσή του, το ελληνικό βασίλειο προσπάθησε να διεκδικήσει τα νεφελώδη «ιστορικά του όρια», ενώ παράλληλα η Μεγάλη Ιδέα γινόταν συνώνυμη τόσο με τον εκπολιτιστικό ρόλο

⁸¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 6. 9. 1920.

⁸² Gunnar Hering, ο.π., σ. 933.

⁸³ Εφημ. *Καθημερινή*, 12. 10. 1920.

των Ελλήνων στην Ανατολή όσο και με τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο της χώρας, έννοιες που παρέπεμπαν και οι δύο στον εκδυτικισμό της.⁸⁴

Πρέπει να σημειωθεί ότι, αν και γινόταν αναφορά στις ανθρώπινες απώλειες που συνεπαγόταν η Μεγάλη Ιδέα, το βασικό πρόβλημα δε συνίστατο σε αυτές, αλλά στο γεγονός της κυριαρχίας του Βενιζέλου με την υποστήριξη των Συμμάχων. Παράλληλα, ο κατεξοχήν ιδεολόγος του αντιβενιζελισμού, ο εκδότης της *Καθημερινής*, Γεώργιος Βλάχος, στο προαναφερθέν άρθρο του Οκτωβρίου έδωσε μία από τις πιο ολοκληρωμένες αναλύσεις του αντιβενιζελικού συνθήματος: « Η μικρά αλλ' έντιμος Ελλάς». Συμπλήρωνε προς την Όλγα ότι η Ελλάδα του 1868, «την οποία ε γνώρισες, γωνίαν μόλις του μεγάλου, υπόδουλου Ελληνισμού», έγινε η «Ελλάς του 1920», η οποία λούεται εις τα νερά του Βοσπόρου και περνά της Μικράς Ασίας τα παράλια».⁸⁵

Τα εισαγωγικά χρησιμοποιούνται συστηματικά από τον Βλάχο για ειρωνεία και αμφισβήτηση. Δεν είναι γι αυτόν Ελλάδα «η Ελλάς του 1920», δηλαδή «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», που αποφεύγει να χρησιμοποιήσει ακόμα και ως έκφραση. « Άνθρωποι έφθασαν εκ πάσης γωνίας, οι ξένοι ως Έλληνες, οι Έλληνες ως ξένοι...». Με αόριστο αλλά και αριστοτεχνικό τρόπο αμφισβητεί εδώ την εθνική υπόσταση του ίδιου του Βενιζέλου και πολλών οπαδών του (ιδίως από τις Νέες Χώρες, αλύτρωτους και πρόσφυγες). Είτε δεν είναι αυθεντικοί Έλληνες, είτε είναι Έλληνες αλλά ξενόδουλοι, όργανα των ξένων.⁸⁶

Πέρα από την πολιτική διαμάχη, η ταραχώδης σχέση μίας μερίδας αντιβενιζελικών για το επεκτατικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων θα ήταν εμφανής. Οι αντιβενιζελικοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με το δίλημμα ότι η εδαφική επέκταση της Ελλάδας θα προκαλούσε τη διαρκή εχθρότητα της εθνικιστικής Τουρκίας και θα εξέθετε όλους τους Έλληνες που θα βρίσκονταν εκτός των νέων συνόρων σε κίνδυνο, καθώς υπήρχε η πεποίθηση ότι τα νέα σύνορα, όσο απομακρυσμένα κι αν ήταν, δε θα περιέκλειαν όλες τις διάσπαρτες στη Μικρά Ασία ελληνικές κοινότητες. Για τον ίδιο λόγο, οι αντιβενιζελικοί, είχαν διαμαρτυρηθεί ήδη από το 1915 για την προθυμία του Βενιζέλου να ανταλλάξει ένα μέρος της Θράκης ή της Ανατολικής Μακεδονίας έναντι εδαφών στη Μικρά

⁸⁴ Λίνα Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, ο.π., σ. 23.

⁸⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 12. 10. 1920.

⁸⁶ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, ο.π., 221-222.

Ασία.⁸⁷ Κατά βάση οι αντιβενιζελικοί μπορεί να ήθελαν να μείνουν στην οικουμενική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή να διατηρήσουν την ελληνική οικιστική και πολιτισμική παράδοση εκτός βασιλείου και να περιορίσουν την εδαφική επέκταση σε ακίνδυνες ευκαιριακές διεκδικήσεις. Παράλληλα, ενώ τόνιζαν την πολιτισμική αποστολή του αλύτρωτου ελληνισμού και μιλούσαν για τις παραδόσεις του Ελληνισμού, όμως φοβούνταν ότι σε ένα πολύ μεγαλύτερο κράτος, (ή σε ένα μικρότερο, αλλά με στρατιά προσφύγων και μετοίκων) οι αυτόχθονες του βασιλείου θα αποτελούσαν μειονότητα και θα ωθούνταν στο περιθώριο μιας κοινωνίας με διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία, μέσα σε ένα πολύχρωμο μείγμα συνηθειών ζωής και στάσης απέναντι σε αξίες.⁸⁸

Αξιοσημείωτη είναι η διατύπωση του Ιωάννη Μεταξά ως προς αυτό το ζήτημα: Η Μικρά Ασία συναπαρτιζόταν από «σύνολον μερών στενώς συνδεδεμένων προς άλλα γεωγραφικώς, οικονομικώς, ιστορικώς και εθнологικώς»· θα ήταν «δύσκολον να υποδιαιρέση τις την χώραν ταύτην πολιτικώς» χωρίς να περιπέσει σε ανωμαλίες, οι οποίες θα είχαν αντίκτυπο επί του οικονομικού και εθнологικού πεδίου και «θα γεννήσωσι μοιραίως, εν τη εξελίξει των χρόνων, προστριβάς, αίτινες θα ανάγωσιν εις αγώνας προς συνένωσιν πάλιν των χωρών τούτων δια της επικρατήσεως της μιας εξ αυτών».⁸⁹

Αδυνατώντας να χαράξει, συνεπώς, άλλο σύνορο ικανό να περιστείλει τις πιέσεις αυτές, ο διακεκριμένος επιτελικός κατέληγε να διακρίνει μία και μόνο γεωγραφική διαίρεση στο μέσο της μικρασιατικής ηπείρου, με αφετηρία ένα σημείο μεταξύ Ηράκλειας και Σινώπης, στον Εύξεινο Πόντο, και απόληξη στη Μεσόγειο, αφού διερχόταν από την περιοχή της Άγκυρας. Διεκδικώντας, όμως, αυτή τη διαχωριστική γραμμή, η Ελλάδα θα συμπεριλάμβανε στους κόλπους της μία ισχυρή μουσουλμανική πλειοψηφία· συνεπώς – εξού και ο ατυχής όρος-, θα μεταβαλλόταν σε δύναμη «αποικιακή»· προφανώς, πρόκειται για θεώρηση υπαγορευμένη από κριτήρια γεωστρατηγικά, που κατεξοχήν προβλήθηκε αργότερα, ερήμην της πολιτικής πραγματικότητας.⁹⁰

Ανεξαρτήτως όλων αυτών όμως, η αντιπάθεια των αντιβενιζελικών κατά

---

⁸⁷ Gunnar Hering, ο.π., σ. 934.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 935-936.

⁸⁹ Ι. Μεταξάς, *Το προσωπικόν μου ημερολόγιον*, ο.π., σ. 386-390.

⁹⁰ Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, ο.π., σ. 47-48.

των Μικρασιατών, οι οποίοι από το 1914 συνέρρεαν στο βασίλειο είχε εκφραστεί με ποικίλους τρόπους. Τις δε ακρότητες τους απέναντι στους Μικρασιάτες θα τις δούμε στη συνέχεια. Ωστόσο μία πρόγευση για τα επικείμενα έδωσε το 1917 ένας βουλευτής, ο οποίος, ακούγοντας να μιλούν για ένα μνημόσυνο υπέρ των ψυχών των Μικρασιατών που είχαν σκοτωθεί, τόλμησε να φωνάξει στη βουλή : « Τους χασισοπότας υποστηρίζετε;»⁹¹

Εντούτοις, ο Γούναρης, αποφεύγοντας ολωσδιόλου να μιλήσει για το λεπτό θέμα του Μικρασιατικού, αμέσως μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, προσδιόρισε με τον πρώτο του λόγο τον στόχο που ενέπνευσε την τρομοκρατική δράση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων την επόμενη διετία. Δεν αρκούσε, όπως παρατίθεται από την *Καθημερινή*, «η κατεδάφισις της τυραννίας». Θα ακολουθούσε υποχρεωτικά «η απολύμανσις της χώρας από τους πανώλους της τυραννίας», δηλαδή τους Φιλελευθέρους.⁹² Με τη μετονομασία του σε «Λαϊκό», το κόμμα των *Εθνικοφρόνων* μετέτρεψε μονομιάς τους συλλόγους σε δικές του κομματικές οργανώσεις.

Μέσω της *Καθημερινής* θα εκφραστεί και η ιδέα της εκπροσώπησης κοινωνικών, προπαντός επαγγελματικών- συντεχνιακών συμφερόντων, μία ιδέα που αποτελούσε πεδίο συζήτησης την περίοδο του Μεσοπολέμου από διάφορα κόμματα και ασπαζόταν ανοιχτά ο Γούναρης. Βεβαίως την περίοδο αυτή, οι τέτοιου είδους προτάσεις φάνταζαν ακραίες.⁹³ Το *Έθνος*⁹⁴ σημείωνε ειρωνικά ότι ο Γούναρης ήθελε να εισαγάγει το σοβιετικό σύστημα και απέκρουε ως θρασεία τη σκέψη να συναποφασίζουν οι εργάτες για την πολιτική και να ψηφίζουν οι γυναίκες.⁹⁵ Το τελευταίο θα αποτελέσει, όπως θα δούμε παρακάτω, υλικό για την προεκλογική εκστρατεία του Γούναρη. Ο Βενιζέλος κατηγόρησε τον αντίπαλο του ότι «έκανε την πρόταση να εισαχθεί ο σοβιετισμός στην

⁹¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Κ' Β', αρ. 647, 7.10.1917.

⁹² Εφημ. *Καθημερινή*, 13.10.1920.

⁹³ Εφημ. *Καθημερινή*, 14.10.1920.

⁹⁴ Εκδόθηκε το 1913 από τον Σπύρο Νικολόπουλο. Συντάκτης πολλών εφημερίδων, αρχισυντάκτης των *Καιρών*, και ικανός δημοσιογράφος, ο Νικολόπουλος έκανε το *Έθνος* μία από τις μεγαλύτερες απογευματινές εφημερίδες, που βελτιωνόταν συνεχώς ως προς την ύλη και την εμφάνιση. Σταθερά βενιζελική, όμως διακρινόμενη από μετριοπάθεια και σοβαρότητα ως προς τις πολιτικές της τοποθετήσεις. Η εφημερίδα συνέχισε την έκδοσή της (με μία 40ήμερη διακοπή το 1935) ως την Κατοχή, οπότε την έκλεισαν οι Γερμανοί. Επανεκδόθηκε μετά την απελευθέρωση από τον αρχισυντάκτη, Κ. Οικονομίδη. Κλείνει το 1970 από τη δικτατορία των Συνταγματαρχών και επανεκδίδεται το 1981. Βλ. Νάση Μπάλα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, ο.π., σ. 87 και *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τόμος 2, ο.π., σελ. 58.

⁹⁵ Εφημ. *Έθνος*, 13. 9. 1920.

Ελλάδα» και το πλήθος των ακροατών του κραύγαζε: «Κάτω ! Κάτω οι Βούλγαροι!». ⁹⁶

Οι θέσεις του Γούναρη στην κοινωνική πολιτική ήταν και ο λόγος για τον οποίο απέτυχε εντέλει η προσπάθεια του εφοπλιστή Λεωνίδα Εμπειρικού να συνεργαστεί με την αντιπολίτευση, ⁹⁷ όταν αποχώρησε από τους Φιλελευθέρους λόγω της φιλεργατικής τους πολιτικής. Παρά το γεγονός ότι την περίοδο του πολέμου δεν αναπτύχθηκε μακροπρόθεσμη συνεργασία μεταξύ αντιβενιζελικών και σοσιαλιστών, ⁹⁸ και μετά τις δύο επαναστάσεις στη Ρωσία οι συντηρητικοί δε θα πρέπει να είχαν αυταπάτες για την άκρα Αριστερά, υπήρξαν εκατέρωθεν εκδηλώσεις συμπάθειας. Διαδηλωτές του αριστερού Σοσιαλιστικού Κόμματος Εργατών Ελλάδος (ΣΕΚΕ), οι οποίοι, όπως και η αντιπολίτευση είχαν υποφέρει από τις βιαιότητες βενιζελικών μπράβων, πέρασαν ύστερα από μία εκδήλωση ζητωκραυγάζοντας και χειροκροτώντας μπροστά από το γραφείο Τύπου των αντιβενιζελικών, ⁹⁹ όπως χαρακτηριστικά παρατίθεται από την εφημερίδα *Σκριπ*. ¹⁰⁰ Πενήντα δύο συνδικαλιστικές οργανώσεις αποφάσισαν να υποστηρίξουν την αντιπολίτευση. Στους συνδυσμούς των αντιβενιζελικών συμμετείχαν (ύστερα από μεγάλη πίεση που άσκησε ο Κεντρικός Πολιτικός Λαϊκός Σύλλογος στις επιτροπές ορισμού των υποψηφίων) ο Δ. Παναγιώτου, εκπρόσωπος του *Εργατικού Κέντρου Αθηνών* και ο Δ. Κρεμεζής από το *Εργατικό*

---

⁹⁶ Gunnar Hering, ο.π., σ. 946.

⁹⁷ Εφημ. *Έθνος*, 16. 9. 1920.

⁹⁸ Οι κυβερνητικές προσδοκίες ότι οι σοσιαλιστές θα στήριζαν την αλυτρωτική πολιτική διαψεύστηκαν αμέσως. Από την πρώτη στιγμή, το ΣΕΚΕ υιοθέτησε τη διεθνιστική ιδεολογία και τη συνακόλουθη απόρριψη του ελληνικού εθνισμού, που εκπορευόταν κυρίως από την εβραϊκή Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης, τη σημαντικότερη από τις ιδρυτικές του συνιστώσες. Εξάλλου, μετά την ίδρυση της ΓΣΣΕ, οι Φιλελεύθεροι άρχισαν να χάνουν και τον έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος, σε όφελος των αντιβενιζελικών και των σοσιαλιστών. Η κλιμάκωση των απεργιών το 1918-1920 κατέληξε στο να υπονομεύσει την πολεμική προσπάθεια και στο εσωτερικό, προκαλώντας όχι μόνο κύματα διώξεων, αλλά και περιοριστικά νομοθετικά μέτρα.(Ν. 2151/1920). Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., 132.

⁹⁹ Εφημ. *Σκριπ*. 21. 9. 1920.

¹⁰⁰ Καθημερινή εφημερίδα εικονογραφημένη. Προήλθε από τη σατιρική εφημερίδα *Σκριπ* (1893-1895) του Ευάγγελου Κουσουλάκου. Το όνομά της το οφείλει στην αγγλική λέξη, που εκείνη την εποχή ήταν του συρμού (σήμαινε τις προσωρινές αποδείξεις που η κυβέρνηση είχε δώσει στους εγγραφέντες στο δάνειο κεφαλαιοποιήσεων, έως ότου τους χορηγηθούν οι ομολογίες). Το 1895 ο Κουσουλάκος μετέτρεψε το *Σκριπ* σε καθημερινό φύλλο με προσεγμένη εμφάνιση και ύλη και αξιόλογη κυκλοφορία. Μετά το θάνατο του Ε. Κουσουλάκου (1903), την εφημερίδα ανέλαβε ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης. Το *Σκριπ* ήταν μία από τις φανατικότερες αντιβενιζελικές εφημερίδες. Πρέσβευε καθαρά φιλομοναρχικές απόψεις και η γερμανοφιλία της είχε προγενέστερες του Διχασμού καταβολές. Μετά την ήττα στη Μικρά Ασία και την κήρυξη της «Επανάστασης», το *Σκριπ* άλλαξε τόνο προβάλλοντας ως αναγκαιότητα τη λήθη του παρελθόντος και την εσωτερική γαλήνη. Βλ. Νάση Μπάλτα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, ο.π., σ. 72 και *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τόμος 4, ο.π., σελ. 106.

Κέντρο Πειραιώς, ενώ υπέρ των Φιλελευθέρων τάχθηκαν μόνο επτά συνδικαλιστικές οργανώσεις.¹⁰¹

Στην δε προεκλογική του ομιλία στην Πάτρα ο Γούναρης διευκρίνισε ακόμα περισσότερο το πρόγραμμα του για την κοινωνική του πολιτική.¹⁰² Αναφερόμενος στην αναθεώρηση του Συντάγματος πρότεινε την εκπροσώπηση των «παραγωγικών τάξεων» με δικό τους αντιπροσωπευτικό όργανο, με στόχο τη διαφώτιση του κράτους, διότι, όπως είπε, το αναλογικό σύστημα δεν αρκούσε για να ενσωματωθούν στην κοινωνική αρμονία τα συμφέροντα αυτών των τάξεων και προπαντός τα «πεφρονημένα» συμφέροντα των εργατών και των αγροτών. Ο Γούναρης απέρριψε ως καθαρή ουτοπία την αντίληψη ότι ανεξάρτητοι διανοούμενοι θα μπορούσαν να διαγνώσουν τα κοινωνικά συμφέροντα. Κατά την άποψη του, ο αρμόζων τρόπος και συνάμα φυσικός να ρυθμίζονται τα ζητήματα της κοινωνίας καθορίζεται από τη διαπάλη των αντιτιθέμενων συμφερόντων και την αδήριτη ανάγκη να ενσωματωθούν αυτά σε ένα ενιαίο οργανικό σύνολο. Όπως το 1911 ο Παπαναστασίου, έτσι και ο Γούναρης έριξε ως δεύτερο στοιχείο στη συζήτηση για το Σύνταγμα την πρόταση της εισαγωγής δημοψηφίσματος και ότι εάν το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν δυσμενές για την κυβέρνηση και την πλειοψηφία της Βουλής, τότε θα έπρεπε να διεξάγονται εκλογές. Παράλληλα, υποστήριξε ανοιχτά το εκλογικό δικαίωμα των γυναικών.¹⁰³

Ακριβώς αυτός ο αντιπλουτοκρατικός λόγος που είχε αρχίσει από το 1915 και συνεχιζόταν τώρα εν όψει των εκλογών αποτέλεσε το έναυσμα για να προσελκύσει στη φιλοβασιλική παράταξη τμήματα της αστικής τάξης, όπως μικρούς και μεσαίους κτηματίες και επαγγελματίες. Άξονας του προεκλογικού αντιβενιζελικού λόγου αποτέλεσε ο στόχος της αποκατάστασης των ελευθεριών και η μέριμνα για τον λαό. Είναι εύλογο, κάτω από αυτές τις συνθήκες, η αντιβενιζελική αντιπολίτευση να βρίσκει υποστηρικτές στην μερίδα της αστικής τάξης που απειλούταν περισσότερο από τις διαρθρωτικές αλλαγές που έφερναν η ανάπτυξη του καπιταλισμού και της τεχνολογικής προόδου. Γι αυτό και η

---

¹⁰¹ Εφημ. *Σκριπ*, 26.9.1920.

¹⁰² Εφημ. *Σκριπ*, 13.10.1920.

¹⁰³ Ο Βενιζέλος θεωρούσε μεν την αναγνώριση της ισότητας των γυναικών στο αστικό δίκαιο «ώριμο φρούτο» και δεν απέκλειε τον διορισμό γυναικών ως δημοσίων υπαλλήλων, αλλά εκφραζόταν συγκρατημένα και με περιστροφές για το ζήτημα της ισότητας των πολιτικών δικαιωμάτων. Βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 946.

ονομασία «Λαϊκό» κόμμα ήρθε ως επιστέγασμα για να τονιστούν οι εσωτερικές κοινωνικές διαφορές.¹⁰⁴ Παρόλο, που η ονομασία αυτή ήταν ήδη γνωστή από τους Κοινωνιολόγους, το πρόγραμμα όμως του Γούναρη δεν είχε σχέση με τις αντικαπιταλιστικές τοποθετήσεις των συντρόφων του Παπαναστασίου.

Στον λόγο αυτό, επίσης, ο Γούναρης ήταν πολύ προσεκτικός ως προς Μικρασιατικό, καθώς χαιρέτιζε την επέκταση της Ελλάδας στη ζώνη της Σμύρνης, απέφυγε όμως να αναφερθεί στα προβλήματα επιβολής των όρων συνθήκης. Στις αναφορές του πάντοτε δινόταν προτεραιότητα στην εσωτερική πολιτική. Σύμφωνα με δήλωσή του που δημοσιεύτηκε στο *Εμπρός* στις 13 Οκτωβρίου 1920, έλεγε :

Είναι όντως τραγική η θέση ημών κατά την στιγμήν καθ' ην η ελευθέρα Πατρίς εκτείνει τους βραχίονας και περιπτύσσεται εις τους κόλπους της (...) κατά την στιγμήν καθ' ην ο Ελληνισμός ολόκληρος αισθάνεται την ανάγκην να πανηγυρίση την προσέγγισιν εις την επίτευξιν των απ' αιώνων κινούντων αυτόν εθνικών ιδεωδών (...) ζοφώδη ρίπτει σκιάν επί της χαράς (...) η απαισία εσωτερική κατάστασις...¹⁰⁵

Στον λόγο αυτό του Γούναρη αποτυπώνεται η επιφύλαξη του έναντι της Ιδέας της Μεγάλης Ελλάδας. Μία επιφύλαξη που βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το εθνικό σχίσμα, και δεν επρόκειτο για κομματική επιλογή ή απαρέσκεια. Επρόκειτο ακριβώς για την αντανάκλαστική αντίδραση μίας συντηρητικής νοοτροπίας για τις ανατροπές που έφερνε το επεκτατικό σχέδιο στην Μικρά Ασία.

Καθώς πλησιάζουν οι εκλογές, η *Καθημερινή*¹⁰⁶ -όπως και καθ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας- δεν έπαψε να ζητεί το «τέλος της τυραννίας». Στη ουσία δεν εννοούσε μόνο την καταπιεστική πολιτική της κυβέρνησης. Κατά βάση η αντιβενιζελική παράταξη αποσκοπούσε στην επιστροφή του Κωνσταντίνου, ο οποίος δεν είχε παραιτηθεί επίσημα, αλλά είχε απομακρυνθεί απλώς ύστερα από την πίεση των συμμάχων. Μάλιστα ο ίδιος σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Ερως*, την οποία αναδημοσίευσε η

---

¹⁰⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο συλλογικό τόμο *η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, ο.π., σ. 42-43.

¹⁰⁵ Εφημ. *Εμπρός*, 13. 10. 1920.

¹⁰⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 10. 10. 1920.

Καθημερινή,¹⁰⁷ είχε δηλώσει ότι διατηρούσε τις απαιτήσεις του στο θρόνο.

Όσο ο Αλέξανδρος ζούσε, η λεπτότητα επέβαλλε στους βασιλικούς αυτοσυγκράτηση. Αυτοί οι λόγοι ωστόσο εξέλιπαν, όταν στις 12/25 Οκτωβρίου ο βασιλιάς πέθανε από δηλητηρίαση του αίματος, ύστερα από δάγκωμα πιθήκου. Η κυβέρνηση ανέβαλε τις εκλογές για την 1^η Νοέμβρη και παρακάμπτοντας και πάλι τον μεγαλύτερο πρίγκιπα Γεώργιο, προσέφερε το θρόνο στον πρίγκιπα Παύλο. Στις 15 Οκτωβρίου ο ναύαρχος Κουντουριώτης ανέλαβε την αντιβασιλεία. Η *Ηνωμένη Αντιπολίτευσις* εκμεταλλεύτηκε την ευνοϊκή συγκυρία. Η *Καθημερινή*¹⁰⁸ σε άρθρο στο πρωτοσέλιδο της αναγράφει χαρακτηριστικά:

Ο βενιζελισμός ισχυρίζεται ότι ο θάνατος πλήξας τον βασιλέα Αλέξανδρο, εδημιούργησε ζήτημα Δυναστείας. Ο ισχυρισμός είναι αβάσιμος. Ο θάνατος του βασιλέως Αλεξάνδρου δε δημιουργεί βασιλική κρίσιν εν Ελλάδι. Ο Θεός της Ελλάδος είχε ευλογήσει το εύρωστον δένδρον της Ελληνικής Δυναστείας, του οποίου ο κορμός υπήρξεν ο βασιλεύς Γεώργιος και επληθύθησαν οι κλάδοι του δένδρου και ηφθόνησαν οι βλαστοί του.

Στην δε προεκλογική του ομιλία στις 25 Οκτωβρίου, ο Γούναρης συμπέρανε ότι: «Πράγματι ζήτημα θρόνου δεν υπάρχει. Ο θρόνος έχει τον νόμιμον αυτού κάτοχον. Βασιλεύς των Ελλήνων είναι ο Κωνσταντίνος» και υποσχόταν ότι εάν η αντιπολίτευση κέρδιζε τις εκλογές θα διεξήγαγε δημοψήφισμα.¹⁰⁹

Την επόμενη μέρα της προεκλογικής αυτής ομιλίας, η *Καθημερινή*¹¹⁰ τιτλοφορεί στο πρωτοσέλιδο της «εληά, εληά και ζήτω ο βασιλεύς Κωνσταντίνος», «Η ιστορική ημέρα του χθες- οι λόγοι Γούναρη, Στράτου και Ράλλη», «όλοι οι Αθηναίοι ζητωκραυγάζουν τον βασιλέα Κωνσταντίνο!». Στο ίδιο φύλλο της *Καθημερινής* παρατίθεται άρθρο, στο οποίο επισημαίνεται ότι «ο λαός των πραγματικών Ελλήνων, είνε, απ' ακρου εις άκρον κωνσταντινικός». Τέλος, ξεκαθαρίζει ότι μετά τη νίκη στις εκλογές, θα ακολουθούσε και τυπικό δημοψήφισμα: «Δια της πανηγυρικής εκδηλώσεως του δημοψηφίσματος θ' ανορθώσωμεν τα Δίκαια του Μεγάλου Μάρτυρος, του Κωνσταντίνου. Και ας

¹⁰⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 26. 5. 1920.

¹⁰⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 10. 1920.

¹⁰⁹ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος IV*, Αθήναι, εκδ. Πάπυρος, 1973, σ. 37-40.

¹¹⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 26. 10. 1920.

τελειώσωμεν απευθύνοντες προς Αυτόν ευγνώμωνα χαιρετισμόν δι' όσας υπέρ της Πατρίδος υπέστη θυσίας».

Όπως διαπιστώνουμε, το περιεχόμενο της μελλοντικής συνταγματικής αναθεώρησης που αναφερόταν στον περιορισμό των δικαιωμάτων του Στέμματος ελάχιστα επηρέασε τον προεκλογικό αγώνα. Το απροσδόκητο γεγονός του θανάτου του βασιλιά Αλεξάνδρου άλλαξε μονομιάς την πολιτική κατάσταση σε βάρος των Φιλελευθέρων, μετατρέποντας ουσιαστικά τις εκλογές σε άτυπο δημοψήφισμα. Κανένα κατασταλτικό μέτρο δε μπορούσε πλέον να συγκρατήσει τους αντιβενιζελικούς και να τους απαγορεύσει - όπως τα τρία προηγούμενα χρόνια - να αναφέρονται στον «έκπτωτο» και στην επιστροφή του.¹¹¹

Η ηγεσία των Φιλελευθέρων αποδέχτηκε τη στάση της αντιπολίτευσης, ώστε να υπάρχει τελική απόφαση της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος για το πρόσωπο του βασιλιά. Παράλληλα κατέφθναν προειδοποιήσεις από τις χώρες της Αντάντ ότι η επιστροφή του Κωνσταντίνου θα επηρέαζε τις σχέσεις των Αθηνών με τις Δυτικές Δυνάμεις, τη βοήθεια των οποίων χρειαζόταν η Ελλάδα για τον πόλεμο με το εθνικιστικό απελευθερωτικό κίνημα της Τουρκίας. Ωστόσο, οι αντιβενιζελικοί, αν και αυτές οι προειδοποιήσεις ήταν απολύτως γνωστές στην ηγεσία αρνήθηκαν και να ασχοληθούν έστω με το ζήτημα.¹¹²

Με αυτήν την τοποθέτηση, οι αντιβενιζελικοί δεν άλλαξαν αρχικά το περιεχόμενο της επικείμενης απόφασης του εκλογικού σώματος. Έτσι κι αλλιώς το υπό κρίσιν ζήτημα ήταν η σύνθεση ενός κοινοβουλίου που θα άλλαζε το Σύνταγμα και θα ενέκρινε ή θα καταδίκαιζε όσες παραβιάσεις του συντάγματος είχαν γίνει τα προηγούμενα χρόνια. Με την πρόταση για δημοψήφισμα το μόνο που πέτυχε η αντιπολίτευση ήταν να εντείνει ακόμα περισσότερο τη θεμελιακή διαφωνία για τη νομιμότητα της εξουσίας. Αργότερα μόνο φάνηκε ότι οι αντιβενιζελικοί δεν ήθελαν μόνο να εκκαθαρίσουν τα ανοιχτά ζητήματα της συνταγματικής τάξης, αλλά να οδηγήσουν σε αποφάσεις κατά της εκσυγχρονιστικής στρατηγικής των Φιλελευθέρων σε κεντρικά θέματα εσωτερικής πολιτικής και να αναστρέψουν ορισμένες τροποποιήσεις της τελευταίας δεκαετίας. Επομένως, ο Βενιζέλος επιδείκνυε ρεαλισμό, όταν κατά

¹¹¹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ. 135.

¹¹² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 948.

τις προεκλογικές του ομιλίες, τόνιζε πρωτίστως τις επιτυχίες της πολιτικής του στους τομείς της εκπαίδευσης, της οικονομικής ανάπτυξης, της κοινωνικής και εργασιακής νομοθεσίας και στην αγροτική μεταρρύθμιση.¹¹³

---

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 948-949.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

«Ο τύραννος έφυγεν».

Οι πανηγυρισμοί για τα αποτελέσματα των εκλογών.

«Πολίται Έλληνες σήμερα θα ψηφίσετε. Πριν ψηφίσετε σκεφθείτε. Η ψήφος σας είναι σημαντική. Η ψήφος σας δεν είναι απλούν, ελαφρόν σφαιρίδιον. Είναι βουνόν μολύβδου. Το βουνόν αυτό μολύβδου μη το κυλίσετε εις τα στήθη της Ελλάδος. Αφήσατε την Ελλάδα να αναπνεύση».¹¹⁴ Κυριακή 1 Νοεμβρίου 1920, *Καθημερινή*. Η μοιραία ημέρα έφτασε.

Οι αριθμοί μιλούν από μόνοι τους. Η αντιπολίτευση κέρδισε τις εκλογές με σημαντική διαφορά. Το *Λαϊκό Κόμμα* κέρδισε 75 έδρες, το *Εθνικό Συντηρητικό* 60 και το κόμμα του Ράλλη 25, ενώ 30 έδρες πήρε ο συνδυασμός του Στέφανου Δραγούμη και 70 διάφορες μικρές ανεξάρτητες ομάδες, όπως οι Μακεδόνες περί τον Γεώργιο Μπούσιο.¹¹⁵ Το κυβερνών κόμμα πήρε μόνο 118 από τις συνολικά 369 έδρες (32%) και μάλιστα μόνο σε 18 από τις συνολικά 40 εκλογικές περιφέρειες. Καθοριστική υπήρξε προπαντός η ολοκληρωτική επικράτηση του αντιβενιζελισμού στην Παλαιά Ελλάδα, όπου οι Φιλελεύθεροι δεν κατόρθωσαν να εκλέξουν ούτε έναν βουλευτή.¹¹⁶ Έτσι αποτυπώθηκε και εκλογικά ο Εθνικός Διχασμός ως αντιπαράθεση της Παλαιάς Ελλάδας με το υπόλοιπο Έθνος, που είχε αποκρυσταλλωθεί ήδη από το 1916.¹¹⁷

Είναι αλήθεια ότι τα αποτελέσματα των εκλογών εξέπληξαν τους πάντες. Η *Καθημερινή*¹¹⁸ δεν έπαψε να πανηγυρίζει αλλά και να επιδεικνύει την σφοδρή αντιπάθειά της στο πρόσωπο του Βενιζέλου: « Ο λαός σε έκρινεν μόνον' και σε έκρινεν επιεικώς' του επεβλήθη ως τύραννος, σε καταδίκασε ως κυβερνήτην».

Μετά από λίγες μέρες, ο Βενιζέλος αποφάσισε να παραδώσει την εξουσία στους νικητές εγκαταλείποντας την πολιτική και την Ελλάδα. Η αντίδρασή του ερμηνεύεται από ιστορικούς αναλυτές όχι μόνο συναισθηματικής φύσεως. Πίστευε μάλλον ότι η παρουσία του κινδύνευε να πυροδοτήσει μεγαλύτερη έκρηξη βίας.¹¹⁹ Εξάλλου, δεν υπήρχε και καμία εγγύηση για την προσωπική του

¹¹⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1. 11. 1920.

¹¹⁵ Gunnar Hering, ο.π., σ. 948.

¹¹⁶ Για τα εκλογικά αποτελέσματα στα στρατεύματα της Μικράς Ασίας δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ ακριβή στοιχεία, βλ. Gunnar Hering, ο.π., σ. 950.

¹¹⁷ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, ο.π., σ. 137.

¹¹⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 3. 11. 1920.

¹¹⁹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, ο.π., σ.138.

ασφάλεια, μετά την ολοκληρωτική επικράτηση των εχθρών του, που πανηγύριζαν σε έξαλλη κατάσταση. Τα λόγια της *Καθημερινής* την επιβεβαιώνουν: «Τώρα εις το καλό. Μετά σε, όλα θα είνε καλά, όλα θα λησμονηθούν, όλα θα περάσουν. Βιάσου μόνον· βιαζόμεθα ν' αρχίσωμεν να αγαπώμεν την Πατρίδα μας».¹²⁰

Πέρα από την αποτίναξη της «τυραννίας», η Παλαιά Ελλάδα εξακολουθούσε να αποκρούει τον πόλεμο και τη δική της «αλυτρωτική» αποστολή ενώπιον της κοινής γνώμης. Η αντίθεση στον πόλεμο και τον πόθο της αποστράτευσης εξηγεί γιατί πολλοί αντιβενιζελικοί ψήφισαν και υποψηφίους του *ΣΕΚΕ* μέσα στη σύγχυση που δημιούργησαν τα κοινά συνθήματα κατά του πολέμου και των Φιλελευθέρων, όπως «σφυρί-δρεπάνι κι ελιά στεφάνι» (όπου ελιά ήταν το έμβλημα του αντιβενιζελισμού).¹²¹

Οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί από τη σχετική βιβλιογραφία είναι πολλές σχετικά με την έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος. Ο πρωτεύων λόγος θα πρέπει μάλλον αν αποδοθεί στην αυταρχική διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων της τριετίας 1917-1920, η οποία και παρεμπόδιζε την εκδήλωση των πραγματικών αισθημάτων της κοινής γνώμης. Υπήρχε βέβαια, κοινοβούλιο, αν και επρόκειτο για αναβίωση της διαλυθείσας βουλής του Μαΐου του 1915, και τυπικά υπήρχε αντιπολίτευση. Εντούτοις, η ηγεσία του αντιβενιζελισμού ήταν εξόριστη στην πλειοψηφία της, και η δραστηριότητα των υπολοίπων που περιέμεναν ελεύθεροι υπόκειτο σε περιορισμούς. Ο Τύπος, όπως είδαμε και στο πρώτο άρθρο του Γεώργιου Βλάχου, υφίστατο λογοκρισία και τα αστυνομικά μέτρα ήταν πιεστικά. Ακόμα και κατά την προεκλογική περίοδο, που η *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* είχε ελευθερία κινήσεων, ο στρατιωτικός νόμος είχε αρθεί και η λογοκρισία ήταν χαλαρή, μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος απέφευγε να εκδηλωθεί ή και εκδηλωνόταν παραπλανητικά.¹²²

Μία σημαντική αιτία για τη μεταπήδηση πολλών ψηφοφόρων στην αντιπολίτευση μπορεί να αναζητηθεί και στην αυξανόμενη κόπωση από τον πόλεμο. Γιατί, αν παραβλέψουμε τον πόνο για τον χωρισμό οικογενειών, την ανησυχία των γονέων για τους γιους τους, ήταν δύσκολο για τις γυναίκες που έμεναν ξαφνικά μόνες να καλλιεργήσουν τα χωράφια, να μαζέψουν τη σοδειά

¹²⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 3. 11. 1920.

¹²¹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, ο.π., σ. 138.

¹²² Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 170.

και να διατηρήσουν την αγροτική οικονομία.

Ο Γούναρης, ο αρχηγός του μεγαλύτερου κόμματος της *Αντιπολίτευσης*, όπως είδαμε πιο πριν, είχε αποφύγει στις κεντρικές προεκλογικές του ομιλίες να δεσμευτεί για την εξωτερική πολιτική και να υποσχεθεί τον τερματισμό της μικρασιατικής εκστρατείας, αν και η *Αντιπολίτευση* είχε διαβεβαιώσει με υπόμνημά της τους πρόςβεις των συμμάχων ότι υποστήριζε την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης.¹²³ Διάφορες ευκαιριακές εκφράσεις του Γούναρη όμως καθώς και συνθήματα υποψηφίων της αντιπολίτευσης όπως : «Θα φέρουμε τα παιδιά σας πίσω!»- δημιουργούσαν ακριβώς αυτή την ελπίδα. Μετά την εκλογική νίκη της αντιπολίτευσης, η οποία προκάλεσε απίστευτο ενθουσιασμό, στην Αθήνα στρατιώτες πυροβολούσαν στον αέρα : «Κάτω το χακί! Κάτω ο πόλεμος!»¹²⁴

Όμως, πέρα από την κόπωση του πολέμου ως πιθανή αιτία εκλογικής συμπεριφοράς, φέρει μεγάλη δόση αλήθειας το γεγονός ότι την αντιπολίτευση ψήφισαν όσοι για λόγους αρχής ήταν αντίθετοι προς τους επεκτατικούς πολέμους. Τυφλωμένοι από τον ίδιο τους τον εθνικισμό, οι Φιλελεύθεροι αυτοπαγιδεύτηκαν όταν πίστεψαν ότι το «Έθνος» δε μπορούσε παρά να εγκρίνει τη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας» και τον δημιουργό της, παρακάμπτοντας κάθε άλλο ζήτημα. Άλλωστε είναι χαρακτηριστικό ότι βασικό προεκλογικό υλικό των Φιλελευθέρων υπήρξε ο μεθυστικός χάρτης της Ελλάδας «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών».¹²⁵ Η αυτοπαγίδευσή τους ερμηνεύεται από το γεγονός ότι δεν ψήφιζε φυσικά όλο το Έθνος στις εκλογές, ούτε ψήφιζε μόνο αυτό. Η αναντιστοιχία Κράτους και Έθνους, Λαού και Έθνους, μία ιστορική πρόκληση που δημιουργήθηκε τα προηγούμενα χρόνια, διατηρήθηκε και επικάθισε. Δεν ψήφιζαν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, του Πόντου, της Βορείου Ηπείρου, της Κύπρου, ούτε βέβαια οι Έλληνες των παροικιών. Ψήφιζαν όμως συμπαγείς μάζες αλλοεθνών, όπως Τούρκοι, Βούλγαροι, Σεφαραδίτες Εβραίοι και Αλβανοί Τσάμηδες. Η ταύτιση του αντιβενιζελισμού με τις μειονότητες, το 1915, διατηρήθηκε και πολύ αργότερα. Ασφαλώς αυτή η ταύτιση δεν εντάσσεται στο πλαίσιο ανεκτικότητας της διαφοράς εκ μέρους του αντιβενιζελισμού, αλλά στην κοινή προσήλωση στο

¹²³ Gunnar Hering, ο.π., σ. 951.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 951-952.

¹²⁵ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, ο.π., σ.128-129.

χαμένο παρελθόν και στον αγώνα οπισθοφυλακής εναντίον των δυνάμεων που το κατέστρεψαν. Επιπλέον η λογική του πελατειακού συστήματος καθιστούσε τον αντιβενιζελισμό πρόθυμο να προσφέρει προστασία στις μειονότητες απέναντι στο ελληνικό κράτος χωρίς προγραμματικούς ή άλλους περιορισμούς.¹²⁶

Παράλληλα, ένα μέρος του Έθνους εξακολουθούσε να βλέπει αδιάφορα ή και εχθρικά το μέγαλωμα της Ελλάδας. «Δεν τα θέλομε!» κραύγαζε ρυθμικά το αντιβενιζελικό πλήθος για τη Θράκη και τη Σμύρνη, όπως παραθέτει η Πηνελόπη Δέλτα.¹²⁷ Η στάση όμως αυτή είχε διαφανεί ήδη από το 1916. Σκλήρυνε αργότερα από τις τραυματικές εμπειρίες του αποκλεισμού, της πείνας και των ξένων επεμβάσεων, με αποκορύφωμα την εκδίωξη του Κωνσταντίνου και την εγκατάσταση του Βενιζέλου. Στη συνέχεια, το βενιζελικό καθεστώς βιώθηκε ως «τυραννία». ¹²⁸ Γι αυτό ο πιο σημαντικός λόγος για την εκλογική συμπεριφορά ίσως θα πρέπει να αποδοθεί στην οιονεί δικτατορική πρακτική των Φιλελευθέρων.

Όσο πρωτοποριακό κι αν ήταν το έργο της κυβέρνησης Βενιζέλου στο εσωτερικό δεν αρκούσε το 1920 για να ανατρέψει τη διαρροή αγροτών και εργατών που είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα. Αυτό αποδεικνύει και το γεγονός ότι η εκλογική νίκη των Λαϊκών και της ευρύτερης φιλοβασιλικής παράταξης δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα της έκτακτης πολεμικής συγκυρίας και της αντιπολεμικής δημαγωγίας των αντιβενιζελικών, εξίσου κεφαλαιοποίησε την κοινωνική δυσαρέσκεια των μικροαστών και των εργατών, εκφράζοντας μία μονιμότερη τάση της κοινωνίας της Παλαιάς Ελλάδας.¹²⁹ Η δε περίθαλψη των προσφύγων, οι οποίοι είχαν συνέλθει ιδίως μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου, από τη Βουλγαρία, τη Δυτική Θράκη και το τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας, που είχαν κατακυρωθεί στη Βουλγαρία, καθώς και από περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στη Σερβία, ενώ αποτελούσε τίτλο τιμής για τους Φιλελευθέρους και εύλογα προβαλλόταν στην προεκλογική εκστρατεία, καθόλου δεν άγγιζε την Παλαιά Ελλάδα.

---

¹²⁶ George Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1983, σ. 283-291.

¹²⁷ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος* (Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα Α'), επιμ. Π. Α. Ζάννα, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 61.

¹²⁸ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ.129-130.

¹²⁹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», ο.π., σ. 43.

Τέλος, στις εκλογές του 1920 οι Φιλελεύθεροι μειονεκτούσαν και από την άποψη της έλλειψης μαζικής οργάνωσης. Την έλλειψη αυτή δε μπορούσε να καλύψει η Λέσχη Φιλελευθέρων στην Αθήνα, ως τυπικά αστική απάντηση στη μικροαστική οργανωτική πρόκληση των Επιστράτων.¹³⁰ Η οργανωτική υπεροχή των αντιβενιζελικών δε φάνηκε μόνο στη μαζική κινητοποίηση των οπαδών τους, αλλά και στην προσεκτική συγκάλυψη της κινητοποίησης αυτής, ώστε να μην προκαλέσουν αντίστροφη κινητοποίηση ή άλλα αντίμετρα. Για παραπλάνηση ή και για προσωπική προφύλαξη, πολλοί πήγαν στις κάλπες και καταψήφισαν τον Βενιζέλο φορώντας την άγκυρα- έμβλημα του κόμματος των Φιλελευθέρων- ή με «Βενιζέλους στην κουμπότρυπα», όπως επισημαίνει η Πηνελόπη Δέλτα, κάνοντας λόγο για «μπαμπέσικες» εκλογές.¹³¹

Πάντως, η νεότερη έρευνα έχει καταρρίψει τον «παρηγορητικό» μύθο του βενιζελισμού τον οποίο πρόβαλε από νωρίς ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων επικρατούσε σε ψήφους, αν και υστέρησε σε έδρες λόγω της κακής κατανομής της δύναμής του. Στην πραγματικότητα οι εκλογές συνιστούσαν μία τεκτονική αλλαγή στην ελληνική πολιτική, μία ανακατάταξη, η οποία επρόκειτο να διαρκέσει ως το τέλος του 1936.¹³²

«Ο τύραννος έφυγεν» ανεγράφη η *Καθημερινή*¹³³ την άλλη μέρα της ορκωμοσίας του νέου πρωθυπουργού, Δημήτριου Ράλλη. Χρειάστηκαν τρεις μέρες μεγάλης έντασης για να υποδεχθεί από τους αντιβενιζελικούς ο νέος πρωθυπουργός. Όσο οι μέρες - μετά το εκλογικό αποτέλεσμα - περνούν, η *Καθημερινή* δε παύει να εκφράζει την έντονη αντιπάθειά της στο πρόσωπο του Βενιζέλου. Παράλληλα, εν όψει των συνεδριάσεων της αγγλικής βουλής για το ελληνικό ζήτημα, η *Καθημερινή* αφιερώνει στο πρωτοσέλιδό της άρθρο με τίτλο «Αγγλία». Σε αυτό, επισημαίνεται ότι οι Άγγλοι είχαν συνηθίσει να θεωρούν τον Βενιζέλο «ως αντιγράφοντα αυτούς εν παντί». Γι αυτό ακριβώς το λόγο εκφράζουν επιφυλάξεις προς το ελληνικό ζήτημα, επιφυλάξεις, οι οποίες είναι δεκτές «μετά χαράς», σύμφωνα με την εφημερίδα.¹³⁴

Αναγνωρίζουμε σε αυτό το σημείο ότι οι επιφυλάξεις της Αγγλίας και οι προειδοποιήσεις των συμμάχων καθόλου δεν επηρέασαν τους αντιβενιζελικούς.

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 132-133.

¹³¹ Πηνελόπη Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, ο.π., σ. 65.

¹³² Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 176.

¹³³ Εφημ *Καθημερινή*, 5. 11. 1920.

¹³⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 9. 11. 1920.

Τουναντίον, παρά τις έγκαιρες αντιρρήσεις της Αντάντ για την επιστροφή του Κωνσταντίνου, ο κυβερνητικός συνασπισμός αποφασίζει να διεξαγάγει δημοψήφισμα για την επάνοδό του.¹³⁵

«Τα εξ αμάξης» ήταν ο τίτλος του άρθρου στην *Καθημερινή*,¹³⁶ στο οποίο ασκείται οξεία κριτική για άλλη μία φορά στο πρόσωπο του Βενιζέλου εν όψει μιας συνέντευξής του στη Γαλλία:

Ο κ. Βενιζέλος συμπληρών το έργο της συκοφαντίας εβεβαίωσε τους Γάλλους ότι ο Κωνσταντίνος επώλησε την ψυχήν του εις την Γερμανίαν. Αυτός ο φυγάς της Νικαίας, τον οποίον παρεζάλισεν η πτώσις και εστέρησε των τελευταίων επιφυλάξεων της αξιοπρεπείας παντός ανδρός, κατήντησε κατώτερος και της περιφρονήσεως παντός ανθρώπου.

Δεν υπάρχει πιο αποδεικτικό δείγμα μίσους και αντιπάθειας για έναν πολιτικό αντίπαλο από την ανάγνωση των άρθρων αυτών. Όλα σχεδόν, ανεξαρτήτως συγκυριών, μέμφονται τον Βενιζέλο και τον βενιζελισμό. Η Πηνελόπη Δέλτα θα μιλήσει για «ομαδική παραφροσύνη» των αντιβενιζελικών, οι οποίοι θα κληροδοτήσουν μία «ανεξίτηλη μουτζούρα» στην καταγεγραμμένη ιστορία, που δε θα σβήσει ποτέ.¹³⁷

Εν τω μεταξύ οι προθέσεις των Δυνάμεων για το ελληνικό ζήτημα πήραν σάρκα και οστά αφού η διακοίνωσή τους περί αλλαγής της στάσης τους επιδόθηκε εμπράκτως στην ελληνική κυβέρνηση στις 20 Νοεμβρίου, και δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες της επομένης *Αθήναι*¹³⁸ και *Καθημερινή*.¹³⁹ Ελάχιστα όμως επηρέασε το πανηγυρικό κλίμα εντός του οποίου έλαβε χώρα και η διενέργεια δημοψηφίσματος. Ο κυβερνητικός τύπος υποστήριξε, όχι εντελώς

---

¹³⁵ Διάταγμα της 12^{ης} Νοεμβρίου 1920, *Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* Α' 261/12 Νοέμβρη 1920

¹³⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 16.11.1920

¹³⁷ Πηνελόπη Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, ο.π., σ. 78

¹³⁸ Εφημερίδα με πλούσια ύλη, προσεγμένη εμφάνιση και ανανεωτικές απόψεις περί πολιτικής (τάχθηκε εναντίον του παλαιοκομματισμού). Ιδρυτής της ήταν ο Γεώργιος Πωπ, ο οποίος είχε προηγουμένως εργασθεί στις εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Καιροί* και είχε ασχοληθεί με όλα τα είδη της δημοσιογραφίας. Στην εφημερίδα εργάστηκαν και νέοι δημοσιογράφοι: οι Θ. Βελιανίτης, Πολ. Δημητρακόπουλος, Π. Νιρβάνας, Γ. Τσοκόπουλος, Γεώργιος Κορομηλάς, Ν. Αραβαντινός, Πύρρος Γιαννόπουλος κ.α. Ο Γ. Πωπ, έμπειρος δημοσιογράφος, φίλος του Ελ. Βενιζέλου, πρωτοστάτησε στην πρόσκλησή του μαζί με τον Κ. Χαϊρόπουλο της εφημ. *Χρόνος*. Μετά όμως το 1910, ήρθε σε ρήξη με τον Βενιζέλο και στο εξής τον πολέμησε με πάθος και σφοδρότητα. Η εφημερίδα στο εξής υπήρξε μία από τις ακραιφνείς αντιβενιζελικές εφημερίδες. Βλ. Νάση Μπάλτα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, ο.π., σ. 87 και *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τόμος 1, ο.π., σ. 126.

¹³⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, *Αθήναι*, 21. 11. 1920.

αβάσιμα, ότι η «κοινή ενέργεια» των εταίρων της Αντάντ δεν αντιπροσώπευε παρά μια τακτική, αν όχι τυπική, υποχώρηση της Αγγλίας, προκειμένου να μη δυσαρεστηθεί το Quai d' Orsay. Είχε προηγηθεί άλλωστε η αναδημοσίευση της διαρροής από τον βρετανικό τύπο, που καθιστούσε σαφές τί πραγματικά επεδίωκε το Λονδίνο και τί ανέμενε από την αντιβενιζελική παράταξη.

Από δω και πέρα τίθενται νέα ζητήματα πλέον. Εν αναμονή ενός δημοψηφίσματος για την επιστροφή του Κωνσταντίνου θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια τί σήμαινε πραγματικά για τον αντιβενιζελισμό η «αποκατάσταση της τυραννίας»¹⁴⁰ αλλά και πώς χειρίστηκε την εξωτερική πολιτική.

---

¹⁴⁰ Εφημ. Σκριπ, 27. 11. 1920.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

«Η δια των όπλων κύρωσις της Συνθήκης των Σεβρών».
Η παγίδευση στο αλυτρωτικό εγχείρημα.

Όπως το 1915-17, έτσι και το 1920-1922 ο Δ. Γούναρης ήταν ο πραγματικός αρχηγός του αντιβενιζελισμού, ανεξάρτητα από κυβερνητικά αξιώματα. Για να αποφευχθούν τυχόν αντιδράσεις από το εξωτερικό για την πρωθυπουργοποίησή του, ανέλαβε την πρωθυπουργία, όπως προαναφέρθηκε, ο γηραιός Δ. Ράλλης, εγνωσμένος φίλος της Αντάντ, αλλά με υπουργό Στρατιωτικών τον Γούναρη, ο οποίος εθεωρείτο γερμανόφιλος.¹⁴¹ Η Όλγα, χήρα του βασιλιά Γεωργίου Α', ανέλαβε τυπικά τον Νοέμβριο- σύμφωνα με το Σύνταγμα – την αντιβασιλεία στη θέση του ναύαρχου Κουντουριώτη. Το σχηματισμό της κυβέρνησης ακολούθησαν εκτεταμένες εκκαθαρίσεις βενιζελικών από τον κρατικό μηχανισμό. Στη Στρατιά της Μικράς Ασίας ορίστηκε νέος διοικητής στη θέση του Στρατηγού Παρασκευόπουλου, ο στρατηγός Παπούλας, ενώ αντικαταστάθηκαν και οι διοικητές συνταγμάτων. Η επαναφορά στην ενεργό υπηρεσία και η προαγωγή περίπου 1500 αντιβενιζελικών αξιωματικών που είχαν αποταχθεί προκάλεσε τη δυσaréσκεια των βενιζελικών συναδέλφων τους και η ακύρωση της δεκάμηνης υπηρεσιακής προτεραιότητας των Αξιωματικών της Εθνικής Άμυνας αναμενόμενη πικρία. Έτσι ο φατριασμός στο στράτευμα αναζωογονήθηκε.¹⁴²

Ευθύς μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης Ράλλη η *Καθημερινή* άρχισε να δικαιολογεί τη στάση των Συμμάχων και να διάκειται ευμενώς προς αυτούς επιρρίπτοντας όλη την ευθύνη στο πρόσωπο του Βενιζέλου και επαναλαμβάνοντας πολλάκις ότι «Η νόμιμος ελληνική κυβέρνηση ευρίσκεται ενώπιον καταστάσεως διεθνούς την οποίαν ο κακοποιός βενιζελισμός εφρόντισε να καταστήση όσον ηδύνατο δυσμενέστερον δια παν ό, τι δεν ήτο βενιζελικόν εν Ελλάδι». ¹⁴³ Η εφημερίδα θα επισημάνει ότι ο Βενιζέλος δεν αποδείχθηκε φίλος των Συμμάχων διότι ήθελε να τους εκμεταλλευτεί για να εγκαθιδρυθεί ο ίδιος. Αυτός « ήτο ο εκμεταλλευτής της ισχύος των (Συμμάχων)

¹⁴¹ Γιάνης Γιανουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 148.

¹⁴² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 951.

¹⁴³ Εφημ. *Καθημερινή*, 6. 11. 1920.

για ίδιον όφελος».

Την ίδια μέρα που εκδόθηκε αυτό το άρθρο της *Καθημερινής*, η αντιβενιζελική εφημερίδα *Σκριπ* αρχίζει να διαβεβαιώνει ότι η πολιτική της Ελλάδας στο Μικρασιατικό θα παρέμενε αμετάβλητη. Σε άρθρο της με τίτλο «Η βεβαίωση της εθνικής πολιτικής», προέβαλε το σχήμα του Γούναρη του Μαΐου του 1920 που «αντάλλασε» την ανεξάρτητη ρύθμιση των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων με την πλήρη ευθυγράμμιση με τα βρετανικά συμφέροντα στην Εγγύς Ανατολή: «Η Ελλάς ως αυτοτελές και απολύτως ανεξάρτητον κράτος σήμερον θα αποτελέση ισχυρόν παράγοντα τάξεως εν τη Ανατολή, πεπεισμένη ότι τα συμφέροντα της συμπίπτουσιν προς τα εν τη Ανατολή συμφέροντα των Μεσογειακών Δυνάμεων».¹⁴⁴

Αυτό συνδεόταν άμεσα με το δημοψήφισμα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Οι ενδιαφερόμενες δυνάμεις δε θα είχαν λόγο να αντιταχθούν, καθώς θα αντιλαμβάνονταν ότι «η εν τη Ανατολή δημιουργηθείσα τάξις πραγμάτων ου μόνο κατ' ουδέν κινδυνεύει, αλλά θα παγιωθή δια της συμπράξεως της Ελλάδος. Ιδού διατί θα πρέπει να γίνη, και θα γίνη, το δημοψήφισμα τάχιστα», σύμφωνα με το άρθρο: «Διατί θα γίνη τάχιστα το Πανελλήνιον δημοψήφισμα» της ίδιας εφημερίδας.¹⁴⁵

Την επομένη κιόλας το *Σκριπ*¹⁴⁶ σε άρθρο του με τίτλο «Το έργον του ελληνικού στρατού» έδινε τη διαβεβαίωση ότι η στρατιωτική δέσμευση παρέμενε ακέραιη και, αν χρειαζόταν, θα ενισχυόταν : «το εν Μικρά Ασία μέτωπον ενδυναμούται ήδη ίνα συνεχίση ακμαιότατον και ορμητικότατον την ηρωικήν του δράσιν».

Από την πλευρά του βασιλιά, από ενημερωτικό σημείωμα του στενού συνεργάτη του στην Ελβετία Γεωργίου Στρέιτ προς τον πρωθυπουργό Ράλλη προκύπτει ότι ο Κωνσταντίνος είχε διαβεβαιώσει το Βρετανό ναύαρχο Κερ πως συμεριζόταν τη δήλωση της κυβέρνησης ότι η Ελλάδα θα συνεργαζόταν με τους Συμμάχους βάσει των Συνθηκών.¹⁴⁷

Η *Καθημερινή*¹⁴⁸ θα δικαιολογήσει ακόμα και την αλλαγή της στάσης της Γαλλίας απέναντι στο ελληνικό ζήτημα με τον επερχόμενο ερχομό του

¹⁴⁴ Εφημ. *Σκριπ*, 6. 11. 1920.

¹⁴⁵ Εφημ. *Σκριπ*, 9. 11. 1920.

¹⁴⁶ Εφημ. *Σκριπ*, 10.11. 1922.

¹⁴⁷ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 192.

¹⁴⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 10. 11. 1922.

Κωνσταντίνου, τον όποιο ο Γάλλος Αρμοστής εκδίωξε από τον θρόνο του. Μάλιστα θα την δικαιολογήσει κι αν συμμαχήσει με τον εχθρό και θα επιρρίψει όλες τις ευθύνες και πάλι στον Βενιζέλο, ο οποίος ύπουλα προσέφευγε σε αυτή όποτε το είχε ανάγκη. Το άρθρο θα καταλήξει με το γνωστό μοτίβο των «πολιτικών ελευθεριών», τις οποίες στέρησε ο Βενιζέλος γι αυτό και καταδικάστηκε από τη χώρα του. Τώρα, όμως, προσθέτει, « οι Ελληνόπαιδες της χτές είνε οι σημερινοί υπήκοοι του Βασιλέως Κωνσταντίνου, τον όποιον τόσο αγαπούν τον Βασιλέα των. Η Γαλλία, ας θελήση να μερισθή την αγάπην ταύτην».

Πρώτη προτεραιότητα λοιπόν για την αντιβενιζελική κυβέρνηση αποτελούσε η άμεση επιστροφή του Κωνσταντίνου. Παρά τις αντιδράσεις σε κοινή διακοίνωση των δυνάμεων της Αντάντ – κυρίως της Γαλλίας- και τις προειδοποιήσεις για απαλλαγή από κάθε δέσμευση απέναντι στην Ελλάδα και ως εκ τούτου για διακοπή κάθε οικονομικής βοήθειας, σε περίπτωση επανόδου του Κωνσταντίνου, η αντιβενιζελική ηγεσία, τηρώντας τις προεκλογικές της υποσχέσεις θα διεξαγάγει στις 22 Νοεμβρίου το δημοψήφισμα που είχε αναγγείλει.

Δύο μέρες πριν τη διενέργεια του δημοψηφίσματος, η *Καθημερινή*¹⁴⁹ σχολιάζοντας τα τεκταινόμενα σχετικά με τις συμμαχικές αντιδράσεις κάνει λόγο για «παθολογική γερμανοφοβία», ένα αίσθημα που ξεπερνά τη λογική και εμφανίζεται σε περιπτώσεις, όπως στην παρούσα περίπτωση «της παλινорθώσεως του Έλληνοσ Άνακτος, τον όποιον πολλοί εν Γαλλία θέλουν να ενθυμώνται ως γαμβρόν του πρώην Κάιζερ και να λησμονούν ως Βασιλέα των Ελλήνων».

Ανήμερα του δημοψηφίσματος η *Καθημερινή* προπαγανδίζει: « Αποτελεί καθήκον προς την πατρίδα και τον βασιλέα να μετάσχουν όλοι του δημοψηφίσματος δια την επάνοδον του Κωνσταντίνου».¹⁵⁰ Οι ανωμαλίες κατά τη διεξαγωγή του εν λόγω δημοψηφίσματος ώθησαν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο «για σκηνοθεσία του δημοψηφίσματος», που όχι μόνο δεν χρειαζόταν συνταγματικά, αλλά ούτε και χρειαζόταν να νοθευτεί σε τέτοια έκταση.¹⁵¹ Όπως παραθέτει η Πηνελόπη Δέλτα, στις εκλογικές επιτροπές, συμμετείχαν μόνο οπαδοί της κυβέρνησης καθώς δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις εκφοβισμού των

¹⁴⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 20. 11. 1920.

¹⁵⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 22. 11. 1920.

¹⁵¹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ. 141.

ψηφοφόρων. Δυσπιστία, επίσης, αποτελεί το γεγονός ότι παρά την αποχή των Φιλελευθέρων, οι οποίοι ειδικά στις πόλεις ήταν ισχυροί, υπήρξαν πολύ περισσότερες ψήφοι υπέρ του Κωνσταντίνου από το σύνολο των έγκυρων ψηφοδελτίων όλων των κομμάτων στις προηγούμενες εκλογές. Στην Αθήνα και τον Πειραιά, για παράδειγμα, υπήρξαν 125.000 Ναι, στις εκλογές όμως είχαν ψηφίσει μόνο 80.000.¹⁵² Οι αμφιβολίες για το αποτέλεσμα του απίστευτου ποσοστού του 99% εκφράστηκαν αμέσως.

Εν τω μεταξύ ακολούθησε και δεύτερη έγγραφη διακοίνωση των Δυνάμεων στην ελληνική κυβέρνηση, που είχε στόχο τη ματαίωση ή έστω την αναβολή της επανόδου του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα, παρά το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Αυτή τη φορά, η διακοίνωση ήταν πιο σύντομη και πιο κατηγορηματική, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο οικονομικό ζήτημα. Αν η ελληνική κυβέρνηση επέμενε, θα αντιμετώπιζε τον «οικονομικό αποκλεισμό» των Δυνάμεων. Το κείμενο αυτής της διακοίνωσης δε δόθηκε ποτέ στη δημοσιότητα. Η βενιζελική εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*¹⁵³ πολύ αργότερα, τον Φλεβάρη του 1922, επιχείρησε να το δημοσιεύσει, αλλά η λογοκρισία είχε αντίθετη άποψη. Κυκλοφόρησε όμως «από χέρι σε χέρι», και το κατέθεσαν ως στοιχείο, οι συνήγοροι του Αλ. Παπαναστασίου και των συνεργατών του, στην

---

¹⁵² Πηνελόπη Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, ο.π., σ. 73-74.

¹⁵³ Μεγάλη καθημερινή πολιτική και οικονομική εφημερίδα. Από τις αρισιότερες και εγκυρότερες ελληνικές εφημερίδες. Η έκδοσή της αποτέλεσε σταθμό στην ελληνική δημοσιογραφία και επέδρασε πολλαπλώς και με καθοριστικό τρόπο στις πολιτικές εξελίξεις. Στην εφημερίδα αυτή από την πρώτη στιγμή της έκδοσής της και καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της εργάστηκαν και συνεργάστηκαν οι διαπρεπέστεροι δημοσιογράφοι και τα μεγαλύτερα ονόματα των ελληνικών γραμμάτων. Κυκλοφορεί από το 1922. Ιδρύθηκε από ομάδα στελεχών του κόμματος των Φιλελευθέρων (Αλ. Καραπάνος, Γ. Ρούσσος, Αλ. Διομήδης, Εμμ. Τσουδερός, Γ. Εξηντάρης, Κ. Ρέντης και Δ. Λαμπράκης). Ο Δημήτριος Λαμπράκης απέμεινε ο μοναδικός ιδιοκτήτης μετά την αποχώρηση των άλλων. Εξέφρασε με συνέπεια τις απόψεις του Ελ. Βενιζέλου, των Φιλελευθέρων και του «δημοκρατικού κόσμου». Στήριξε την «Επανάσταση» του 1922, θεωρώντας ως ενδεικνυόμενη από τις περιστάσεις προσπάθεια «αδελφώσεως των Ελλήνων» και την τόνωση του «πατριωτικού αισθήματος του λαού». Με την παραίτηση του Κωνσταντίνου από το θρόνο επιτεύχθηκε ωστόσο ο «πρωτεύων αντικειμενικός σκοπός» της δημοσιογραφικής του προσπάθειας, ενώ με την δίκη των Έξι πραγματοποιήθηκε η υποχρέωση της «Επανάστασης» έναντι του έθνους. Το 1931 ο Λαμπράκης εξέδωσε τη μεγάλη απογευματινή εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα* (από το 1945 μετονομάστηκε *Τα Νέα*, τη σημερινή μεγάλη κυκλοφορία εφημερίδα)· εξέδωσε ακόμη τη βραχύβια *Φωνή του Λαού*, το έγκυρο εβδομαδιαίο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος* και τον ποικίλης ύλης *Ταχυδρόμο*. Μετά την απελευθέρωση, το *Ελεύθερον Βήμα* επανεκδόθηκε ως *Το Βήμα* και συνέχισε να εκδίδεται ως ημερήσιο φύλλο ως το 1982, οπότε και έγινε κυριακάτικη, η γνωστή και μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδα, *Το Βήμα της Κυριακής*. Νάση Μπάλτα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, ο.π., σ. 82-83 και *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τόμος 2, ο.π., σ. 106.

ανάκριση για τη «δίκη των δημοκρατικών», τη γνωστή «δίκη της Λαμίας».¹⁵⁴ Η δεύτερη απόπειρα της εφημερίδας να προχωρήσει στην επίμαχη δημοσίευση υπήρξε τελικώς επιτυχής.¹⁵⁵

Η *Καθημερινή* την επόμενη μέρα του αποτελέσματος τιτλοφορεί άρθρο με τίτλο «Θρίαμβος».¹⁵⁶ Με ύφος στομφώδες επισημαίνει: «Κατά εκατομμύρια οι Έλληνες εξήτησαν χθες και ως ψηφοφόροι τον Κωνσταντίνο των». Και καταλήγει: «Συ είσαι ο Βασιλεύς μας. Σε προσμένομεν...». Η μυθοποίηση του βασιλιά θα αποτελέσει σταθερό χαρακτηριστικό της εφημερίδας από εδώ και πέρα.

Ωστόσο, η ατμόσφαιρα στην Στρατιά της Μικράς Ασίας ήταν επιβαρημένη από ψυχολογική άποψη, ενώ το οικονομικό πρόβλημα της χώρας δεν ήταν αμελητέο. Τον Νοέμβριο, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Διευθυντής του Γραφείου Τύπου της ύπατης αρμοστείας στη Σμύρνη, «στρατιώτες της Παλαιάς Ελλάδος» είχαν εμφανισθεί στην προκυμαία της κρατώντας φωτογραφίες του Κωνσταντίνου. Οι αξιωματικοί δε μπορούσαν να επιβληθούν. Στο εσωτερικό της ζώνης της Σμύρνης επικρατούσε αυτή η κατάσταση.¹⁵⁷

Τέσσερις ημέρες μετά τις εκλογές, ο ύπατος αρμοστής Αριστείδης Στεργιάδης εκδήλωνε τις ανησυχίες του για την κατάσταση στο μέτωπο στον Αμερικανό πρόξενο στη Σμύρνη Τζωρτζ Χόρτον.¹⁵⁸ Συγκεκριμένα, του ανέφερε ότι ανησυχούσε καθώς οι στρατιώτες είχαν ταυτίσει τις εκλογές με την αποστράτευση και υπήρχε πιθανότητα σε αντίθετη περίπτωση να στασιάσουν ή οι Τούρκοι να εκμεταλλευτούν τη χαλάρωση της πειθαρχίας. Ανησυχούσε ακόμα

---

¹⁵⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις, Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως και την Μικρασιατική Καταστροφή, ο.π., σ. 270-271.*

¹⁵⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 19. 3. 1922.

¹⁵⁶ Εφημ, *Καθημερινή*, 23.11.1920.

¹⁵⁷ Γεώργιος Σπυρίδωνος, *Η μικρασιατική εκστρατεία όπως την είδα, Πόλεμος και ελευθερία*, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 1957, σ. 104.

¹⁵⁸ *George Horton*, μέλος του διπλωματικού σώματος των ΗΠΑ, και υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις ως πρόξενος, πρωταρχικά στην Ελλάδα, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Υπηρέτησε επίσης σε δύο διαφορετικές περιόδους και στη Σμύρνη, από 1911 μέχρι 1917 όταν οι ΗΠΑ άνοιξαν διπλωματικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και στη περίοδο 1919-1922 στη διάρκεια της ελληνικής «κατοχής» της Σμύρνης στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Σήμερα ο Χόρτον είναι περισσότερο γνωστός για το βιβλίο του που αναφέρεται στα γεγονότα που οδήγησαν στην καταστροφή της Σμύρνης, και στα γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκειά της, το 1922, στα οποία και υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας. Το βιβλίο εκδόθηκε το 1926 και ο τίτλος του «Η Μάστιγα της Ασίας» (*The Blight of Asia*) αναφέρεται σ' αυτό που ο Χόρτον θεωρούσε αποτρόπαιη συμπεριφορά των Τούρκων, και κατ' επέκταση, ολόκληρου του Ισλάμ. Βλ. «Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα» τ. 61ος, σ. 216

για τα οικονομικά καθώς ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος είχε αντιταχθεί στην προκαταβολή 100.000.000 δραχμών από την Εθνική Τράπεζα προς το δημόσιο. Το ημερήσιο κόστος συντήρησης των στρατιωτικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία ανερχόταν στις 2.000.000 δραχμές, και το ελληνικό κράτος δεν είχε ακόμα εξασφαλίσει φορολογικά έσοδα από τη ζώνη της Σμύρνης. Παρόλα αυτά, ο Χόρτον στην έκθεση που απέστειλε στην Ουάσιγκτον έξι μέρες μετά τη συνάντησή του με τον Στεργιάδη, διαπίστωνε «αξιοσημείωτη αλλαγή» στο στρατό, καθώς στρατιώτες που ως εκείνη τη στιγμή ανέμεναν την αποστράτευση συνθηματολογούσαν υπέρ του Κωνσταντίνου και υπέρ της πορείας προς την Κωνσταντινούπολη. Η βασιλική προπαγάνδα, συμπλήρωνε, ήταν υπεύθυνη σε σημαντικό βαθμό για τη μεταστροφή αυτή.¹⁵⁹

Η παρατήρηση του Χόρτον αφορούσε το ζήτημα της δημοτικότητας του βασιλιά και της νομιμοποίησης που μπορούσε να εξασφαλίσει για τη συνέχιση της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Δεν επρόκειτο όμως για μία απλή μεταστροφή, αλλά για την εκδήλωση της υποστήριξης προς μία ηγεσία χαρισματικού χαρακτήρα, σύμφωνα με την έννοια που έπλασε ο Μαξ Βέμπερ, δηλαδή για έναν τύπο ηγεσίας που υπερβαίνει θεσμικές προδιαγραφές και περιορισμούς. Στην περίπτωση του Κωνσταντίνου, η ηγεσία του εκκινούσε από έναν παραδοσιακό τύπο εξουσίας, αυτόν της κληρονομικής μοναρχίας, αλλά αποκτούσε χαρισματικά χαρακτηριστικά μέσω της ταύτισής του με τις στρατιωτικές επιτυχίες στους Βαλκανικούς πολέμους. Η ρήξη του Στέμματος με τον Βενιζέλο το 1915 δεν ήταν μόνο θεσμικής ή πολιτικής υφής· είχε λάβει και προσωπικό χαρακτήρα. Συνεπώς, εύλογα ο Γιώργος Μαυρογορδάτος έχει εντάξει την επιβολή του Κωνσταντίνου σε έναν τρόπο άσκησης χαρισματικής εξουσίας αντίστοιχο με αυτόν του Βενιζέλου, κατεξοχήν χαρισματικού πολιτικού.¹⁶⁰ Οι τάσεις όμως αυτές ήταν δυσδιάκριτες. Η Ελλάδα δεν κυβερνάτο όπως ένα κοινοβουλευτικό σύστημα που εξελισσόταν ομαλά, αλλά υπό έκτακτες περιστάσεις, με τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες σε αναστολή.

Ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Αθήνα στις 6 Δεκέμβρη μέσα σε πραγματικό λαϊκό παραλήρημα. Ανήμερα της έλευσής του η *Καθημερινή* ζητωκραυγάζει εκατοντάδες φορές: «Ζήτω ο βασιλεύς!» και ανακοινώνει :

¹⁵⁹ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μιγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 196.

¹⁶⁰ George Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, ο.π., σ. 25-55.

«Φτάνει σήμερα ο βασιλεύς, ο οποίος ενίκησεν την Ιστορίαν. Έφυγε δια του δρόμου της βίας και επανέρχεται δια του δρόμου της ειρήνης. Φύλλα δάφνης και κλώνοι ελαίας επί της Οδού του». Σήμερα, προσθέτει, είμαστε ελεύθεροι από τον τρόπο της βενιζελικής τυραννίας, «δεν πονούμεν πλέον και δεν πενθούμεν».¹⁶¹

Την επόμενη αμέσως μέρα της έλευσής του, η *Καθημερινή* στο πρωτοσέλιδό της θα τοποθετήσει την φωτογραφία του «αγιοποιημένου» Κωνσταντίνου, λέγοντας: «Αι εκδηλώσεις τας οποίας προεκάλεσεν η εμφάνισις Του μεταξύ του λαού των Ελλήνων, αποτέλεσαν γεγονός άνευ ομοίου εν τη ζωή της Ελλάδος, όλων των υπό των ηλιών χωρών». Στη συνέχεια, η *Καθημερινή* θα παραθέσει τον λόγο του βασιλιά. «Ο επανακάμψας βασιλεύς ομιλεί κλαίων προς τον Ελληνικόν λαόν». Και θα σχολιάσει ότι η μεγαλύτερη ισχύς του βασιλιά είναι η αγάπη του λαού. Ο Βασιλιάς, ισχυρός εξαιτίας της αγάπης του λαού, δήλωσε ότι θα προχωρήσει «στην εθνικήν αποστολήν». Το αντιπροσωπευτικό δείγμα του γενναίου άνδρα αντιστοιχεί αποκλειστικά στο πρόσωπό του, σύμφωνα με τη εφημερίδα.¹⁶²

Μόνο ιδίοις όμμασι κανείς θα καταλάβαινε την εικόνα του «μυθοποιημένου βασιλιά» από την *Καθημερινή*. Πράγματι, πρωτεύον χαρακτηριστικό της αντιβενιζελικής νοοτροπίας ήταν η καλλιέργεια του «μύθου». Η «μυθοποίηση» για τον αντιβενιζελισμό δεν ήταν απλό δημαγωγικό τέχνασμα αλλά ήταν συμπτωματική για την προσφυγή μιας μερίδας της αστικής τάξης στη μυθοπλασία, αντί στην ανάλυση, για να συλλάβει την κοινωνική πραγματικότητα, και στην επιστράτευση αντιορθολογικών συμπεριφορών αντί ορθολογικών πολιτικών για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της καλλιέργειας του «μύθου», στα προγενέστερα χρόνια, ήταν η μυθοποίηση της προσωπικής καταγωγής και θέσης από το δικηγόρο Δημήτριο Γούναρη. Την ίδια ώρα που οι Φιλελεύθεροι προέκριναν – από το 1912- μία ορθολογική κοινωνική πολιτική, οι προπαγανδιστές της μυθικής και αταξικής κοινωνίας θα αντιτάξουν τη μεσαιωνική φιλανθρωπία. Κλειδί του θόλου της όλης κατασκευής της μυθικής ελληνικής κοινωνίας ήταν ο βασιλιάς. Στο πρόσωπό του εστιάζονταν όλες οι αντιορθολογικές συμπεριφορές που αποσκοπούσαν στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης. Σαφώς οι

¹⁶¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 6. 12. 1920.

¹⁶² Εφημ. *Καθημερινή*, 7. 12. 1920.

Φιλελεύθεροι και ο Βενιζέλος είχαν συμβάλει στη δημιουργία του μύθου του Στρατηλάτη Βασιλιά, με την επαναφορά του Κωνσταντίνου το 1912. Βεβαίως, η συνειδητή αναβάθμιση του Στέμματος εντασσόταν στο στρατηγικό σχέδιο του Βενιζέλου για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας έναντι της νομοθετικής, την ενίσχυση της κρατικής αυθεντίας έναντι των κοινωνικών κινήματων. Όπως είχε συμβεί και με τον πρίγκιπα Γεώργιο στην Κρήτη, έτσι και ο Κωνσταντίνος δε συμμερίστηκε την εκσυγχρονισμένη αστική αυτή αντίληψη για τον συνταγματικό ρόλο του Στέμματος, δεν αρκέστηκε δηλαδή στην αναβάθμιση του συμβολικού του ρόλου καθώς ήθελε να επεκτείνει την επιρροή του. Η αντίδραση του Κωνσταντίνου διευκολύνθηκε και από τη σύμπραξη μίας άλλης μερίδας της αστικής τάξης, για την οποία η καλλιέργεια του μύθου του «χαρισματικού βασιλιά» χρησίμευε ως αντιστάθμισμα στην εξασθενημένη κοινωνική τους θέση.¹⁶³

Με την παλινόρθωση του Έλληνα μονάρχη επισφραγίστηκε η κυριαρχία του αντιβενιζελισμού και η μετάβαση στη νέα φάση του Διχασμού, μία φάση που θα διαρκέσει ακόμα δύο χρόνια.¹⁶⁴ Αν η επιστροφή του Κωνσταντίνου και οι μεταβολές στον κρατικό μηχανισμό ικανοποιούσαν δύο από τα αιτήματα που εμπεριείχε η λαϊκή ετυμηγορία της 1^{ης} Νοέμβρη, αγνοήθηκε όμως το βαθύτερο νόημα της, δηλαδή η άρνηση του πολέμου και η προσδοκία της αποστράτευσης. Όταν ολοκληρώθηκαν οι εκκαθαρίσεις στη δημόσια διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την παιδεία, την εκκλησία και τις ένοπλες δυνάμεις, ένα καθιερωμένο τελετουργικό κατά τη διάρκεια της εναλλαγής των παρατάξεων στην εξουσία στα χρόνια του Διχασμού, η βασιλική κυβέρνηση θα δώσει στην Αντάντ να καταλάβει την απόφασή της για τη συνέχιση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία για την επιβολή των, επωφελών για όλους, όρων της Συνθήκης των Σεβρών.¹⁶⁵ Η αντιβενιζελική ηγεσία χειρίστηκε το Μικρασιατικό ζήτημα να μην είχε άλλη επιλογή από τη συνέχιση και την κλιμάκωση της εκστρατείας. Παγιδεύτηκε έτσι σε ένα αλυτρωτικό εγχείρημα που της ήταν στην ουσία ξένο.¹⁶⁶

Η *Καθημερινή* στο άρθρο της με τίτλο « Διάγγελμα» ανακοινώνει το

¹⁶³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο συλλογικό τόμο *Η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι απαρχές 1900-1920*, τόμος Α1, ο.π., σ.36.

¹⁶⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωση*, ο.π., σ. 271.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 277.

¹⁶⁶ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ. 141.

διάγγελμα του βασιλιά για τη στάση της κυβέρνησης στο διεθνές πλαίσιο:

*Ακολουθών, είπε εις την εξωτερικήν πολιτικήν την πατροπαράδοτον κατεύθυνσιν, την από της Εθνικής Παλλιγενεσίας και προ της Ιδρύσεως του Βασιλείου εγκαινισθείσαν και ανταποκρινομένην εις το αίσθημα και το εθνικόν συμφέρον, θα καταβάλω πάσαν προσπάθειαν δια την εμπέδωσιν των αγαθώτατων σχέσεων με τις Μεγάλες Δυνάμεις.*¹⁶⁷

Την ίδια εποχή, στις αρχές Δεκεμβρη, μέσω του Βρετανού στρατιωτικού ακολούθου στην Αθήνα Χόαρ-Ναιρν, ο βρετανικός παράγων ήρθε σε επαφή και με τον ισχυρό άνδρα της κυβερνητικής πλειοψηφίας και αρχηγό του *Λαϊκού Κόμματος*, Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος μέχρι στιγμής είχε αποφύγει να αναλάβει την πρωθυπουργία. Ο Γούναρης τον διαβεβαίωσε ότι επρόκειτο να διατηρήσει τις ελληνικές δυνάμεις στη Μικρά Ασία και να κινηθεί εναντίον του Κεμάλ. Ακόμα πληροφόρησε το Βρετανό στρατιωτικό ότι οι αντιβενιζελικοί αξιωματικοί που είχαν ανακληθεί στο στρατό θα υπηρετούσαν το μέτωπο. Ο συνταγματάρχης Χόαρ-Ναιρν ρώτησε για το ζήτημα της κόπωσης του στρατεύματος λόγω του πολέμου, και ο Γούναρης παραδέχθηκε ότι ευθύς μετά τις εκλογές είχε παρατηρηθεί κάποιο «μικρό πρόβλημα», το οποίο δεν εξήγησε περαιτέρω. Με την ανάληψη όμως της αρχιστρατηγίας από τον Παπούλα το θέμα είχε λυθεί. Ο Βρετανός στρατιωτικός είχε πληροφορηθεί από πηγές προσκείμενες στην αντιπολίτευση ότι βενιζελικοί αξιωματικοί ήθελαν να παραιτηθούν από την υπηρεσία, ενώ σύμφωνα με τον Γάλλο στρατηγό Γκραμά το υλικό που προσέφερε η αλληλογραφία των στρατευμένων στη Μικρά Ασία δεν υποστήριζε το συμπέρασμα του Γούναρη, καθώς στις επιστολές προς τους οικείους τους εξέφραζαν την επιθυμία της επιστροφής.¹⁶⁸

Η *Καθημερινή* θα χρησιμοποιήσει διάφορα ρητορικά μέσα την περίοδο αυτή για να τονώσει το εθνικό φρόνημα. Ακόμα θα επιδοθεί και σε παραλληλισμό ανάμεσα στο «μύθο» του Κωνσταντίνου και στον «μύθο» του Μεγάλου Αλεξάνδρου ως Στρατηλάτη.¹⁶⁹ Η ίδια εφημερίδα θα τονίσει τη σημασία της αγγλικής πολιτικής για τις ελληνικές υποθέσεις και θα διαψεύσει τις συκοφαντίες, κατά τα λεγόμενά της, που ακούγονται από τον ευρωπαϊκό

¹⁶⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 8.12. 1920.

¹⁶⁸ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 203.

¹⁶⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 10. 12. 1920.

τύπο ότι ο Κωνσταντίνος τάσσεται κατά της Αντάντ.¹⁷⁰ Σε άλλο άρθρο της θα κάνει ιδιαίτερη μνεία στην αγγλική πολιτική επισημαίνοντας τα λόγια του Άγγλου Πρωθυπουργού Λούντ Τζωρτζ προς τους συμμάχους : « Η Μεσόγειος εμφανίζει δι' ημάς ζωτικόν συμφέρον. Έχομεν ανάγκην της φιλίας του Ελληνικού λαού». Το άρθρο συνεχίζει: «Η ίδια η Κυβέρνησις θέτει υπό δοκιμασίαν την Ελλάδα δια να αποδειχθή ότι η Ελλάς είνε καλή φίλη της Αγγλίας».¹⁷¹

Γενικά, ο βασιλικός κύκλος είχε καταλήξει στην άποψη ότι έπρεπε να παίξει το βρετανικό χαρτί και να ακολουθήσει πολιτική πλήρους συμμόρφωσης και επιδίωξης της επιβολής των όρων της συνθήκης των Σεβρών. Η λογική αυτή συνοψιζόταν και σε ανυπόγραφο σημείωμα που απεστάλη από το Παρίσι προς το βασιλιά στη Βέρνη. Σύμφωνα με το σημείωμα, η γαλλική πολιτική ήταν αμφιλεγόμενη και εξέφραζε την πεποίθηση ότι το Παρίσι θα εφαρμόζε νέα πολιτική αξιοποιώντας τη μεταβολή στην Ελλάδα, ώστε να επιδιώξει αναθεώρηση των συνθηκών και ενδεχομένως απευθείας συνεννόηση με τους Τούρκους εθνικιστές. Επίσης, το σημείωμα ανέφερε ότι η Βρετανία θα ενίσχυε σίγουρα οικονομικά και ηθικά την Αθήνα ώστε να αποφευχθεί η οποιαδήποτε «ουσιώδης» μεταβολή. «Ενδεδειγμένον όπως η Ελλάς θέση άνευ βραδύτητος προ των ομμάτων της αγγλικής κυβερνήσεως πράξεις και αποφάσεις εξων να προκύπτη ότι αύτη επιθυμεί να εξακολουθήση ως και κατά το παρελθόν να είναι εν τη εγγύς Ανατολή ο παράγων εφ' ου ασφαλώς θα στηρίζονται τα αγγλικά συμφέροντα». ¹⁷² Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά των εθνικιστών στην Ανατολία αποτελούσαν, τονιζόταν στο σημείωμα, « μοναδικήν ευκαιρίαν».

Ο Γεώργιος Βλάχος δε θα λησμονήσει την περίοδο αυτή να μνημονεύσει – για άλλη μία φορά- τη «βενιζελική τυραννία», όταν ο Ελληνικός λαός βίωσε « τας φυλακίσεις και την ερήμωσιν, και τα πένθη, και την αδικίαν, και τα μαρτύρια εκατοντάδων, χιλιάδων οικογενειών».¹⁷³ Στις 24 Δεκέμβρη ο Βλάχος γράφει ένα δριμύ άρθρο στην *Καθημερινή* με τίτλο: « Έστω το τελευταίον!». Σε αυτό το άρθρο, ο Βλάχος θα μιλήσει για τη δολοφονία του συνταγματάρχη της Στρατιωτικής Δικαιοσύνης Στέφανο Φατσέα και πρόεδρο του Α' Διαρκούς και

¹⁷⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 12. 1920.

¹⁷¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 30. 12. 1920.

¹⁷² Σημείωμα, *Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ*, ΕΛΙΑ, φακ. 331, όπως παρατίθεται στο Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 202.

¹⁷³ Εφημ. *Καθημερινή*, 24. 12. 1920.

των Εκτάκτων Στρατοδικείων από τον Ιούνιο του 1917.¹⁷⁴ «Την θανατικήν καταδίκην του δεν υπέγραψεν ούτε Βασιλικός επίτροπος, ούτε στρατοδίκαι, ούτε καν όμιλος επαναστατών». Ένας άνθρωπος μελίχιος ήταν, σύμφωνα με την άποψη του Βλάχου, «με το μειδίαμα εις τα χείλη». Ένα βράδυ συνέβη «να είναι περισσότερο το κρασί, και να σιγοτραγουδήσει «το άσμα, το απηγορευμένον».¹⁷⁵ Και έτσι ακολούθησε το έγκλημα, σημείωνε ο Βλάχος. Και εξαιτίας αυτού του άσματος έγιναν πολλές δολοφονίες. «Εστέλλεντο εις υπόγεια ανήλια, διότι δεν εστάθησαν όρθιοι, όταν εψάλλετο ο ύμνος του Αρχηγού».¹⁷⁶ Και προσθέτει : « Εκεί ερρίπτεντο εις τας φυλακάς και παρθένοι ακόμη, διότι ευρέθη επάνω των η εικών του Εκπτώτου».¹⁷⁷

Παρόλο που ο δολοφόνος του εν λόγω προσώπου δεν είχε εξιχνιαστεί ως τη στιγμή εκείνη, καθώς υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες έγινε το εκβάν την 23^η Δεκεμβρίου 1920, την ώρα που πήγαινε να επισκεφθεί συγγενείς του στην περιοχή της Ακροπόλεως, ο Βλάχος θα εκφράσει την πεποίθησή του ότι πρόκειται για πολιτικό έγκλημα. Με αφορμή αυτό θα ανακαλέσει τη βενιζελική κυβέρνηση και τη δικτατορική της φύση, τελειώνοντας το άρθρο του με την ελπίδα : « Ας είναι το αίμα του το τελευταίον».

Με την αλλαγή του χρόνου, η *Καθημερινή* θα αναλωθεί στον απολογισμό του 1920, το οποίο παρήλθε «αγωνιώδες, αιματηρόν και επίπονον». Η τυραννία όμως έπεσε, αναγράφει. « Το 1921 ευρίσκει την Ελλάδαν ελευθέραν» με άκρως θετικές ενδείξεις. «Και ο ελληνικός στρατός εν Μικρά Ασία κινείται πάντοτε και όχι αυθαιρέτως άνευ εντολής» αποβλέποντας δια των όπλων την κύρωση της Συνθήκης των Σεβρών.¹⁷⁸

Η ελληνική πλευρά πράγματι απέβλεπε στο δια των όπλων εξαναγκασμό των Τούρκων να αποδεχθούν τη συνθήκη των Σεβρών. Επρόκειτο για την ανατροπή της στρατηγικής σκέψης του στρατιωτικού δυναμικού του αντιβενιζελισμού. Όπως σημειώνει ο Μαρκεζίνης,¹⁷⁹ ένα ανθρώπινο δυναμικό που δεν πίστευε στην εφαρμογή της στρατηγικής αυτής εκαλείτο να την

---

¹⁷⁴ Γεώργιος Α. Βλάχος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, επιμ. Μιχαήλ Σταματελάτος, Αθήνα, εκδ. Ζήδρος, 1990, σ. 63.

¹⁷⁵ Προφανώς πρόκειται για το αναφερόμενο στον Κωνσταντίνο τραγούδι : « του Αητού ο γιός».

¹⁷⁶ Προφανώς πρόκειται για το τραγούδι: « Βενιζέλε μας, πατέρα της Πατρίδος».

¹⁷⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 24. 12. 1920.

¹⁷⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 1. 1. 1921.

¹⁷⁹ Σπύρος Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος, 1920-1922*, Τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Πάπυρος, 1973, σ. 140.

εφαρμοσεί. Πράγματι, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται από τη σχετική ανάλυση του Ξενοφώντα Στρατηγού, οι αντιλήψεις του Μεταξά είχαν ενσωματωθεί στη σκέψη των αντιβενιζελικών στρατιωτικών. Το θεμελιώδες στρατηγικό πρόβλημα συνίστατο στην πληθυσμιακή υστέρηση του ελληνικού στοιχείου έναντι του τουρκικού, στη γεωγραφική διασπορά αυτού του ελληνικού στοιχείου και στο στρατηγικό βάθος.¹⁸⁰ Αν αυτά ήταν τα θεμελιώδη στοιχεία του στρατηγικού προβλήματος της Ελλάδας, τότε πράγματι ήταν αντιφατικό να υποστηρίζεται από τον Στρατηγό ότι είχε απολεσθεί από τον Βενιζέλο μια καλή ευκαιρία να συντριβεί ο τουρκικός παράγων το Μάρτιο του 1920. Επρόκειτο προφανώς για επιχείρημα πολιτικής υφής στο πλαίσιο της εσωτερικής πολιτικής διαμάχης.

Ο νέος χρόνος έφερνε στην επιφάνεια νέα δεδομένα. Η κατάσταση του ελληνικού στρατού μετά την απομάκρυνση της εμπειροπόλεμης ηγεσίας του, η συνεχιζόμενη απομόνωση της χώρας, οι γαλλοιταλικές διαθέσεις για αναθεώρηση της Συνθήκης ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία οδήγησαν σε δυσμενή κατάσταση το ελληνικό ζήτημα. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής,¹⁸¹ εγγονός του συνονόματου λογοτέχνη (και διπλωμάτη) του 19ου αιώνα, ο οποίος το 1920-1922 ασκούσε καθήκοντα επιτετραμμένου στην ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου, τόνιζε στις αρχές Ιανουαρίου στην Αθήνα ότι υπήρχε σαφής διαφοροποίηση μεταξύ γαλλικής και βρετανικής αντίληψης για τις εξελίξεις. Οι μεν Γάλλοι ανησυχούσαν για την αναβίωση της γερμανικής ισχύος και η γαλλική κοινή γνώμη δε μπορούσε να αποδεχθεί την παρουσία ενός γερμανόφιλου βασιλιά στο θρόνο της Ελλάδας. Εντούτοις, οι Βρετανοί έβλεπαν ως μόνο σοβαρό κίνδυνο τους μπολσεβίκους. Παράλληλα, οι Γάλλοι εμφανίζονταν να ανησυχούν μήπως η Βουλγαρία αξιοποιούσε τη συγκέντρωση των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία και επιχειρούσε εναντίον της ελληνικής Μακεδονίας. Οι Βρετανοί εξακολουθούσαν να αναφέρονται στη χρησιμότητα μιας πολιτικής συμφιλίωσης στην Ελλάδα και το Φόρειν Όφισ εμφάνιζε το ζήτημα της αναγνώρισης του βασιλιά ως ζήτημα χρόνου, κάτι που δεν επαληθεύτηκε από τις εξελίξεις.¹⁸²

---

¹⁸⁰ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 204.

¹⁸¹ Για την οικογένεια Ραγκαβή, βλ. Famille Rizo Ragambe, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: <http://www.ghyka.org/Familles/Rizo-Rangabe/RizoRangabe.pdf>.

¹⁸² Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 210.

Η *Καθημερινή* θα μιλήσει εντελώς επικαλυμμένα για τη μεταβολή των πραγμάτων σχετικά με τις ελληνικές υποθέσεις. « Σήμερα (...) η Ελλάς ευρίσκεται από απόψεως εξωτερικής, εις θέσιν σαφώς μεταβεβλημένην». Ωστόσο αυτή η μεταβολή χαρακτηρίζεται από την εφημερίδα ως θετική γιατί «η παρεξήγησις, ης υπήρξεν η αληθής Ελλάς θύμα αίρεται». Βασική αιτία της μεταβολής αυτής, επισημαίνει η εφημερίδα, ήταν ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος. Εντούτοις, η εφημερίδα δηλώνει σίγουρη για την άμεση αποκατάσταση των σχέσεων με τους Συμμάχους αφού «κατεδηλώθη εναργής η θέλησις της Ελλάδος όπως εκπληρώσει τας συμμαχικάς υποχρεώσεις και μείνη πιστή εις την φιλίαν της με τους Συμμάχους».¹⁸³

Εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, η βασική παραδοχή του νέου καθεστώτος ήταν η ευθυγράμμιση με την Βρετανία. Υπήρχε βέβαια το προηγούμενο της επιλογής της ουδετερότητας εκ μέρους του Στέμματος και του αντιβενιζελισμού κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η κατάσταση όμως σαφώς είχε μεταβληθεί, η Γερμανία ήταν ηττημένη και δεν έπαιξε ρόλο στην ευρωπαϊκή πολιτική. Τη μεταβολή αυτή ανέλαβε να ερμηνεύσει και κυρίως να δικαιολογήσει δημόσια το ημερήσιο δημοσιογραφικό όργανο του Δημητρίου Γούναρη, η *Πρωτεύουσα*,¹⁸⁴ στις αρχές Ιανουαρίου 1921.¹⁸⁵

Ο διευθυντής της εφημερίδας *Πρωτεύουσα* και αργότερα βιογράφος του Γούναρη, Άριστος Καμπάνης έγραφε, σε άρθρο του με τίτλο «Η αλληλεγγύη», ότι κατά το παρελθόν είχαν εγερθεί «αμφιβολίες» για την πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα. Αυτές οφείλονταν στη ρωσική αξίωση για κάθοδο στην Κωνσταντινούπολη και στην πεποίθηση ότι η Βουλγαρία αποτελούσε στρατιωτική δύναμη «εξόχως σοβαράν», στην οποία μπορούσε να στηριχθεί

---

¹⁸³ Εφημ. *Καθημερινή*, 3. 1. 1921.

¹⁸⁴ Όργανο του *Λαϊκού Κόμματος* του Δημητρίου Γούναρη. Ιδρυτής της *Πρωτεύουσας* ήταν ο Άριστος Καμπάνης, ο οποίος εξέδωσε την εφημερίδα για πρώτη φορά στις 4 Ιανουαρίου 1921. Η κυκλοφορία της εφημερίδας διακόπηκε μετά το κίνημα του 1922. Με τα δημοσιεύματά του ζητούσε, περιστολή των πολιτικών ελευθεριών, επιβολή λογοκρισίας και στρατιωτικού νόμου, επέκταση των αρμοδιοτήτων της μυστικής αστυνομίας, αλλά και τη στρατιωτικοποίηση των πολιτικών συλλόγων του κόμματος, και έγραφε χαρακτηριστικά, «...Δια να σταματήσει η αντιδραστική προπαγάνδα πρέπει να ιδρυθούν Τάγματα Ελλήνων Φασιστών», ενώ τον ίδιο χρόνο έγραφε: «...ο Έλληνας πολίτης ο οποίος αγρυπνεί διά την ασφάλειάν του με την ράβδον του και εν ανάγκη με το όπλον του, ο πολίτης αυτός είναι ο φασιστής...». Η εφημερίδα κυκλοφόρησε φυλλάδιο με τίτλο «Ο φασίστας ή η φιλοσοφία της Κερασιάς». Βλ. διαδικτυακή πηγή : <http://el.metapedia.org>.

¹⁸⁵ Εφημ. *Πρωτεύουσα*, 7. 1. 1921.

οποιαδήποτε μεγάλη πολιτική στα Βαλκάνια. Αναφερόταν στην κατάσταση που είχε διαμορφωθεί το 1915, όταν η Αντάντ είχε δεσμευτεί να αναγνωρίσει το ρωσικό έλεγχο επί της Κωνσταντινούπολης και εξαρτούσε την πολιτική ανταλλαγμάτων στα Βαλκάνια από την εκπλήρωση ενός πρωταρχικού στόχου, της εξόδου της Βουλγαρίας στον πόλεμο εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων. Στο πλαίσιο αυτό, είχε ζητηθεί από την Ελλάδα, η παραχώρηση στη Βουλγαρία της περιοχής Δράμας-Καβάλας. Γι' αυτό η Ελλάδα είχε επιλέξει την ουδετερότητα, ανέφερε ο Καμπάνης, απηχώντας τη σταθερή επιχειρηματολογία του αντιβενιζελισμού, και κατά αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν «άδικες» αντιλήψεις για την χώρα μεταξύ των Συμμάχων. Οι δύο αυτές συνθήκες είχαν εκλείψει, ανέφερε ο Καμπάνης, και είχε εκτιμηθεί η σημασία του ελληνικού παράγοντα στη γραμμή επικοινωνιών προς την Άπω Ανατολή. Ένα ανακοινωθέν του ειδησεογραφικού πρακτορείου Reuter εγκωμιάζε την ελληνική προσπάθεια στη Μικρά Ασία «και έρχεται να ενισχύσει την αισιοδοξία εκείνων οι οποίοι εστήριξαν τις περισσότερες ελπίδες αυτών εις την Αγγλίαν δια την επίσημον αναγνώρισιν του νόμιμου ελληνικού καθεστώτος», προσέθετε ο διευθυντής της *Πρωτεύουσας*. Εύλογα, η ανάγκη αναγνώρισης της παλινόρθωσης του βασιλιά συνιστούσε έναν παράγοντα εσωτερικής πολιτικής, ο οποίος ομολογουμένως είχε αντίκτυπο στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, και η οποία εφεξής θα αποδεχόταν την υπαγωγή στη βρετανική στρατηγική ως «την βάση πάσης εις το μέλλον εθνικής πολιτικής».

Ωστόσο στην Αθήνα διεξαγόταν σκληρή διαμάχη μεταξύ Δ. Γούναρη και Νικόλαου Στράτου για το ποιός θα εξασφάλιζε την πρωτοκαθεδρία στο κυβερνητικό στρατόπεδο. Η παλιά γερμανοφιλία του Γούναρη βάραινε αρνητικά στην κρίση των Βρετανών υπευθύνων, αλλά απέφυγαν να πάρουν θέση και ασφαλώς το ζήτημα θα κρινόταν υπέρ του Γούναρη γιατί είχε πολύ ισχυρότερα ερείσματα στην αντιβενιζελική παράταξη από τον Στράτο. Ταυτόχρονα ο πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης ζήτησε από τον Ραγκαβή να καταστήσει σαφές στη βρετανική κυβέρνηση ότι η Ελλάδα δεν ήταν διατεθειμένη να αποχωρήσει από τη Μικρά Ασία, στην οποία βρισκόταν μετά από εντολή και των Συμμάχων, ούτε να εγκαταλείψει τους Έλληνες, τους οποίους είχαν απελευθερώσει οι ελληνικές δυνάμεις.¹⁸⁶

---

¹⁸⁶ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 211-213.

Μόλις στο Παρίσι σχηματίστηκε κυβέρνηση υπό τον Αριστίνο Μπριάν, άρχισε να επικρατεί κάποια αισιοδοξία και η Αθήνα έσπευσε να προβάλλει τη χρησιμότητα της εμπλοκής της στη Μικρά Ασία, με το επιχείρημα ότι η παρουσία των ελληνικών δυνάμεων ανακούφιζε τα γαλλικά στρατεύματα από την πίεση που υφίσταντο από τους Τούρκους εθνικιστές. Σε αυτό ακριβώς το επιχείρημα αναφέρεται το άρθρο της *Καθημερινής* «Εάν θέλη». Μάλιστα αναφέρει ότι το ζήτημα της εφαρμογής της Συνθήκης των Σεβρών ενδιαφέρει τόσο την Ελλάδα όσο και τη Γαλλία. «Και πλέον αυτής». Διότι, προσθέτει, «αν η Ανατολή, της οποίας τας τύχας ρυθμίζει η Συνθήκη των Σεβρών εγκλείη δια την Γαλλίαν σημαντικά οικονομικά συμφέροντα, εγκλείη και δια την Ελλάδα».¹⁸⁷

Τρεις μέρες αργότερα από το άρθρο της *Καθημερινής*, ο Άριστος Καμπάνης σε άρθρο του « Η δυσφορία των ηττημένων» στην *Πρωτεύουσα*,¹⁸⁸ θα επισημάνει ότι το νέο πολιτικό καθεστώς στην Ελλάδα είχε αναγνωρίσει τις δεσμεύσεις που είχαν αναληφθεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου και ο ελληνικός στρατός είχε επεκτείνει τη δράση του στη Μικρά Ασία, καλύπτοντας τα νώτα των Συμμαχικών Δυνάμεων.

Μόλις όμως την επόμενη μέρα έγινε αντιληπτό ότι η γαλλική κυβέρνηση, έδινε προτεραιότητα στην «ανάγκη ειρηνεύσεως», κάτι που σήμαινε εύλογα αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών, θεωρώντας ότι αυτή η ανάγκη προέκυπτε από τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην Εγγύς Ανατολή, η Αθήνα προσπάθησε να επιχειρηματολογήσει ότι «νέες συνθήκες» αποτελούσαν, μεταξύ άλλων, και η ελληνική στρατιωτική παρουσία πέραν των ορίων που προβλέπονταν από τη Συνθήκη των Σεβρών και η απώλεια αίματος των ελληνικών δυνάμεων. Η πίεση στην Κιλικία, σύμφωνα με τον Καμπάνη στο άρθρο του «Το διπλούν παιγνίδιον» στην *Πρωτεύουσα*, αποτελούσε «απλούν επεισόδιον» και δινόταν η διαβεβαίωση ότι «ο ελληνικός λαός δεν απέκαμεν», αλλά αντίθετα ήταν «έτοιμος δια θυσίας».¹⁸⁹

Η δε *Καθημερινή* θα αναφέρει ότι ο Λούντ Τζωρτζ δήλωσε, βάσει του τελευταίου αγγλικού ανακοινωθέντος, ότι η πρόσφατη αρθρογραφία του γαλλικού τύπου δεν καταδικάζει «την δημιουργηθείσαν κατάστασιν, αλλά, τουναντίον, αναγνωρίζει την σημερινήν κατάστασιν «ως καλήν» και

¹⁸⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 5. 1. 1921.

¹⁸⁸ Εφημ. *Πρωτεύουσα*, 8. 1. 1921.

¹⁸⁹ Εφημ. *Πρωτεύουσα*, 9. 1. 1921.

επιφυλάσσεται να πεισθεί «ότι είνε ήδη παγία». Η *Καθημερινή* θα χαρακτηρίζει τη διαμορφωθείσα κατάσταση εκ μέρους της Γαλλίας ως πρόοδο· « Η εν Ελλάδι κατάστασιν δε φαίνεται μελανήν. Φαίνεται ροδίνην αλλά ζητείται όπως παρέλθη λογικόν τι διάστημα χρόνου δια ν' αποδειχθή μη το ρόδινον χρώμα αμαυρωθή». Το άρθρο επισημαίνει ότι κανείς αν θέλει να αναζητήσει τα αίτια της δυσπιστίας των Συμμάχων για την μετεκλογική Ελλάδα θα πρέπει να ανατρέξει στο παρελθόν. Εκεί « θα εύρωμεν πανταχού βενιζελισμόν: « Θα εύρωμεν τα πλαστά φιλογερμανικά τηλεγραφήματα, τας κιβδήλους Βίβλους, τα επιχειρήματα και τας σοφιστείας και τα στερότυπα των εκφράσεων Γλύξμπουργκ, γαμβρός του Κάιζερ ο Βασιλεύς», ο οποίος θα σφάξει Αγγλογάλλους και Ιταλούς μαζί.¹⁹⁰

Οι αντιβενιζελικοί, εγκλωβισμένοι σε μία νοοτροπία συμπλεγματική απέναντι στον Βενιζέλο και τρόμου για ενδεχόμενη επάνοδό του ήθελαν να αποδείξουν σε όλους – και ιδίως στη Μεγάλη Βρετανία- ότι θα τα καταφέρουν εξίσου καλά ή και καλύτερα από τον Βενιζέλο. Συνεπώς, επέρριπταν όλες τις ευθύνες στο πρόσωπό του για τη μεταστροφή των Συμμάχων, επισημαίνοντας ότι ο Βενιζέλος άσκησε έντονη προπαγάνδα εναντίον των αντιβενιζελικών στους Συμμάχους στο παρελθόν και έτσι δικαιολογείται η στάση τους. Από την άλλη, λάνθανε ο φόβος των αντιβενιζελικών ότι τυχόν απαγκίστρωση από μέρους τους από την Μικρασιατική εκστρατεία θα προκαλούσε την πτώση τους και την επιστροφή του μισητού εχθρού τους.¹⁹¹ Εξάλλου, οι στρατιωτικές έως τότε επιτυχίες της χώρας είχαν δημιουργήσει ένα πνεύμα ανυπέρβλητου εθνικισμού που δεν είχε σχέση με την εξελισσόμενη πραγματικότητα.¹⁹²

Παγιδευμένη στη νοοτροπία αυτή, η αντιβενιζελική ηγεσία δε διανοήθηκε να επωφεληθεί από τις υποδείξεις του Βενιζέλου, ούτε βέβαια να τον χρησιμοποιήσει στο εξωτερικό, όπως ήθελε αρχικά ο Ράλλης. Ασφαλώς δεν τολμά να τερματίσει τον πόλεμο από τον φόβο εξέγερσης και ανατροπής της, που «θα φέρη τον Βενιζέλον» όπως προβλέπει ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης. Για τους αντιβενιζελικούς, η συνεννόηση με τον μισητό και δαιμονοποιημένο πολιτικό αντίπαλο παραμένει αδιανόητη. Πρέπει λοιπόν « να υπάγη ο τόπος μας

---

¹⁹⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 8. 1. 1921.

¹⁹¹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ.142-143.

¹⁹² Γιάνης Γιανουλόπουλος, *Η Ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 280.

εις τον διάβολον, δια να μην έλθη ο Βενιζέλος;», είχε πει ο Μεταξάς.¹⁹³ Ο πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης βρέθηκε στον αντίποδα των απόψεων της πολιτικής του Κωνσταντίνου και του Γούναρη. Αν και στις επικοινωνίες του με τη βρετανική κυβέρνηση είχε υποστηρίξει την επίσημη γραμμή των Αθηνών, ευνοούσε την αξιοποίηση του Βενιζέλου και του Νικόλαου Πολίτη¹⁹⁴ στις διπλωματικές επαφές της ελληνικής κυβέρνησης, κάτι που μπορούσε να σημαίνει και αποδοχή της νέας γραμμής του Βενιζέλου. Ο Γούναρης αντιτάχθηκε καθώς είχε και την υποστήριξη του βασιλιά. Τότε ο Ράλλης παραιτήθηκε στις 22 Ιανουαρίου από τον Νικόλαο Καλογερόπουλο, με τον Γούναρη να παραμένει υπουργός Στρατιωτικών.¹⁹⁵

Για αυτήν ακριβώς την πολιτική μεταβολή θα μιλήσει και η αντιβενιζελική *Καθημερινή*¹⁹⁶ σε άρθρο της με τίτλο «Δίδυμος Κρίσις» σχολιάζοντας ότι επιλέχθηκε ο Καλογερόπουλος έναντι του Γούναρη γιατί η παρουσία του τελευταίου θα προκαλούσε κύμα «στρεφόμενης οργής» εναντίον του από τη Γαλλία και την Αγγλία. Για την παραίτηση του Ράλλη λόγω της διαφωνίας του με τον Γούναρη, τόσο σε σχέση περί συμπτώξεως του μετώπου προτάσεις του Βενιζέλου, όσο και με την πιθανή ανάθεση κάποιου διπλωματικού ρόλου στον αρχηγό των Φιλελευθέρων εφόσον διαρκούσε η – κατά δήλωσιν του ίδιου – μόνιμη παραμονή του στο εξωτερικό εξηγεί

---

¹⁹³ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, επιμ. Π. Μ. Σιφναίου, τ. Β', Αθήνα, Εστία, 1952, σ. 95.

¹⁹⁴ Ο Νικόλαος Πολίτης ήταν Έλληνας νομικός, διπλωμάτης και πολιτικός. Σπούδασε νομικά, πολιτικές και οικονομικές επιστήμες στο Παρίσι και αφού πρώτευσε σε διαγωνισμό των γαλλικών Πανεπιστημίων για τη διδασκαλία του Δημοσίου Δικαίου, ανέλαβε (1898) σε ηλικία μόλις 26 ετών τη διδασκαλία του Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Αιξ, όπου δίδαξε ως το 1903. Καθηγητής της ίδιας έδρας στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ (1903-14), αναδείχτηκε σε μια από τις πιο έγκυρες επιστημονικές προσωπικότητες του απόδημου ελληνισμού και κέρδισε την εκτίμηση του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου του οποίου έγινε στενός συνεργάτης. Στα 1912-13 μετείχε ως μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στις διεθνείς διασκέψεις του Λονδίνου και του Βουκουρεστίου, ενώ το 1914 επέστρεψε οριστικά στην Ελλάδα και διορίστηκε διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών. Επίσης διετέλεσε πρώτος αντιπρόσωπος της Ελλάδας στη νεοϊδρυθείσα τότε Κοινωνία των Εθνών (1920). Στις 29 Σεπτεμβρίου 1924 υπέγραψε ως υπουργός εξωτερικών το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ που πήρε τό όνομά του μαζί με τον αντίστοιχο ομόλογό του της Βουλγαρίας και αφορούσε εφαρμογή όρου της Συνθήκης Νείγυ για την αμοιβαία και οικειοθελή ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Χρημάτισε συνολικά τρεις φορές Υπουργός Εξωτερικών: τις δύο πρώτες σε κυβερνήσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου: 14/06/1917-13/12/1918, 20/11/1919-04/11/1920) και την τρίτη στην κυβέρνηση του Σωτήριου Κροκιδά (03/10/1922-14/11/1922). Βλ. encyclopaedia Britannica, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: <https://www.britannica.com/biography/Nikolaos-Sokrates-Politis>.

¹⁹⁵ Γιάννης Γιανουλόπουλος, « Εσωτερικές και Εξωτερικές εξελίξεις και πολεμικές επιχειρήσεις από τον Νοέμβριο του 1920 έως τον Μάιο του 1921», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σ. 157-158.

¹⁹⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 26. 1. 1921.

λεπτομερώς δημόσια ένα χρόνο αργότερα ο Γεώργιος Πώπ, στην εφημερίδα του, *Αθήναι*.¹⁹⁷ Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο το γεγονός το ότι τα κείμενα που διατύπωναν επιφυλάξεις για την ακολουθούμενη πολιτική ή που έκαναν λόγο για εναλλακτικές στρατηγικές για το μικρασιατικό πόλεμο ή ακόμα για τη συζήτηση «περί χαμένων ευκαιριών» διατυπώθηκαν πολύ αργότερα. Τέτοια κείμενα ήταν οι προτάσεις του Βενιζέλου για τον περιορισμό της ελληνικής ζώνης κατοχής στη Μικρά Ασία, οι δύο επιστολές του προς τον στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή, οι αποκαλύψεις του αντιβενιζελικού Γ. Πώπ ή και αναφορές του Γ. Μπαλτατζή σε κάποιες μεσολαβητικές ενέργειες,¹⁹⁸ πριν από την έναρξη των επιχειρήσεων του ελληνικού στρατού, μέσω της *Καθημερινής*.¹⁹⁹

Η *Καθημερινή* θα αναγγείλει και την πρόταση της αντιβενιζελικής παράταξης: «Η Αναθεωρητική Βουλή αυτοανακηρύσσεται Γ' Συντακτική Εθνοσυνέλευση, απόφαση της 25^{ης} Ιανουαρίου 1921».²⁰⁰ Δεδομένου ότι η ανακήρυξη της βουλής σε Συντακτική εθνοσυνέλευση από την αντιβενιζελική παράταξη πραγματοποιήθηκε χωρίς η τελευταία να τηρήσει τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις χρήζει κάποιας διερεύνησης. Ίσως η παράνομη μετατροπή της βουλής σε Συντακτική πρέπει να τοποθετηθεί σε μία μεσοπρόθεσμη προοπτική με χρονική αφετηρία το 1909 και καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στην πραγματικότητα δηλαδή, μετά το πραξικόπημα του 1909, η νομιμότητα δεν αποκαταστάθηκε πλήρως, με αποτέλεσμα να εξαναγκάζονται και οι δύο παρατάξεις να την παραβιάζουν διαδοχικά και εξακολουθητικά, για να κατορθώσουν να επιβάλλουν τα νομοθετικά μέτρα, τα μέτρα πρακτικής πολιτικής και τον τρόπο διοίκησης που επιθυμούσαν.²⁰¹

Όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι όσοι νομικοί και πολιτικοί υπολογισμοί και να συνεπικουρούν, η απόφαση δείχνει είτε τον ανορθολογισμό του αντιβενιζελισμού την περίοδο αυτή είτε την καιροσκοπική του ανειλικρίνεια την περίοδο 1915-1917. Γιατί, ενώ αυτά τα κόμματα, και συγκεκριμένα το κόμμα των *Εθνικοφρόνων* υπό τον Γούναρη, κατά τη διάρκεια του Παγκοσμίου πολέμου είχαν υποστηρίξει τη διακριτική ευχέρεια του βασιλιά στη χρήση των

---

¹⁹⁷ Εφημ. *Αθήναι*, 26-30.12. 1921.

¹⁹⁸ Γιάνης Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 281.

¹⁹⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 18. 3.1922.

²⁰⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 26. 1. 1921.

²⁰¹ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, ο.π., σ.101.

προνομίων του, και μάλιστα υποστήριζαν ότι πρέπει να έχει τη διεύθυνση της εξωτερικής πολιτικής, ενώ το 1920 είχαν προεκλογικό σύνθημα την επάνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο, τώρα του αφαιρούν το σημαντικότερο και αμφιλεγόμενο από το 1915 δικαίωμα. Ο βασιλιάς αποκλεισμένος από τη διαδικασία διαμόρφωσης του Συντάγματος, δε μπορούσε να διαλύσει την κυρίαρχη Συντακτική Εθνοσυνέλευση! Μόνο ο Στράτος υποστήριζε μάταια να παραχωρήσει η Συντακτική Εθνοσυνέλευση με απόφασή της στον αρχηγό του κράτους το δικαίωμα να τη διαλύσει. Για τον Γούναρη, ο Κωνσταντίνος παρέμενε ένα σύμβολο χωρίς πραγματική επιρροή στην κυβερνητική πολιτική.²⁰²

Εντωμεταξύ, στα μέσα του Ιανουαρίου, ο Ραγκαβής είχε ενημερώσει την Αθήνα ότι στη Συνδιάσκεψη των Μεγάλων Δυνάμεων, οι Γάλλοι και οι Ιταλοί είχαν ζητήσει την επιστροφή της Σμύρνης στην Τουρκία και την πλήρη αποκατάσταση της τουρκικής κυριαρχίας στην Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, οι Γάλλοι είχαν υποστηρίξει ότι ο ελληνικός στρατός δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τους Τούρκους εθνικιστές, αν έρχονταν σε συμφωνία με τους μπολσεβίκους, ενδεχόμενο που φαινόταν να απασχολεί πολύ τη γαλλική ανάλυση της κατάστασης στην Εγγύς Ανατολή. Στη φάση αυτή όμως, οι Βρετανοί είχαν εμποδίσει την πρόσκληση των Τούρκων εθνικιστών στη Συνδιάσκεψη.²⁰³

Ο Κωνσταντίνος ήταν ανήσυχος εξαιτίας φημών ότι θα μπορούσε να εκθρονιστεί σε συμμαχική παρέμβαση, μολοντί οι Βρετανοί ιθύνοντες, όπως και ο Βενιζέλος, εκτιμούσαν ότι στη συγκεκριμένη φάση κάτι τέτοιο θα προκαλούσε ζημιά. Ακόμα και ένας Φιλελεύθερος, όπως ο Αλέξανδρος Καραπάνος,²⁰⁴ θεωρούσε ότι ο Κωνσταντίνος είχε θετική επίδραση στο

---

²⁰² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 957-958.

²⁰³ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 216.

²⁰⁴ Ο Αλέξανδρος Καραπάνος σπούδασε νομικά, πολιτικές επιστήμες και φιλολογία στο Παρίσι και το 1899 εντάχθηκε στο διπλωματικό σώμα. Υπηρέτησε ως πρέσβης σε διάφορες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Ρώμη, Παρίσι, Λονδίνο, Κωνσταντινούπολη και Σόφια) και με το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913) υπηρέτησε ως πολιτικός και διπλωματικός σύμβουλος στην στρατιά Ηπείρου, συμμετέχοντας μάλιστα στις διαπραγματεύσεις για την παράδοση της Πρέβεζας. Τον Φεβρουάριο του 1914, μετά την επιδίκαση της Βορείου Ηπείρου στην Αλβανία από τις Μεγάλες Δυνάμεις, μετέβη στο Αργυρόκαστρο και συμμετείχε στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Βορείου Ηπείρου ως Υπουργός Εξωτερικών. Πρόεδρος της κυβέρνησης ορίστηκε ο θείος του Γεώργιος Χρηστάκης-Ζωγράφος. Στις εκλογές του 1915 εξελέγη βουλευτής Άρτας και το 1916 χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών (3 με 29 Σεπτεμβρίου 1916) στην κυβέρνηση Νικόλαου Καλογερόπουλου. Ο ίδιος διεξήγαγε

εσωτερικό του στρατού.

Στις αρχές του Φεβρουαρίου η γαλλική πρεσβεία στην Αθήνα είχε μεταδώσει στο Παρίσι την εκτίμησή της ότι κατά βάθος ο Γούναρης και το κόμμα του ήθελαν να αποδεσμευτούν από τη μικρασιατική περιπέτεια και να περιορίσουν τις φιλοδοξίες τους στα εδάφη της Ελλάδας που βρίσκονταν στην ευρωπαϊκή ήπειρο και τα νησιά. Οι Γάλλοι συνεπώς θεωρούσαν ότι οποιαδήποτε ενδοελληνική διαφωνία σχετικά με την εκστρατεία στη Μικρά Ασία ήταν απότοκος όχι μόνο διαφορετικών εκτιμήσεων των ελληνικών συμφερόντων και δυνατοτήτων, αλλά και μιας θεμελιώδους πολιτισμικής διαφοράς που διχοτομούσε τον ελληνικό πολιτικό κόσμο στις συντηρητικές δυνάμεις, που παρέμεναν προσκολλημένες σε προνεωτερικά σχήματα και μεθόδους, και σε όσους επεδίωκαν ριζικές αλλαγές και εκσυγχρονισμό της χώρας. Η διαπίστωση βέβαια δεν είχε πρακτική σημασία, καθώς η πολιτική του Βενιζέλου συνεχίστηκε από τον αντιβενιζελισμό.²⁰⁵ Και ο τελευταίος είχε δεσμευτεί πλέον δημόσια σε μία πολιτική για την οποία ήταν τουλάχιστον επιφυλακτικός κατά τη σύλληψή της.

διαπραγματεύσεις για την έξοδο της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με το πλευρό της Αντάντ, οι οποίες όμως απέβησαν άκαρπες. Το 1919, εστάλη ως αντιπρόσωπος των βορειοηπειρωτών στο Συνέδριο του Παρισιού. Το 1920 εκλέγεται εκ νέου βουλευτής και το 1922 μετά την Μικρασιατική καταστροφή διαφώνησε με την πολιτική του στρατιωτικού καθεστώτος και απέρριψε πρόταση να δεχτεί την πρωθυπουργία του κράτους. Βλ. Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 2000, σελ. 76 και διαδικτυακή πηγή: <https://el.wikipedia.org>.

²⁰⁵ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 216.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

«Η Συνθήκη των Σεβρών: το ελάχιστον όριον των εθνικών δικαίων».
Η αισιόδοξη ανάλυση της στρατιωτικής κατάστασης.

Στις αρχές Φεβρουαρίου ο νέος Έλληνας πρωθυπουργός Νικόλαος Καλογερόπουλος, που είχε μεταβεί στο Λονδίνο για να συμμετάσχει στις εργασίες της Συνδιάσκεψης, μετέδωσε στην Αθήνα ότι ο Βρετανός πρωθυπουργός Λούντ Τζωρτζ είχε ενημερώσει την ελληνική αντιπροσωπεία σχετικά με την πρόταση των Συμμάχων για εκκένωση της περιοχής της Σμύρνης και εγκαθίδρυση καθεστώτος αυτονομίας, καθώς και για την απαίτηση του Κεμάλ για εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό και την επαναφορά της τουρκικής κυριαρχίας, με νέα σύνορα που θα έχουν ως αφετηρία την Ανδριανούπολη. Το βάρος της άρνησης θα έπεφτε στην Ελλάδα, ενώ ο Βρετανός πρωθυπουργός ρωτούσε για εναλλακτική λύση, καθώς η Αθήνα θεωρούσε ότι δεν μπορούσε να επωμίζεται επ' άπειρον το βάρος της στρατιωτικής δαπάνης. Ο πρωθυπουργός όμως αντέτεινε ότι η ελληνική κυβέρνηση έμενε δεσμευμένη στη Συνθήκη των Σεβρών και ότι η ελληνική διοίκηση είχε δημιουργήσει νέα δεδομένα, τα οποία δε μπορούσαν να αναθεωρηθούν με την εισαγωγή νέων διευθετήσεων.

Είναι αλήθεια ότι ο Βρετανός πρωθυπουργός άκουγε με ικανοποίηση και την πεποίθηση της ελληνικής κυβέρνησης ότι αν εξουσιοδοτείτο από τους Συμμάχους, ήταν σε θέση να διαλύσει τις δυνάμεις των Τούρκων εθνικιστών και την συνακόλουθη απόφασή της να μην απεμπολήσει τα νόμιμα δικαιώματα. Ήλπιζε όμως ότι η ελληνική κυβέρνηση θα έδειχνε προθυμία για κάποια παραχώρηση στην περιοχή της Σμύρνης, ώστε το βάρος της απόρριψης και συνεπώς της αποτυχίας της Συνδιάσκεψης θα έπεφτε στους Τούρκους εθνικιστές.²⁰⁶ Πράγματι, η ελληνική πολιτική στο Λονδίνο καθοριζόταν από αυτό που είχε αποκληθεί «στρατιωτική προϋπόθεση», «ότι δηλαδή η Μικρασιατική Εκστρατεία ήτο δυνατόν να αχθή εις αίσιον στρατιωτικόν πέρας επιτυγχανομένης της διαλύσεως του εχθρού».²⁰⁷

Το πνεύμα που επικρατούσε στην Αθήνα ήταν αρνητικό ακόμα και

---

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 218.

²⁰⁷ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικόν μου ημερολόγιον*, (1921-1932), επιμ. Πάνος Σιφναίος, τρίτος τόμος, Αθήνα, Ίκαρος, 1964, σ. 741-745.

κάποια προσχηματική παραχώρηση στους Τούρκους. Η Εθνική Συνέλευση αποφάσισε ότι η Συνθήκη των Σεβρών συνιστούσε το «ελάχιστον όριον των εθνικών δικαίων» και ότι η Συμμαχική πρόταση απορριπτόταν. Η απόφαση αυτή ήταν σύμφωνη με τη γενική κατακραυγή που είχε συναντήσει η πρόταση των Συμμάχων, η οποία ισοδυναμούσε με «έκρηξη βόμβας» στην Αθήνα.²⁰⁸

Γι αυτό η *Καθημερινή* αναγράφει στο πρωτοσέλιδό της : « Εν πατριωτική εξάρσει η Συνέλευσις απέκρουσε την πρόταση της Διασκέψεως» ενώ δηλώνει και τα ρητορικά της μέσα όταν προβληματίζεται : « Πώς θα παραιτηθή του έργου του ο στρατός μας; ». Δια στόματος Μπαλτατζή εκθέτει τη θέση της Ελλάδος στη Συνδιάσκεψη και τη «μακρά αγόρευσις του Δημητρίου Γούναρη».²⁰⁹

Η ρητορική του Γούναρη στην Εθνοσυνέλευση απεικονίζει ακριβώς την κατακραυγή, περιορίζοντας ασφαλώς τη δυνατότητά του να διαπραγματευθεί κάποια μορφή απεμπλοκής. Απεικονίζει επίσης τον τρόπο με τον οποίον μία πραγματιστική πολιτική συνδεόταν με την κατάλληλη για την κοινή γνώμη ρητορική. Σύμφωνα με τη δημοσίευση της *Πολιτείας*,²¹⁰ η αξίωση της Ελλάδας, κατά τον Γούναρη, βασιζόταν σε δίκαια:

Τα δίκαια ταύτα δεν εδημιουργήθησαν δια της Συνθήκης. Τα δίκαια ταύτα εδημιουργήθησαν από εποχής εις ην δεν φθάνει ανθρωπίνη μνήμη. Από εποχής καθ' ην η φυλή, όργανον υπερτέρου πολιτισμού, διεχύθη επί πάσας περί το Αιγαίον χώρας. Η φυλή παρέμεινε πάντοτε εν ταις χώραις ταύταις χάρις εις τον πολιτισμόν, του οποίου ήτο φορέυς. Έμενε πάντοτε εν τη συνειδήσει της αποστολής, ην το παρελθόν της είχε κληροδοτήσει, εμπεποτισμένη την πίστιν την ακλόνητον ότι θ' ανατείλη και θα επικρατήση η ιστορική δικαιοσύνη. Της εργώδους ταύτης ιστορικής επεξεργασίας, της επί αιώνας παραταθείσης, προϊόν ήτο η βαθμιαία αποκατάστασις των ελευθεριών.

Μολονότι, ο Γούναρης ήταν αρκετά πρόσφατα υποστηρικτής της ουδετερότητας της Ελλάδας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, επικαλέσθηκε παράλληλα τη συμμετοχή της Ελλάδας στη συμμαχική προσπάθεια, συμπεριλαμβανομένης της εκστρατείας στην Ουκρανία. Στο δε επιχείρημα ότι η Ελλάδα δεν δύναται να αντιμετωπίσει την δύναμη του Κεμάλ, απάντησε ότι ο

²⁰⁸ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 219.

²⁰⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 16. 2. 1921.

²¹⁰ Εφημ. *Πολιτεία*, 16. 2. 1921.

ελληνικός στρατός βρισκόταν μίλια μακριά από την Συνθήκη των Σεβρών, «αδιατάρακτος και εν πλήρει ασφαλεία».

Στη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης, ο Νικόλαος Στράτος, αρχηγός του *Συντηρητικού* και κατόπιν του *Μεταρρυθμιστικού Κόμματος*, το οποίο ανήκε στον αντιβενιζελικό συνασπισμό αλλά ανταγωνιζόταν σκληρά το *Λαϊκό Κόμμα* του Γούναρη, υποστήριξε ότι η αναθεώρηση της Συνθήκης δίχως την ελληνική συναίνεση ήταν αδύνατη από νομική και πολιτική άποψη.²¹¹ Η συνθήκη είχε επιβάλει στους ηττημένους Τούρκους τους όρους των Συμμάχων. Τη μη κύρωσή της δε μπορούσαν να την αντιτάξουν οι Τούρκοι, μόνο οι Σύμμαχοι. Παράλληλα, ο Στράτος εισήγαγε μία θεώρηση «πολιτισμικής συμβολής», δηλωτική αντιλήψεων πολιτισμικής ανωτερότητας, που πρέπει να σημειωθεί ότι δεν ήταν κατ' ανάγκη αποκλίνουσα με τις επικρατούσες αντιλήψεις στη Δυτική Ευρώπη για την ανωτερότητα του δυτικού ή ευρωπαϊκού πολιτισμού έναντι του τουρκικού.

Η απόφαση για τη συνέχιση της ελληνικής στρατιωτικής προσπάθειας στη Μικρά Ασία, παρά τη συμμαχική απόφαση για διακοπή οποιασδήποτε οικονομικής ενίσχυσης, στηριζόταν σε μία αδικαιολόγητα αισιόδοξη ανάλυση της στρατιωτικής κατάστασης της ελληνικής πλευράς που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την εκτίμηση των δεδομένων από τους Βρετανούς στρατιωτικούς. Η *Καθημερινή* ερχόταν να επιβεβαιώσει αυτή την αισιόδοξία: «Ο εδώ Ελληνικός κόσμος, και εκ των επισήμων, όσοι ελάχιστα ομιλούν, είναι αισιόδοξοι».²¹² Παράλληλα στην απόφαση αυτή της ελληνικής κυβέρνησης βάρυνε όχι μόνο η ανάγκη της Αθήνας να εξασφαλίσει τη βρετανική υποστήριξη, αλλά και οι εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν από την επικείμενη συμφωνία Γαλλίας και εθνικιστικής Τουρκίας. Ο Καλογερόπουλος προσπαθούσε να πείσει τους Συμμάχους ότι η Ελλάδα ήταν άξια υποστήριξης. Η πολιτική της νέας κυβέρνησης ήταν (όπως ακριβώς και του Βενιζέλου) να προσφέρει τις υπηρεσίες του ελληνικού στρατού στη Βρετανία με αντάλλαγμα τη διπλωματική και οικονομική της υποστήριξη και να της αποδείξει ότι μπορούσε να στηρίζεται στην Ελλάδα. Μάλιστα ο Έλληνας πρωθυπουργός διαβεβαίωσε την Συνδιάσκεψη ότι η προέλαση του ελληνικού στρατού στην Άγκυρα ήταν εύκολη

---

²¹¹ Εφημ. *Πολιτεία*, 16. 2. 1921

²¹² Εφημ. *Καθημερινή*, 17. 1. 1921.

υπόθεση, ενώ οι Τούρκοι δεν ήταν παρά « ένας συρφετός που δεν άξιζε να του δίνης πολλή σημασία».²¹³

Η *Καθημερινή*²¹⁴ κάνει λόγο για «περιπετειώδη παιχνίδια επί των διπλωματικών τραπεζών» ενώ εκφράζει την πεποίθηση ότι η παρουσία του Γούναρη στη Συνδιάσκεψη ήταν απαραίτητη. Μάλιστα θα επισημάνει ότι οι Σύμμαχοι απέκλειαν συζητήσεις με τον «κηδεμόνα της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας», τον Γούναρη. Τούτο συνιστά, σύμφωνα με την εφημερίδα παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ελλάδας. Την δυσμένεια των Συμμάχων προς τον Γούναρη θα την επιρρίψει και πάλι στον Βενιζέλο.

Η *Καθημερινή*, την ίδια ώρα που μιλούσε για διπλωματικά παιχνίδια, έκανε λόγο και για «αποσόβηση κινδύνου της αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών». Ενώ θα τονίσει ξανά και ξανά τις δηλώσεις του Λούντ Τζωτρζ προς τους Συμμάχους : «Οι Έλληνες είναι σύμμαχοι και νικητές. Οι Τούρκοι αντίπαλοι και ηττημένοι. Δεν θα ηδυνάμεθα να ανατρέψωμεν τους όρους».²¹⁵

Η επιλογή της κλιμάκωσης είχε πια κυριαρχήσει. Οι ενστάσεις όμως ήταν πολλές και το σημαντικότερο είναι ότι δεν προέρχονταν μόνο από τον συμμαχικό κύκλο αλλά και από τον ελληνικό. Στην Αθήνα, ο στρατηγός Βίκτωρ Δούσμανης²¹⁶ παρουσίασε στο βασιλιά μία μέση οδό μεταξύ απαγκίστρωσης και προέλασης. Με υπόμνημά του εισηγήθηκε την υιοθέτηση μιας στρατηγικής άμυνας της ζώνης που είχε επιδικάσει στην ελληνική διοίκηση η Συνθήκη των Σεβρών. Ο Δούσμανης καταλόγιζε στον Γούναρη έλλειψη πολιτικής αντίληψης καθώς ο στρατηγός είχε την πεποίθηση ότι η προέλαση προς την Άγκυρα θα

---

²¹³ Λίνα Λούβη, « Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, επιμέλεια Χριστίνα Κουλούρη, ο.π., σ. 42.

²¹⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 23. 2. 1921.

²¹⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 24. 2. 1921

²¹⁶ Ο Βίκτωρ Δούσμανης (1862 – 1949) ήταν αξιωματικός του ελληνικού στρατού. Συμμετείχε στους Βαλκανικούς πολέμους με τον βαθμό του αντιστράτηγου. Επίσης διετέλεσε υπασπιστής του βασιλιά Κωνσταντίνου, υπαρχηγός και αρχηγός του Γενικού επιτελείου (ΓΕΣ) το 1914-16 και ξανά το 1921 καθώς και καθηγητής στη σχολή Ευελπίδων. Το 1917 εξορίστηκε στην Κορσική και στη συνέχεια καταδικάστηκε σε θάνατο από το ειδικό στρατοδικείο. Αποστρατεύτηκε το 1923. Πολυγλωφότατος, συνέγραψε τα εξής : «Γεωδαισία», «Στρατηγικά τακτικά οδηγία», «Ιστορία του πολέμου του 1913», «Η εσωτερική όψη της μικρασιατικής εμπλοκής», «Απομνημονεύματα» κ.ά. Διάσημος για την ευρυμάθειά του, διετέλεσε διευθυντής σύνταξης της εγκυκλοπαίδειας του Πυρσού. Ο Δούσμανης υπήρξε ικανότατος επιτελικός αξιωματικός και σε αυτόν οφείλεται εν πολλοίς η νίκη στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο καθώς διατελούσε αρχηγός του Επιτελείου. Εντούτοις, ήταν διαβόητος για την αλαζονική του συμπεριφορά, ενώ, αν και υπήρξε απολύτως αφοσιωμένος προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο, δεν δίστασε να γράψει άσχημα λόγια για τους παλαιούς του συντρόφους, Ιωάννη Μεταξά και Ξενοφώντα Στρατηγό. Βλ διαδικτυακή πηγή : <https://el.wikipedia.org>.

αποξένωνε την Αθήνα από τη Γαλλία και την Ιταλία αλλά και από τη Βρετανία. Παράλληλα τόνιζε ότι ο στρατός ήταν μικρός για την κλίμακα της επιχείρησης.²¹⁷

Παρόλα αυτά, στις συζητήσεις της Συνδιάσκεψης, η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε φανεί αρνητική στο ενδεχόμενο απαγκίστρωσης από τη Μικρά Ασία. Ενδιαφερόμενη κυρίως για τη διατήρηση της Θράκης και την ασφάλεια του μικρασιατικού πληθυσμού, δεν απέρριπτε το ενδεχόμενο παραχώρησης αυτονομίας στη ζώνη της Σμύρνης. Παρά το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση δήλωνε στη βρετανική την αδυναμία να δεχθεί την αρχή της αναθεώρησης, συμπλήρωνε ότι εάν η βρετανική πλευρά εξασφάλιζε την αποδοχή εκ μέρους των Τούρκων των προβλεπόμενων σχετικά με την αυτονομία της περιοχής της Σμύρνης, τότε η ελληνική κυβέρνηση θα συναινούσε υπό τον όρο ότι η Συνθήκη των Σεβρών θα παρέμενε αμετάβλητη ως προς τις λοιπές προβλέψεις της. Αυτή η αποδοχή εντάσσεται πιθανόν στο παιχνίδι τακτικής στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης: υπολανθάνει βέβαια και μία τάση απαγκίστρωσης της Αθήνας από τη Μικρά Ασία, στο βαθμό όμως που θα το επέτρεπε η βρετανική πολιτική.²¹⁸

Η *Καθημερινή* στο άρθρο της «Διευθέτησις» στις 27 Φεβρουαρίου διαπίστωνε ότι η αναζήτηση πολιτικής διευθέτησης δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ο Καλογερόπουλος και ο Γούναρης, ανέφερε, δε μπορούσαν να υπερβούν τα όρια της εντολής της Εθνοσυνέλευσης. Δε μπορούσαν να αποδεχθούν απομάκρυνση από τη Σμύρνη και τις Κυδωνίες. Αυτή τη φορά παρατηρείται ότι, εκτός από τη Σμύρνη, γίνεται αναφορά και στις Κυδωνίες. Το ελάχιστο των ελληνικών θέσεων, δηλαδή, δεν περιοριζόταν στην πόλη της Σμύρνης. Το άρθρο καταλήγει ότι δε θα γίνει αποδεκτή καμία λύση που να θίγει τα ελληνικά δικαιώματα.²¹⁹

Την επόμενη ημέρα, η ειδησεογραφία της *Καθημερινής* έδειχνε στο αναγνωστικό κοινό ότι η έμφαση μετατοπιζόταν προς τον πόλεμο. Οι Γάλλοι, έλεγε, συνθηκολογούν με τον Κεμάλ και καταθέτουν τα όπλα. Οι Έλληνες μένουν, διατεθειμένοι να συνεχίσουν τον αγώνα. Η Ελλάδα, σύμφωνα με την εφημερίδα, θα βρει τη λύση «εις τα μικρασιατικάς πεδιάδας, την οποίαν ματαιώς αναζητούν οι διπλωματικοί αλχημισταί εις τας στείρας τραπέζας των

²¹⁷ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, σ. 227-228.

²¹⁸ Στο ίδιο.

²¹⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 27. 2. 1921.

Διασκέψεων».²²⁰

Οι τάσεις της κοινής γνώμης, όπως τουλάχιστον αντανακλώνται από τον Τύπο, δεν έδειχναν αντίδραση προς τη συνέχιση του πολέμου. Στις 2 Μαρτίου 1921 η μεταστροφή είχε ολοκληρωθεί. Κάτω από τις εξελίξεις των προσπαθειών για εξεύρεση λύσης, υπογράμμιζε η *Καθημερινή*, «Η Ελλάς ευρίσκεται δια δευτέραν φοράν ηναγκασμένην ν' αντιτάξη άρνησιν εις τας προτάσεις των Συμμάχων.(...) Δεν παρεφρόνησεν η Ελλάς να δεχθή την προτεινομένην λύσιν».²²¹

Η ηγεσία της κυβέρνησης αντιμετώπιζε όμως πολλά διλήμματα εν όψει των εξελίξεων στο Λονδίνο. Προβληματιζόταν κυρίως για την απροθυμία της βρετανικής πλευράς να συζητήσει οτιδήποτε για παροχή ενίσχυσης στην ελληνική στρατιωτική προσπάθεια. Όμως τίποτα δεν σταματούσε τους Καλογερόπουλο και Γούναρη από τη συνέχιση του πολέμου. Στη σκέψη τους βάραινε η πιθανή αποδοκιμασία της κοινής γνώμης σε περίπτωση που αποφάσιζαν εκκένωση της Μικράς Ασίας και της Σμύρνης. Επίσης, υπήρχε και ο φόβος μήπως σε περίπτωση εκκένωσης ανατρεπόταν και το ίδιο το καθεστώς, δηλαδή ο θρόνος. Αρνητικός στη συνέχιση της εκστρατείας ήταν ο Δημήτριος Μάξιμος,²²² ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος μάλλον λάμβανε υπόψη το οικονομικό βάρος, αλλά και ο εκδότης της *Καθημερινής*, Γ. Βλάχος, ο οποίος κινήθηκε παρασκηνιακά και απέφυγε να θέσει τα σχετικά ερωτήματα δημόσια.²²³

Παρά την εκδήλωση της τάσης της νέας ελληνικής κυβέρνησης για

---

²²⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 28. 2. 1921.

²²¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 2. 3. 1921.

²²² Ο Δημήτριος Μάξιμος γεννήθηκε στην Πάτρα το 1873 και ήταν γιος του Επαμεινώνδα Μάξιμου, εμπόρου, και της Ασπασίας Λόντου. Τελείωσε τις γυμνασιακές σπουδές του στο Β' Γυμνάσιο Πατρών και στη συνέχεια σπούδασε νομικά και οικονομικές επιστήμες στην Αθήνα και το Παρίσι. Από το 1891, σε πολύ νεαρή ηλικία, ξεκίνησε τραπεζική σταδιοδρομία. Το 1903 ανέλαβε τη διεύθυνση του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας Πατρών και κατόπιν προήχθη στη θέση του διευθυντή του Κεντρικού Καταστήματος Αθηνών. Το 1914 έγινε υποδιοικητής της Τράπεζας, ενώ διετέλεσε διοικητής της την περίοδο 1921 - 1922. Στα τέλη του 1922, μετά την επανάσταση Πλαστήρα - Γονατά, παραιτήθηκε και έφυγε με τη σύζυγό του στη Φλωρεντία, φοβούμενος αντίποινα από τους βενιζελικούς. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1927 και ανέλαβε οικονομικός σύμβουλος του *Λαϊκού Κόμματος* του Παναγή Τσαλδάρη. Το 1933 εξελέγη βουλευτής του ίδιου κόμματος και αμέσως μετά αριστίνδην γερουσιαστής. Διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών την περίοδο 1933 - 1935. Επί υπουργίας του υπεγράφη το Σύμφωνο της Διαβαλκανικής Συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας, Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας. Βλ. Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 2000, σελ. 87.

²²³ Ιωάννης Πασσάς, *Η αγωνία ενός έθνους*, Αθήνα, εκδ. Ι. Καρανάσου, 1925, σ. 42-43.

συνέχιση του πολέμου με στόχο την επιβολή της συνθήκης των Σεβρών, οι Βρετανοί ήσαν επιφυλακτικοί έναντι του αντιβενιζελισμού, αν και θεωρούσαν ότι δεν υπήρχε άλλη εναλλακτική από την παρουσία του βασιλιά στο θρόνο. Ο δε Βενιζέλος άρχιζε να κατανοεί ότι η συνέχιση της εκστρατείας χωρίς την έμπρακτη αρωγή των Συμμάχων θα οδηγούσε σε αδιέξοδο.

Η βέβαιη αποτυχία της Συνδιάσκεψης λόγω της σκληρής στάσης των Τούρκων εθνικιστών είχε εν τω μεταξύ ως αποτέλεσμα την επανάληψη των συζητήσεων μεταξύ της κεμαλικής αντιπροσωπείας και της γαλλικής κυβέρνησης για την Κιλικία. Στις 11 Μαρτίου επήλθε συμφωνία για την κατάπαυση των εχθροπραξιών μεταξύ Γάλλων και Τούρκων στην Κιλικία.

Η *Καθημερινή* θα κοιμίσει το αναγνωστικό της κοινό με το άρθρο της «Προς τη Νίκη» την ίδια μέρα της γαλλοκεμαλικής συμφωνίας που συνέπιπτε με την ημέρα έναρξης της νέας ελληνικής επιχείρησης. «Θέλωμεν να ελπίσωμεν ότι η ιστορία θα είνε βραχεία. Ότι θα είνε λαμπρά ιστορία νικών και δόξης». Παράλληλα, θα υπογραμμίσει ότι ο ελληνικός στρατός κινείται εναντίον του εχθρού και αναλαμβάνει για τελευταία φορά το όπλο. «Θα καταφέρετε κατά του εχθρού το τελευταίον κτύπημα και εν τη τελευταία ταύτη προς την Πατρίδα υπηρεσίαν θέλουσι παρακολουθεί υμάς του Έθνους ολοκλήρου αι ευχαί, η ευγνωμοσύνη και ο θαυμασμός».²²⁴

Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο η επιμονή του Γεωργίου Βλάχου ότι επρόκειτο για τη «τελευταία μάχη» που δίνει ο ελληνικός στρατός, εκφράζοντας εμμέσως τη διστακτικότητά του για τη συνέχιση αυτή της εκστρατείας, ελπίζοντας ότι θα επρόκειτο για μία βραχεία ιστορία.

Η κεμαλική αντιπροσωπεία, και πιο συγκεκριμένα ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών, χρησιμοποίησε την παρουσία του στο Λονδίνο για να συνάψει μυστικές συμφωνίες οικονομικής συνεργασίας όχι μόνο με τη Γαλλία αλλά και με την Ιταλία. Μολονότι αργότερα απέρριψε η Άγκυρα τις συμφωνίες αυτές ως ασύμφωρες, η μετανοεμβριανή στροφή των δύο από τους τρεις εταίρους της Αντάντ ήταν τώρα οφθαλμοφανής.²²⁵

Στις 15 Μαρτίου, ο Γάλλος πρεσβευτής στο Λονδίνο ανέφερε ότι δέχθηκε την επίσκεψη του Γούναρη. Ο Έλληνας υπουργός Στρατιωτικών ήταν

²²⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 11. 3. 1921.

²²⁵ Γιάνης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 282.

προβληματισμένος από τα αποτελέσματα της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου και δεν έκρυβε την ανησυχία του για το ενδεχόμενο παράτασης του πολέμου με τη συμφωνία που μόλις είχαν συνάψει οι Γάλλοι με τους Τούρκους εθνικιστές και η οποία επέτρεψε στους τελευταίους να στρέψουν το σύνολο των προσπαθειών τους εναντίον των Ελλήνων.²²⁶

Παρά τα αποτελέσματα της Συνδιάσκεψης, καθόλου δε φάνηκε να επηρεάστηκε η πολιτική που είχε χαράξει η Αθήνα, την οποία διαμόρφωναν αποκλειστικά ο Καλογερόπουλος και ακόμα περισσότερο ο Γούναρης. Το σημαντικό στοιχείο ήταν ότι η ελληνική πλευρά είχε αποκομίσει τη σαφή εντύπωση ότι ο Λούντ Τζωρτζ θα ενθάρρυνε τους Έλληνες με την προοπτική σύναψης δανείου στη χρηματαγορά του Λονδίνου, το οποίο μεταξύ άλλων θα κάλυπτε και την επιστράτευση τριών κλάσεων. Ο Ν. Θεοτόκης πίστευε ότι επικρατούσε αδικαιολόγητος ενθουσιασμός στη χώρα εν όψει της επιστράτευσης.

Η *Καθημερινή* επιμένει να συσκοτίζει το κοινό της: «Εις τον μικρασιατικόν πεδίων των ελληνικών αγώνων τα τέκνα των Ελλήνων εορτάζουν την εκατονταετηρίδα του μεγάλου αγώνος των προγόνων των: συνεχίζουν το έργον της απελευθέρωσης της τουρκικής δουλείας».²²⁷ Αυτή η πατριδεμπορία του Τύπου δημιουργούσε μία άκρως κίβδηλη και συγκεχυμένη γνώση για το τί επικρατούσε στο μικρασιατικό μέτωπο. Η *Καθημερινή*²²⁸ προβάλλοντας την νέα ελληνική στρατιωτική επιχείρηση κάνει λόγο για «ελληνικούς ηρωισμούς» και για «ελληνικόν θρίαμβον». «Ο Ελληνικός στρατός έφθασε μέχρι των φοβερών πυλών της Μέσης Μικρασίας. Και επί του οδού των διεξάγεται ο τελευταίος αγών».²²⁹

Οι ελληνικές στρατιωτικές επιχειρήσεις δεν είχαν αποσταθεροποιητική επίδραση στην πολιτική κατάσταση. Όπως σημείωνε η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα, οι ανώτερες τάξεις πράγματι τελούσαν υπό το κράτος ψυχολογικής πίεσης, αλλά ο κοινός άνθρωπος κατανάλωνε την κυβερνητική προπαγάνδα. Όσοι επιστρατεύονταν όμως είχαν εχθρικές διαθέσεις για την κυβέρνηση, ακόμα

---

²²⁶ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 235.

²²⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 3. 1921.

²²⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 17. 3. 1921.

²²⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 18. 3. 1921.

και για τον βασιλιά.²³⁰

Κι ενώ η *Καθημερινή* θα αναλωθεί σε μία αχαλίνωτη παρελθοντολογία, μνημονεύοντας ακόμα και τον στρατηγό Κολοκοτρώνη, τα πράγματα στο μέτωπο εν όψει της νέας στρατιωτικής επιχείρησης δεν έβαιναν προς αίσιο τέλος καθώς ο ελληνικός σχεδιασμός είχε υποτιμήσει την ανάπτυξη του στρατιωτικού δυναμικού των Τούρκων, είχε χρησιμοποιήσει ανεπαρκείς δυνάμεις και είχε ελλείψεις σε υλικό.

Προς το τέλος Μαρτίου, και καθώς τα αποτελέσματα της στρατιωτικής επιχείρησης δεν κρίνονταν ικανοποιητικά σχηματίστηκε επιτέλους κυβέρνηση υπό τον Δ. Γούναρη, η οποία ορκίστηκε τον Μάρτιο του 1921. Την επόμενη μέρα της ορκωμοσίας του, η *Καθημερινή* αφιερώνει άρθρο για τον Γούναρη, «τον κεκηρυγμένον υπό διωγμόν», ο οποίος «μετά αποφασιστικότητας μετείχε του προνοεμβριανού αγώνος».²³¹

Γεγονός είναι ότι ο κύριος όγκος του αντιβενιζελισμού παρέμενε στοιχισμένος πίσω από τον Γούναρη, αλλά και μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας του, ο Νικόλαος Στράτος άρχισε να μεταστρέφεται προς την αντιπολίτευση, αν και ήταν αδιάλλακτος από την κυβέρνηση στο ζήτημα της Μικράς Ασίας, ενώ αντίστροφα ο Μεταξάς, αντίθετος στη συνέχιση της εκστρατείας, παρέμεινε κινούμενος στο πολιτικό παρασκήνιο.²³²

Από τις πρώτες μέρες της πρωθυπουργίας του, ο Γούναρης θα εκφράσει την εξής διαμαρτυρία στον απόστρατο στρατηγό Ι. Μεταξά : « Δεν είναι πολιτική μας... Δεν ήτο ποτέ πολιτική μας. Ο Βενιζέλος μας έφερεν εκεί. Τον πόλεμον τον εύρομεν». ²³³ Για τον Γούναρη υπήρξε καθοριστική η συμπλεγματική στάση του απέναντι στο Βενιζέλο και ο φόβος του για πιθανή επάνοδό του. Απτή αποτύπωση αυτής της νοοτροπίας προσφέρουν οι συνομιλίες του Γούναρη και άλλων στελεχών της αντιβενιζελικής παράταξης, του Νικόλαου Θεοτόκη, του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη και του Αθανασίου Εξαδάκτυλου με τον Μεταξά, όταν προσπάθησαν μάταια να του χρεώσουν την προσωπική ευθύνη για τη διεξαγωγή του πολέμου στον οποίο ήταν αντίθετος

²³⁰ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 237.

²³¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 27. 3. 1921.

²³² Γιάννης Γιανουλοπουλος, «Εσωτερικές και Εξωτερικές εξελίξεις και πολεμικές επιχειρήσεις από τον Νοέμβριο του 1920 έως τον Μάιο του 1921» στο *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τομ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 166.

²³³ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, επιμ. Π. Μ.Σιφναίου, τ.Β', ο.π., σ. 85.

από το 1915. Μόλις ο Γούναρης ανέλαβε την πρωθυπουργία, με υπουργό Οικονομικών τον Π. Πρωτοπαπαδάκη και υπουργό Στρατιωτικών τον Θεοτόκη, μιλώντας για τον κίνδυνο να επανέλθει ο Βενιζέλος, αν αυτοί αποτύχουν, ο νέος πρωθυπουργός έφτασε στο σημείο να επικαλεστεί τα ατομικά του συμφέροντα: «Εμέ προσωπικώς τι με μέλει; Ένας άνθρωπος είμαι. Δεν έχω παρά να πάρω το δρόμο μου οπουδήποτε. Αλίμονον σε σας που έχετε δεσμούς και περιουσίαν».²³⁴ Ο Γούναρης ήταν ανύπαντρος και δεν είχε οικογένεια («δεσμούς») όπως οι άλλοι. Ο Α. Εξαδάκτυλος ήταν στρατιωτικός, πρώην συνάδελφος του Μεταξά στο Γενικό Επιτελείο. Μπροστά σε τόσο απροκάλυπτη επίκληση ιδιοτέλειας, ο Μεταξάς απάντησε : « Εις το κάτω -κάτω, εάν μόνον δια του Βενιζέλου θα ήτο δυνατόν να σωθή η Ελλάς, ας έλθη ο Βενιζέλος».²³⁵

Η κυβέρνηση και ο πρωθυπουργός Γούναρης συζητούσαν ζωηρά πλέον για νέα κλιμάκωση. Η ιδέα της προέλασης της απόφασης προς τον Σαγγάριο και την Άγκυρα δημιούργησε νέα δυναμική, που υπερέβαινε την όποια αναζήτηση τρόπου απαγκίστρωσης.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι πολιτικοί υπεύθυνοι του αντιβενιζελισμού αισθάνθηκαν υποχρεωμένοι να απευθυνθούν - για άλλη μία φορά - στον Μεταξά και να του ζητήσουν να αναλάβει τον επιτελικό σχεδιασμό και την ουσιαστική ηγεσία των επιχειρήσεων ήδη πριν από τον τερματισμό των επιχειρήσεων του Μαρτίου. Η συζήτηση του Μεταξά με την ηγεσία της κυβέρνησης αναδεικνύει το στρατιωτικό πρόβλημα του αντιβενιζελισμού. Ο Μεταξάς θεωρούσε τις διαθέσιμες δυνάμεις ανεπαρκείς για την επιχείρηση εναντίον του Κεμάλ. Το ζήτημά του ήταν πώς ελήφθη τέτοια απόφαση, η οποία δεν ήταν τίποτα λιγότερο από πόλεμο εναντίον ολόκληρου του τουρκικού έθνους. Η ηγεσία της κυβέρνησης εξήγησε στον Μεταξά το στόχο της: απέβλεπε στην κατάληψη της σιδηροδρομικής γραμμής Εσκή-Σεχίρ και κατόπιν της Άγκυρας και του Ικονίου, έτσι ώστε οι Τούρκοι να εξαναγκασθούν σε συνθηκολόγηση.²³⁶

Ο Γούναρης, επίσης, ανακοίνωσε στον Μεταξά ότι απέβλεπε στην ανασύσταση του Επιτελείου, το οποίο είχε φέρει εις πέρας με επιτυχία τους Βαλκανικούς. Ο Μεταξάς, θέλοντας να αποφύγει τη συμμετοχή του, αντέτεινε

---

²³⁴ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, τ.Γ', ο.π., σ. 95.

²³⁵ Στο ίδιο.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 70-71.

ότι αυτό θα δημιουργούσε πρόβλημα αρμοδιοτήτων.

Όστοςο ο Μεταξάς, ήθελε να δημιουργήσει κόμμα, ως εναλλακτική πρόταση έναντι των μισητών του Φιλελευθέρων, το οποίο δε θα έφερε το στίγμα της ήττας. Ο Γούναρης, εξάλλου, μετά την επιστροφή του από την εκτόπιση δεν είχε δώσει στον Μεταξά καμία δυνατότητα να ανέλθει στο *Λαϊκό Κόμμα*. Έτσι, ο Μεταξάς που κατά τα νεανικά του χρόνια τον βασάνιζαν φαντασιώσεις εξουσίας, φόβος απομόνωσης, αηδία για την κοινωνία και δίψα για να εκδικηθεί τους εχθρούς του, τις διάφορες ηγετικές ομάδες, την ίδια τη χώρα, θέλησε να πείσει τον Στράτο να μείνει στην άκρη και να αφήσει τον Γούναρη να καταστραφεί με ολόκληρο το σύστημα. Με αφετηρία την ιδέα του οικουμενικού ελληνισμού ανέπτυξε στη διάρκεια του πολέμου απόψεις, τις οποίες υποστήριζαν μόνο οι σοσιαλιστές.²³⁷ Καταδίκασε δε το σοβινισμό των υπουργών και προειδοποιούσε την κυβέρνηση ότι οι Τούρκοι ήταν ακόμη και στην περιοχή της Σμύρνης η πλειονότητα, «και (ότι) εννοούν να παλαίσουν υπέρ της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας των, ακριβώς δια τα αυτά πράγματα υπέρ των οποίων ηγωνίσθημεν και ημείς (το 1821) κατ' αυτών», και χαρακτήριζε την ελληνική εκστρατεία κατακτητική πολιτική.²³⁸ Έχοντας σημειώσει μεταξύ άλλων τις παρακάτω εκφράσεις ενός από τους συνομιλητές του συμπέρανε, ότι δεν τον συνέδεε πια τίποτα με τους αντιβενιζελικούς : « Σφάζομεν, μου λέγει ο κ. Εξαδάκτυλος. Βέβαια, θέλομεν και πρέπει να τους εξοντώσωμεν. Ο Τούρκος δεν εννοεί αλλιώς».²³⁹ Αυτές οι απόψεις ηγετικών παραγόντων των αντιβενιζελικών και η εκτίμηση ότι η ελληνική στρατηγική στον πόλεμο ήταν εσφαλμένη, τον οδήγησαν να απορρίψει την πρόταση της κυβέρνησης να υπηρετήσει το Γενικό Επιτελείο ή ακόμα να αναλάβει τη γενική διοίκηση στη Μικρά Ασία.²⁴⁰

Την αρχηγεία του Γενικού Επιτελείου ανέλαβε τελικά ο Βίκτωρ Δούσμανης, με τα άλλα στελέχη του παλαιού Γενικού Επιτελείου, με την κρίσιμη εξαίρεση του Μεταξά, ο οποίος, σύμφωνα με την βρετανική πρεσβεία ήταν ο πιο ικανός.²⁴¹ Ανεπίσημα και με αδιευκρίνιστη επιρροή εγκαταστάθηκε στο Επιτελείο της Στρατιάς, ο Ξενοφών Στρατηγός, φίλος του Μεταξά. Πάντως η διεύθυνση του Επιτελείου ανήκε στη Στρατιά, σε συνεννόηση με την

²³⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 966.

²³⁸ Ιωάννης Μεταξάς, τ. Γ', σ. 95.

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 100.

²⁴⁰ Gunnar Hering, ο.π., σ. 967.

²⁴¹ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 237.

κυβέρνηση.²⁴²

Οι ανησυχίες για τις εξελίξεις στο μικρασιατικό μέτωπο δεν συνέβαλαν στο να εορτασθούν με τον δέοντα ενθουσιασμό τα εκατό χρόνια της ελληνικής εθνεγερσίας. Πάντως στους σχεδιασμούς αυτών των εορταστικών εκδηλώσεων, φάνηκε ότι ανήκε η απόφαση ανάθεσης στους αδελφούς Γαζιάδη της κατασκευής μιας ταινίας fiction για τον μικρασιατικό πόλεμο. Στην ταινία, δόθηκε τίτλος «Το Ελληνικόν Θαύμα». Τα τελευταία πλάνα της ταινίας δεν έχουν εντοπισθεί. Απολύτως, όμως βέβαιο, ήταν το διπλό μήνυμα του «Ελληνικού Θαύματος»: Στο μέτωπο δεν υπηρετούσαν μόνο όσοι «φουκαράδες» διέθεταν «μέσον»- οι «επαρχιώτες», κατά κανόνα, και οι φτωχοί- αλλά και ευκατάστατοι πολίτες και μάλιστα ως εθελοντές. Το δεύτερο μήνυμα, το οποίο και αυτό επιχειρούσε να διαψεύσει τα όσα διαπίστωναν, καθημερινώς και ιδίως όμμασι, οι πιθανοί θεατές της ταινίας, είχε σχέση με το ότι οι τραυματίες των μαχών δε χρησιμοποιούσαν αυτή την ευκαιρία για να γυρίσουν στα σπίτια τους, αλλά κυριολεκτικά δεν έβλεπαν την ώρα να επιστρέψουν στη Μικρά Ασία και στον πόλεμο.²⁴³

---

²⁴² Στο ίδιο.

²⁴³ Γιάνης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 284.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

«Δια να κάμωμεν την Ελλάδα και έντιμον και μεγάλην».
Η αισιοδοξία για την τελική νίκη.

Αναμφίβολα, η πρωθυπουργία του Γούναρη συνέπεσε με μία ευμενή εξέλιξη στο μικρασιατικό ζήτημα μετά το σύμφωνο μεταξύ κεμαλικής Τουρκίας και Σοβιετικής Ρωσίας, που υπογράφηκε δέκα μέρες πριν λάβει τα ηνία της κυβέρνησης. Χωρίς αναγκαστικά να συμμερίζεται τις περί κοινότητας των αγγλοελληνικών συμφερόντων απόψεις του Βρετανού πρωθυπουργού Λούντ Τζορτζ, το Φόρειν Οφίς υποστήριζε ότι έπρεπε να τεθεί στους άλλους εταίρους της Αντάντ- δηλαδή στη Γαλλία, γιατί η αρνητική απάντηση της Ιταλίας ήταν δεδομένη- θέμα υποστηρίξεως της Ελλάδος ώστε να κερδίσει τον πόλεμο. Όπως συνέβαινε πριν από τη νοεμβριανή αλλαγή. Ειδάλλως σε περίπτωση ελληνικής ήττας, οι δυτικές δυνάμεις θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν μόνες ένα σθεναρό κεμαλικό κίνημα, μαχητικά αντιδυτικό και επικίνδυνα φιλοσοβιετικό. Έτσι το Λονδίνο έθετε εκ νέου το ζήτημα της συμμαχικής παρέμβασης στο μικρασιατικό πόλεμο ακριβώς διότι εκείνη την εποχή, η γαλλική κυβέρνηση μετά την προσέγγιση της Μόσχας και της Άγκυρας έδειχνε διατεθειμένη να επανεξετάσει τη «φιλοκεμαλική» πολιτική της. Το Λονδίνο όμως έθετε τον όρο της εκ των προτέρων δέσμευσης της Αντάντ να υποστηρίξει την πλευρά εκείνη που θα δεχόταν τους όρους της, δηλαδή την Ελλάδα. Η Γαλλία φάνηκε ανέτοιμη να δεσμευτεί και ανέμενε τη μεγάλη θερινή επίθεση της Αθήνας.²⁴⁴

Εντούτοις, κυριαρχούσε μεγάλος προβληματισμός για τους προγραμματικούς στόχους της κυβέρνησης, η οποία αντιμετώπιζε έντονη κριτική με την απειλή κήρυξης στρατιωτικού νόμου και την επιβολή λογοκρισίας. Οι Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι ήταν αντίθετοι με την απόφαση της επιστράτευσης. Οι Φιλελεύθεροι υποψιάζονταν ότι η κυβέρνηση θα υλοποιούσε νέες επιχειρήσεις με πολλούς δισταγμούς και ότι θα αναζητούσε κάποια μορφή απαγκίστρωσης. Ακόμα και οι αναφορές του αντιβενιζελικού Τύπου σε βεβιασμένη ανάμειξη της Ελλάδας στη Μικρά Ασία από την κυβέρνηση Βενιζέλου ερμηνευόταν ως προετοιμασία του εδάφους για απαγκίστρωση, ενώ στην πραγματικότητα δικαιολογούσαν την κλιμάκωση.

---

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 286.

Η στρατιωτική επιβολή στη Μικρά Ασία δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ήδη η *Καθημερινή* μιλούσε από τις 29 Μαρτίου για σκληρό και άχαρο αγώνα των Ελλήνων στρατιωτών. Υπογράμμισε δε ότι έργο δικαιοσύνης ήταν να δεί κανείς από ποιον άρχισε ο αγώνας αυτός και επίσης «να υπομνησθή ποίου η χείρ ώρυξε τους τάφους, οι οποίοι εδέχθησαν όσα εδέχθησαν τέκνα της μαχομένης Ελλάδος». ²⁴⁵ Η έμμεση δήλωση της διστακτικότητας του Γεώργιου Βλάχου είναι προφανής.

Δικαιολογημένα το Φόρειν Όφισ σημείωνε ότι η κυβέρνηση δεν επιθυμούσε τίποτε με ισχυρό τρόπο παρά μόνο να καταδικάσει τον Βενιζέλο. Οι Έλληνες, σημείωνε επέστρεφαν στην προβενιζελική τους κατάσταση, υπονοώντας την αναποφασιστικότητα, την κακοδιοίκηση, την αδράνεια. ²⁴⁶

Η εφημερίδα *Πρωτεύουσα* αναφερόταν σε «λύσσωδη άμυνα» του εχθρού. Παρά ταύτα η στρατιωτική επιλογή είχε κυριαρχήσει. Επίσης, σύμφωνα με την εφημερίδα, ο Γούναρης διευκρίνισε, κατά την ενημέρωση της Εθνοσυνέλευσης για τις εργασίες της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου, ότι δεν ήταν αναγκαίο να ληφθεί απόφαση από το σώμα και να δοθεί απάντηση στις συμμαχικές προτάσεις. ²⁴⁷ Όπως χαρακτηριστικά έλεγε η *Πρωτεύουσα* στο άρθρο της «Στρατιωτικός νόμος», γιατί έπρεπε να υπάρξει ρητή ελληνική άρνηση και να μην αναμένεται η τουρκική; Επίσης γιατί να δινόταν μία απάντηση αφού θα μπορούσαν τα τη δώσουν τα ελληνικά όπλα; Η επιχείρηση που είχε αρχίσει είχε ανασταλεί, αλλά θα επαναλαμβανόταν σε εύθετο χρόνο, συμπλήρωνε η *Πρωτεύουσα*. ²⁴⁸

Λίγες μέρες αργότερα, η *Πρωτεύουσα* αποκάλυπτε το λόγο της αναστολής. Χρειαζόταν η επιστράτευση δύο ή τριών κλάσεων, αλλά οι θυσίες αυτές ήταν οι τελευταίες και ο λαός δεν έπρεπε να «γογγύσει». Δεν αγωνιζόταν, όπως έλεγε χαρακτηριστικά η εφημερίδα, κατά του Τρότσκι, μαχόταν για την ελληνική, την «δικαίαν ειρήνην». ²⁴⁹ Η τελευταία ρήση της εφημερίδας ήταν προφανής αιχμή κατά του Βενιζέλου.

Ο Ξενοφώντας Στρατηγός διαφωνούσε με το θέμα της επιστράτευσης και μάλιστα τόνιζε ότι η τελευταία ήταν αδύνατη λόγω ελλείψεων. Τα εφόδια δεν

²⁴⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 31. 3. 1921.

²⁴⁶ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., 246-247.

²⁴⁷ Εφημ. *Πρωτεύουσα*, 29. 3. 1921.

²⁴⁸ Εφημ. *Πρωτεύουσα*, 30. 3. 1921.

²⁴⁹ Εφημ. *Πρωτευουσα*, 4. 4. 1921.

επαρκούσαν. Αφού, σύμφωνα με τον Στρατηγό, η γενική επιστράτευση απαιτούσε σχηματισμό μονάδων όχι μόνο πεζικού αλλά και πυροβολικού, μηχανικού, τεχνικών υπηρεσιών και μεταφορικών μέσων.²⁵⁰

Όσο περνούσε ο καιρός, οι Γάλλοι έβλεπαν με δυσαρέσκεια τη συνέχιση της ελληνικής εμπλοκής. Ταυτόχρονα, οι Βρετανοί ανησυχούσαν μήπως η κυβέρνηση απέβλεπε στην απαγκίστρωση. Σε κάθε περίπτωση από μέρους της ελληνικής πλευράς η στρατηγική επιδίωξη ήταν ασαφής ενώ ο συντονισμός Ελλήνων και Βρετανών ήταν μάλλον ανύπαρκτος, παρά το γεγονός ότι τα στρατηγικά τους συμφέροντα ταυτίζονταν.

Ο Γεώργιος Βλάχος στο άρθρο του «Άλυσος»²⁵¹ θα κατακρίνει τα όσα εξέθεσε η *Εστία*²⁵² την προηγούμενη μέρα, η οποία θρηνούσε για την «διπλωματική ερημιά». Η εφημερίδα κατήγγειλε ανοιχτά την κυβέρνηση για ανικανότητα να πράξει έστω και τα ελάχιστα θα έπραττε «πας τις δια τα συμφέροντα της πτωχής αυτής χώρας». Επίσης θα προσθέσει ότι «είχομεν ολόκληρον άλυσον διπλωματών, οι οποίοι ηγωνίζοντο, εμόχθουν, ηκούοντο, και τους οποίους απηλλάξαμεν ημείς οι μωροί και ανόητοι», εννοώντας προφανώς την κυβέρνηση Βενιζέλου. Ο Βλάχος είναι καταπέλτης στην απάντησή του με το γνωστό «επιχείρημα» της βενιζελικής «τυραννίδος» και της ήδη υπάρχουσας πολεμικής κατάστασης, αμιγώς έργο του Βενιζελισμού. Εύλογα, σύμφωνα με τον Βλάχο, κάθε προσπάθεια της κυβέρνησης και κάθε αντιπροσωπεία της στο εξωτερικό «εσκόνταψεν ακριβώς εις το έργον αυτών των μεγάλοσχημων αγυρτών». Καταστροφείς, συκοφάντες, οικτροί και «απαίσιιοι σπορείς όλων των

---

²⁵⁰ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 252.

²⁵¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 13. 4. 1921.

²⁵² Αθήνα, 1984 - Οκτώβριος 1941 με διακοπές. Προήλθε από το ομώνυμο περιοδικό (1876-1894), το οποίο ο εκ των εκδοτών Γ. Δροσίνης μετέτρεψε σε ημερήσια εφημερίδα. Το 1898 ο Γ. Δροσίνης απεχώρησε και τη διεύθυνση ανέλαβαν οι Σπ. Δάσιος και Άδωνις Κύρου. Ο τελευταίος ανέλαβε εξ ολοκλήρου τη διεύθυνση δύο χρόνια αργότερα· έκτοτε την έκδοση και διεύθυνση της εφημερίδας έχει η οικογένεια Κύρου. Η εφημερίδα υποστήριξε με θέρμη την πολιτική του Βενιζέλου την εποχή του Εθνικού Διχασμού. Ωστόσο, κατέκρινε την εργατική νομοθεσία της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου το 1914 και καλούσε τους αστούς να συνασπιστούν σε «Επιτροπήν Αστικής Αμύνης». Στα «Νοεμβριανά» του 1916 διακόπηκε για πέντε μήνες η κυκλοφορία της επειδή καταστράφηκε το πιεστήριό της από τους Επιστρατούς αξιωματικούς της φιλοβασιλικής παράταξης. Επί της «Επανάστασης» του 1922 παύθηκε πρόσκαιρα η έκδοσή της, γιατί παρά τη σχετική απαγόρευση του Νικόλαου Πλαστήρα δημοσίευσε την αγγλική δήλωση περί διακοπής των αγγλοελληνικών σχέσεων σε περίπτωση τουφεκισμού των καταδικασμένων της «Δίκης των Εξ». Το ίδιο συνέβη για τρεις εβδομάδες και το 1925 από το δικτατορικό καθεστώς του Παγκάλου, καθότι είχε διαψεύσει πλαστή είδηση περί αμερικανικών πιστώσεων. Βλ. Νάση Μπάλτα, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, ο.π., σ. 71 και *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τόμος 2, ο.π., σ. 263.

ακανθών και των τριβόλων», συκοφαντούσαν τους αντιβενιζελικούς στο εξωτερικό, προσέθετε ο Βλάχος, για να δικαιολογήσει την παρούσα στάση των Συμμάχων προς την Ελλάδα. «Εις την Ρώμην είμεθα οι άνθρωποι της Αυστρίας, εις τους Παρισίους οι Γερμανοί, εις το Λονδίνον οι Τούρκοι, Βούλγαροι, φονείς των Άγγλων στρατιωτών, άτιμος σπείρα ανθρώπων». Μάταια, σύμφωνα με τον Βλάχο, «διεμαρτυρόμεθα ημείς: Καταστρέφετε την Ελλάδα, διότι είμεθα οι περισσότεροι, διότι είμεθα η Ελλάς, και αλλοίμονον αν πεισθεί η Ευρώπη ότι αυτή είναι η Ελλάς την οποίαν παρουσιάζετε». Καταλήγει δε ότι τώρα οι Βενιζελικοί κακίζουν την κυβέρνηση ότι δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τους εχθρούς της Ελλάδας. Κατά τον Βλάχο, για τη στάση των Συμμάχων ευθύνονται αποκλειστικά ο βενιζελικός, οι οποίοι «ερημώσαντες πάσης συμπαθείας την Ελλάδαν της σήμερον». Σε πολλά σημεία του άρθρου, ο Βλάχος θα επισημάνει ότι οι Σύμμαχοι δε φέρουν καμία ευθύνη για τη διπλωματική απομόνωση της χώρας.

Η αντίστροφη μέτρηση άρχισε με την άφιξη του Κωνσταντίνου στη Μικρά Ασία σε ημερομηνία άκρως συμβολική και αμφίσημη: 29 Μαΐου 1921. Η *Καθημερινή* θα εξυμνήσει την «βρετανική λεπτότητα», η οποία φροντίζει να μην υπάρξουν « βρετανικά πολεμικά εν τω λιμένι της Σμύρνης, δια να μη διέλθει ο Βασιλεύς των Ελλήνων ενώπιον πλοίων, των οποίων τα τηλεβόλα θα μείνουν βωβά και υπεσταλμένα τα σήματά των προς Βασιλείς χαιρετισμών» και θα δώσει «μαθήματα» στους εταίρους: «Ο αγών μας ευνοεί και άλλους, μεγάλους και ισχυρούς. Οι ευεργετούμενοι δεν είμεθα ημείς. Ας το γνωρίζωμεν ημείς πρώτοι για να μάθουν παρ' ημών και οι ξένοι».²⁵³

Την ημέρα της άφιξης του, η *Καθημερινή*²⁵⁴ τιτλοφορεί : «29 Μαΐου 1453- 29 Μαΐου 1917-29 Μαΐου 1921». Στο δε άρθρο της επισημαίνει ότι η αντιβενιζελική παράταξη είχε κατηγορηθεί ότι περιφρόνησε «ως σκύλους» τους πρόσφυγες, ότι μίσησε σαν εχθρούς τους αλύτρωτους, ότι εύχονταν τη μικράν αλλ' έντιμον Ελλάδα». Και προσθέτει:

Μας είχον κατηγορήσει ότι την εθεωρήσαμεν αποικίαν. Εις την «αποικίαν» λοιπόν, στέλλομεν σήμερον τον Κωνσταντίνον μας. Δια να αποκαταστήσωμεν τους πρόσφυγας, δια να λυτρώσωμεν τους αλύτρωτους, δια να κάμωμεν την

²⁵³ Εφημ. *Καθημερινή*, 28. 5. 1921.

²⁵⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 29. 5. 1921.

Ελλάδα και έντιμον και μεγάλην, στρατεύομεθα σήμερον και εκστρατεύομεν από του τελευταίου μέχρι του Πρώτου. Υπό τας ευλογίας της Εκκλησίας και τας ευχάς του Λαού, αναχωρεί σήμερον εις τον Πόλεμον ο Βασιλεύς.

Χαρακτηριστικό της αντιβενιζελικής νοοτροπίας είναι ότι επιστρατεύθηκε ο μύθος του Κωνσταντίνου ως νικηφόρου «Στρατηλάτη». Μολονότι ήταν βαριά άρρωστος και σκιά του παλιού του εαυτού. Διάλεξαν δε την 29^η Μαΐου, την επέτειο της Άλωσης, ως ημέρα αναχώρησής του για τη Σμύρνη, όπου εγκαταστάθηκε με το αναστημένο «Βασιλικό Επιτελείο» των Βαλκανικών πολέμων με επικεφαλής τον Δούσμανη. Καλλιεργήθηκε έτσι η απατηλή εντύπωση ότι ο Κωνσταντίνος θα είχε την υψηλή διεύθυνση των επιχειρήσεων αλλά ο ρόλος του υπήρξε συμβουλευτικός, αν όχι συμβολικός. Ο Κωνσταντίνος παρέμεινε ένας αδύναμος άνθρωπος, η παρουσία του οποίου επιβάρυνε την εξωτερική πολιτική. Σε ένα σημείο ωστόσο απογοήτευσε τους αντιβενιζελικούς, ιδίως το *Λαϊκό κόμμα*: αντιδρούσε με δυσφορία στον αντιβενιζελικό παροξυσμό του Γούναρη. Αυτό, βέβαια δε συνεπάγεται ότι ο Κωνσταντίνος, ήθελε ή μπορούσε να συμφιλιώσει τα αντίπαλα στρατόπεδα.²⁵⁵

Ίδιον της *Καθημερινής* και εν γένει λίγο ως πολύ του αντιβενιζελικού κυρίως Τύπου ήταν η άντληση στοιχείων από το κοινωνικό – φαντασιακό, τα οποία αποτελούσαν βασικό κομμάτι του πολιτικού λόγου είτε με την επιστράτευση παλαιών μύθων είτε με τη δημιουργία νέων, εγκολπώνοντας το πνεύμα της ανορθολογικότητας και αναζητώντας την έμπνευσή της σε παλαιότερες εποχές. Το πώς το παρόν και το παρελθόν αλληλοδιειδύει το ένα στο άλλο είναι κάτι που υπερβαίνει βεβαίως τους βασικούς νόμους της λογικής. Η έμφαση στο φαντασιακό και ιδιαίτερα στο μύθο, η άρθρωση ενός ομοιογενούς παραταξιακού λόγου, αποτελούσαν στοιχεία του πολιτικού λόγου ήδη καθόλη την περίοδο του Α' Παγκόσμιου πολέμου. Ο εθνικιστικός λόγος αποτελούσε, ήδη την εποχή της κορύφωσης του Εθνικού Διχασμού, το βασικό εργαλείο του αντιβενιζελισμού για την κατασκευή του εκάστοτε μύθου.²⁵⁶

Τον Έλληνα μονάρχη προέπεμψε την 28^η Μαΐου ο, επανελθών μετά τη νοεμβριανή αλλαγή, Μητροπολίτης Αθηνών και Αρχιεπίσκοπος Θεόκλητος («του

²⁵⁵ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, σ. 954.

²⁵⁶ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974» στο *Ελληνικός Τύπος 1784 έως και σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ο.π., σ. 73-74.

Αναθέματος») ²⁵⁷ με ευχές «υπέρ εκπληρώσεως της αποστολής του Διαδόχου του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου». «Ζήθι και βασίλευε νικητής και τροπαιούχος Βασιλεύ!», κατέληξε ο Θεόκλητος, ενώ οι παριστάμενοι στη Δοξολογία, που έγινε στο ναό της Μητρόπολης, ζητωκραύγαζαν : « Ζήτω ο Αυτοκράτωρ! Ζήτω ο Κωνσταντίνος! Και στην Πόλι!». ²⁵⁸

Η επιστράτευση της θρησκείας, η καλλιέργεια του βυζαντινισμού και οι αναφορές στην ορθόδοξη παράδοση είχαν πεδίο ελεύθερο από το 1915, μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου. Το Μάιο του ίδιου έτους, εκκλησία, αυλή και κυβέρνηση Γούναρη με τη βοήθεια πλειάδας θρησκευτικών και άλλων σωματείων οργάνωναν δημόσιες λειτουργίες και μετακινήσεις θαυματουργικών εικόνων και λειψάνων από διάφορους ναούς και μοναστήρια της Ελλάδας στο προσκέφαλο του αρρώστου βασιλιά Κωνσταντίνου. Αποκορύφωμα της χρήσης της επινομένης παράδοσης για πολιτικούς σκοπούς ήταν το δημόσιο ανάθεμα στο Βενιζέλο τον Δεκέμβριο του 1916, στο οποίο χοροστάτησε ο μητροπολίτης της Αθήνας Θεόκλητος. Δεν ήταν μονάχα βέβαια το τυπικό αυτών των εκδηλώσεων που ήταν πρωτόγνωρο, αλλά και η ίδια η ουσία του γεγονότος, η ανάμειξη δηλαδή της εκκλησίας σε μία εσωτερική πολιτική διένεξη. Παρά τη σύσταση του Ανώτατου Ειδικού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου, από την κυβέρνηση Φιλελευθέρων το 1917, το οποίο απομάκρυνε τους ιεράρχες που είχαν πρωτοστατήσει στις φιλοκωνσταντινικές εκδηλώσεις, μετά την ήττα τους το 1920, το βασιλικό διάταγμα, τον Νοέμβριο του 1920 ακύρωσε τις αποφάσεις του Ειδικού Δικαστηρίου. ²⁵⁹

---

²⁵⁷ Ο Θεόκλητος (κατά κόσμον *Μηνόπουλος*. 1848- 19 Δεκεμβρίου 1931) ήταν Αρχιεπίσκοπος Αθηνών κατά τα έτη 1902-1917 και 1920-1922. Καταγόταν από την Τρίπολη Αρκαδίας και έκανε διακεκριμένες σπουδές, καθώς απέκτησε και διδακτορικό στη φιλοσοφία από γερμανικό Πανεπιστήμιο. Εκάρην μοναχός και έγινε ηγούμενος στη Μονή Γοργοεπηκόου, έξω από την Τρίπολη. Το 1892 εξελέγη αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας και Σπάρτης. Στα δέκα χρόνια που υπηρέτησε στη Μητρόπολη αυτή άφησε αξιόλογο έργο. Μεταξύ άλλων, εγκαινίασε τον καθεδρικό ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και άλλους ναούς, ίδρυσε Ιερατικό Σύνδεσμο και σχολή εξομολόγων Ιερέων. Το 1902 εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Ως Αρχιεπίσκοπος, ίδρυσε εκκλησιαστικό ταμείο, ιεροδιδασκαλεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα. Αναμείχθηκε όμως στις πολιτικές αναταραχές της εποχής. Παλαιότερα ήταν στέλεχος της Εθνικής Εταιρείας, ενώ ως Αρχιεπίσκοπος συντάχθηκε με τη βασιλική, αντιβενιζελική παράταξη. Πολιτικοποίησε την Εκκλησία, την ανέμειξε στα εθνικά θέματα και πρωταγωνίστησε προσωπικά στην τελετή του «Αναθέματος» κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Πεδίον του Άρεως το 1916. Για το λόγο αυτό, το ανώτατο ειδικό εκκλησιαστικό δικαστήριο, τον καθαίρεσε το 1917 και στο θρόνο ανέβηκε ο Μελέτιος Μεταξάκης. βλ. διαδικτυακό ιστότοπο: <https://el.wikipedia.org>.

²⁵⁸ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 286.

²⁵⁹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο συλλογικό τόμο *Η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι απαρχές 1900-1920*, τόμος Α1, ο.π., σ. 30.

Εντωμεταξύ, η ελληνική πλευρά δε συζητούσε τους νέους όρους της Αντάντ, στους οποίους είχε καταλήξει η Συμμαχική Συνάντηση των Παρισίων λίγο αργότερα μετά την έλευση του Κωνσταντίνου, τον Ιούνιο του 1921.²⁶⁰ Η *Καθημερινή*²⁶¹ σπεύδει να δηλώσει ότι δε δύναται να συναινέσει με ασύμφορους όρους. Ειδικότερα αναφέρει:

Οι Σύμμαχοι, απηύθυνον στην Ελλάδα πρότασιν όπως χρησιμοποιήσει, αν θέλη, την μεσολάβησιν των προς ειρήνευσιν της Ανατολής. Είνε γνωστόν ότι η Ελλάς δεν επιθυμεί τον πόλεμον, αλλά την ειρήνην. [...] Αλλ' η Ελλάς έχει υπό διεκδίκησιν δικαιώματα ζωτικά, κι έχει υποστή κατά την διεκδίκησιν των θυσίας κολοσσιαίας. Δεν θα ηδύνατο συνεπώς να δεχθή ειμή ειρήνην, καθιερούσαν τα δικαιώματά της και ικανοποιούσαν αυτή δια τας θυσίας της.

Φαινομενικά, η προσφορά της συμμαχικής μεσολάβησης τον Ιούνιο του 1921, στην οποία απέβλεπε ο Κωνσταντίνος, συνιστούσε το αναγκαίο νέο στοιχείο για μία πολιτική λύση του προβλήματος. Οι Σύμμαχοι ήταν μάλλον αμφίθυμοι και η προσφορά της μεσολάβησης είχε έλθει σε στιγμή όπου η πολεμική προετοιμασία ήταν δύσκολο να αναστραφεί.

Εφόσον δε η ελληνική απάντηση εκκρεμούσε, αναβλήθηκε και η υποβολή των συμμαχικών προτάσεων στον Κεμάλ. Οι όροι αυτοί δεν ήταν πάντως άξιοι περιφρόνησης, αφού έδιναν την ελπίδα στην Ελλάδα να πετύχει τη σύμπραξη των Μεγάλων Δυνάμεων σε περίπτωση άρνησης του Κεμάλ, έγραφε ο Κωνσταντίνος Ρέντης, ο μετά το κίνημα του 1922 υπουργός Εξωτερικών, για να προσθέσει ότι : « ατυχώς κατά την Συνέλευσιν της 1^{ης} Ιουλίου 1921, οπότε ο κ. Γούναρης κατέθετε το κείμενον της Συμμαχικής προτάσεως και της ελληνικής απαντήσεως, δεν εξητήθησαν εξηγήσεις παρά των μη κυβερνητικών ομάδων, αίτινες τουναντίον μάλιστα απεριφράστως ενέκριναν την αρνητικήν απάντησιν της Κυβερνήσεως». Με την διακριτική διατύπωση του Ρέντη «μη κυβερνητικές ομάδες», νοούνταν το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος πάλι επέκρινε την αρνητική αντιμετώπιση του σχεδίου της Αντάντ από την κυβερνητική πλειοψηφία. Σαν να μην έχει συνειδητοποιήσει την πραγματικότητα, η αντιβενιζελική παράταξη, έχοντας απορρίψει τη μεσολάβηση της Αντάντ επιδιώκει στρατιωτική λύση στη Μικρά Ασία, με επίθεση που έγινε στις αρχές

---

²⁶⁰ Βλ. ιστορικό πλαίσιο, σ. 17.

²⁶¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 9. 6. 1921.

του Ιουλίου. Η απόρριψη της πρότασης των Δυνάμεων έγινε ευνοϊκά δεκτή από όλα τα κόμματα στην Αθήνα. Εξάλλου, η αισιοδοξία για την έκβαση της επιχείρησης ήταν διάχυτη.²⁶²

Ο Κωνσταντίνος, εντωμεταξύ συμμετείχε σε ευρεία στρατιωτική σύσκεψη, όπου ορίστηκε ως στόχος η κατάληψη Εσκί-Σεχίρ- Αφιόν Καραχισάρ και η καταστροφή του κύριου όγκου του κεμαλικού στρατού, ώστε να αναγκαστεί ο Κεμάλ σε συνθηκολόγηση. Η επιστράτευση επιπλέον ανδρών μαζί με την εγκατάσταση στην Μικρά Ασία της ανεξάρτητης 12^{ης} Μεραρχίας, που μέχρι τότε στάθμευε στην Ανατολική Θράκη, είχαν ήδη μεγιστοποιήσει την δύναμη του ελληνικού στρατού. Λίγες μέρες πριν την επιχείρηση η *Καθημερινή* δεν κρύβει την αισιοδοξία της: «Προς αποκατάστασιν καθεστώτος φυσιολογικού και προς οριστικήν εκμηδένισιν των απειλών, αι οποίαι επικρέμανται κατά των συμφερόντων των νικητών, του πολιτισμού και της ανθρωπότητας, τί απομένη εν τη πραγματικότητι; Ουδέν, ειμή η συντριβή του ταραξίου της Ανατολής υπό των Ελλήνων».²⁶³

Λίγο πριν ξεκινήσει η επιχείρηση για την κατάληψη της γραμμής Εσκί-Σεχίρ- Αφιόν Καραχισάρ, η *Καθημερινή*²⁶⁴ αναφερόμενη στους συμμάχους θα γράψει ότι «εξεγείρονται διότι η Ελλάς επιμένει εις την απόφασιν του πολέμου, εν ω τη προετάθη υπό των Συμμάχων Ειρήνην». Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για τη στάση των Γάλλων επισημαίνοντας:

Υπέρ πάντες εξεγείρονται οι εν Παρισίοις. Αυτοί όμως δικαιούνται ολιγώτερον παντός άλλου να εκπλήττωνται δια την ελληνικήν απόφασιν. Εκείθεν του Αιγαίου έχει η Ελλάς μία Αλσατίαν και μία Λωραίνην. Αν δια την δική της Αλσατίαν επεστράτευσεν η Γαλλία όλους τους λαούς της γής και δεν επέτρεψαν εις αυτούς να ειρηνεύσουν, ειμή όταν η διεκδικουμένη χώρα τη απεδόθη ανευ όρων, δε δικαιούται άραγε η Ελλάς να αγωνισθή μόνη όπως αποσπασθή υπό όρους του δυνάστου της;».

Η κατηγορηματικότητα της εφημερίδας για την συνέχιση του πολέμου και μάλιστα εν όψει της απόρριψης των νέων προτάσεων της Αντάντ είναι καταφανής. Ο συνδυασμός της αυτοπεποίθησης, μίας σθεναρής τάσης έξαρσης

---

²⁶² Λούβη Λίνα, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, επιμ. Χριστίνα Κουλούρη, ο.π., σ. 43.

²⁶³ Εφημ. *Καθημερινή*, 20. 6. 1921.

²⁶⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 6. 1921.

της φιλοπατρίας και εθνικοφροσύνης απέκλειε κάθε «υποταγή εις τον Κεμάλ». Το τελικό μήνυμα της κυβέρνησης Γούναρη ελήφθη σε όλους και δη στους Γάλλους. «Θα νικήσωμεν. Το υποσχόμεθα στους εχθρούς και εις τους φίλους μας».²⁶⁵

Παρά το γεγονός ότι η ελληνική προέλαση αποτελούσε ένδειξη στρατηγικού αδιεξόδου, αφού οι ελληνικές δυνάμεις έπρεπε να προχωρούν περισσότερο στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας προκειμένου να εξαναγκάσουν τους Τούρκους να αποδεχθούν τη Συνθήκη των Σεβρών και η στρατιωτική κατάσταση παρέμενε ασαφής, δημιουργώντας έτσι την ανάγκη νέας προέλασης -επρόκειτο με άλλα λόγια για εμπλοκή σε φαύλο κύκλο- ο αντιβενιζελισμός απορροφάτο από το αδιέξοδο και εμπλεκόταν σε μία κατάσταση, την οποία είχε προδιαγράψει αρνητικά πριν αναλάβει τη διακυβέρνηση.

«Υπέστη η Ελλάς επανειλημμένως ξενικές επεμβάσεις και υπεβλήθη υπό καθεστώς βίας. Και ηγωνίσθη ν' απαλλαγεί η Ελλάς της ξενικής επεμβάσεως και απηλλάγη».²⁶⁶ Αυτά αναγράφει η *Καθημερινή* μία μέρα πριν την έναρξη της επιχείρησης με στόχο την κατάληψη της γραμμής Εσκί- Σεχίρ- Αφιόν Καραχισάρ. Εξαίροντας για άλλη μία φορά το εθνικό φρόνημα, η κυβέρνηση Γούναρη μέσω της εφημερίδας δηλώνει «έτοιμη» για τον παραπάνω στόχο.

Την επόμενη μέρα, 25 Ιουνίου 1921, η επιχείρηση άρχισε και βασίστηκε στην ταχύτητα των μετακινήσεων και στη συντονισμένη δράση του Α' και Γ' Σώματος Στρατού. Την ίδια μέρα η *Καθημερινή* τιτλοφορεί άρθρο: «Συνωμίλησα με τον Κεμάλ...!» στο πρωτοσέλιδό της, και θα μιλήσει για εξόντωση Χριστιανών από τον Κεμάλ και συναίνεση της Μόσχας. Πιο συγκεκριμένα, κάνει λόγο για το κεμαλικό σχέδιο της πλήρους εξουδετέρωσης των Χριστιανών στην Άγκυρα παίρνοντας συμβουλές από τους Μπολσεβίκους. Το άρθρο καταλήγει: «Ο Κεμάλ θαυμάζει τον Λένιν και φοβείται τον Βασιλέα.»²⁶⁷

Η μυθοποιημένη εικόνα του Κωνσταντίνου ενσωματωμένη με την έξαρση του εθνικού και θρησκευτικού φρονήματος ήταν και αυτά στο πλαίσιο του πολιτικού παιχνιδιού της αντιβενιζελικής κυβέρνησης, με απώτερο στόχο να κερδίσουν την παρτίδα στην αναμέτρηση όχι τόσο με τον Κεμάλ όσο με τον μισητό, πολιτικό τους αντίπαλο.

²⁶⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 6. 1921.

²⁶⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 24. 6. 1921.

²⁶⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 25. 6. 1921.

Πράγματι, σε λιγότερο από δύο εβδομάδες ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη γραμμή Εσκή-Σεχίρ- Αφιόν Καραχισάρ, δικαιώνοντας τις προσδοκίες του κωνσταντινικού καθεστώτος. Η *Καθημερινή* δεν έπαψε να δείχνει τον ενθουσιασμό της αλλά και να μυθοποιεί τον βασιλιά, του οποίου «η προπαρασκευή ήταν αρτία».²⁶⁸ Έτσι, εκφράζει τη σιγουριά της για την τελική νίκη αφού έχει τους «αισιώτερους των αιωνών».²⁶⁹ Σύμφωνα με την *Καθημερινή* και δια στόματος του στρατηγού Παπούλα, το στρατηγικό σχέδιο του ελληνικού στρατού υπήρξε «δεξιότατον και αποτελεσματικόν [...] ο στρατός του εχθρού κατεκερματίσθη και συνετρίβη».²⁷⁰

Η πολιτική όμως διεύθυνση του πολέμου και κυρίως η στρατηγική διαχείριση παρέμεναν προβληματικές. Ο Κωνσταντίνος μόνο τυπικά ηγείτο. Στην Αθήνα δεν είχε μείνει κανείς να κυβερνήσει, καθώς ο Γούναρης βρισκόταν στη Μικρά Ασία και η κυβέρνηση είχε εντελώς πλέον βραχυπρόθεσμη οπτική, κινούμενη «μέρα με τη μέρα». Τη στιγμή εκείνη η τύχη του χαμογελούσε, αλλά υπήρχαν σοβαρά προβλήματα, όπως το δημοσιονομικό.

---

²⁶⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 30. 6. 1921.

²⁶⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 1. 7. 1921.

²⁷⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 10. 7. 1921.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

«Προς Άγκυραν».
Η μαξιμαλιστική στρατηγική.

Μετά λοιπόν τις πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες, αποφασίστηκε στις 15 Ιουλίου στην Κιουτάχεια, νέα προέλαση προς τον ποταμό Σαγγάριο, με στόχο την κατάληψη της Άγκυρας. Στο «πολεμικό συμβούλιο» επικράτησαν, όπως φαίνεται, οι γνώμες και οι επιθυμίες του Γούναρη, του υπουργού Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη και του Ξ. Στρατηγού, παρά τις επιφυλάξεις του Παπούλα, αλλά και του ίδιου του Κωνσταντίνου.²⁷¹

Η *Καθημερινή* θα ανακοινώσει ότι ο Γούναρης «ανεφάνισεν ενώπιον του διεθνούς Κοινοβουλίου, αφ' εαυτού πλέον ανακύπτον το ζήτημα της Κωνσταντινουπόλεως». Επισημαίνει δε με στόμφο ότι η αναθεωρημένη Συνθήκη από τους Συμμάχους θεωρείται ανεπαρκής και άδικη για την Ελλάδα γι αυτό και «η συνθήκη των Σεβρών πρέπει να σχισθή». ²⁷² Σε άλλο πάλι άρθρο με τίτλο «Κωνσταντινούπολις» αναφέρει: «η Ελλάς πρέπει και δικαιούται και δύναται να βαδίση προς την Κωνσταντινούπολη» και προσθέτει «θέλωμεν να πιστεύομεν ότι αποφάσεις σχετικές θα ελήφθησαν ήδη εις τα συνελθόντα εν Κιουταχεία πολεμικά συμβούλια υπό την προεδρίαν του βασιλέως Κωνσταντίνου. Και αναμένομεν ταχεία την εκτέλεση των αποφάσεων». ²⁷³

Η κυβέρνηση φαινόταν να έχει επιλέξει μία στρατηγική μαξιμαλισμού. Η βρετανική πρεσβεία σημείωνε ότι ο Γούναρης εκδήλωνε μετριοπάθεια στο εδαφικό ζήτημα, ταυτόχρονα όμως επέμενε ότι η υπό ελληνική κατοχή ζώνη έπρεπε να διευρυνθεί πέραν των ορίων της συνθήκης των Σεβρών, ενώ και ο υπουργός Εξωτερικών Μπαλτατζής τόνιζε με τη σειρά του ότι το ζήτημα της Κωνσταντινούπολης έπρεπε να επιλυθεί μια για πάντα. ²⁷⁴ Η διαφοροποίηση των αντιλήψεων που επικρατούσαν πλέον εντός του αντιβενιζελισμού δεν μπορούσε παρά να είναι περισσότερο ριζική, καθώς η Αθήνα πίστευε ότι μπορούσε να επιδιώξει από θέση ισχύος την κατάληψη νέων εδαφών στη Μικρά Ασία.

Η απόφαση πλέον να συνεχιστεί η πολεμική επιχείρηση στην Άγκυρα

---

²⁷¹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ. 145.

²⁷² Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 7. 1921.

²⁷³ Εφημ. *Καθημερινή*, 16. 7. 1921.

²⁷⁴ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, σ. 270.

ήταν δεδομένη. Ο μεγαλοϊδεατισμός και η πεποίθηση της νίκης ακαταμάχητη εκ μέρους μίας μερίδας των αντιβενιζελικών. Η επιχείρηση ξεκίνησε την 1^η Αυγούστου και χρησιμοποιήθηκε το σύνολο των υφιστάμενων δυνάμεων. Έμπειροι επιτελείς, όμως, αντιδρούσαν διαρκώς επισημαίνοντας ότι θα προέκυπταν ενδεχόμενα θέματα ανεφοδιασμού, δεδομένου ότι η απόσταση ήταν πολύ μεγάλη-περίπου 250 χιλιόμετρα- που χώριζαν την Άγκυρα από τη νέα βάση των Ελλήνων στο Εσκή Σεχίρ.

Αναμφίβολα, όμως, η κατάληψη της Άγκυρας ήταν κεφαλαιώδους σημασίας από στρατηγικής άποψης, όχι μόνο επειδή θα εξασφάλιζε τον ανεφοδιασμό των Ελλήνων αλλά κυρίως επειδή θα προκαλούσε τέτοια ψυχολογική πίεση στον αντίπαλο που θα εξανάγκαζε τον Κεμάλ να συνθηκολογήσει. Η προέλαση του ογκώδους εκστρατευτικού σώματος μέσω της Αλμυράς Ερήμου, ενός αραιοκατοικημένου οροπεδίου με ελάχιστη βλάστηση, έφερε τις ελληνικές δυνάμεις στις όχθες του Σαγγαρίου ποταμού, περίπου 50 χιλιόμετρα πριν την Άγκυρα. Σε όλη την προέλασή τους, οι ελληνικές μεραρχίες δεν αντιμετώπισαν σθεναρή αντίσταση, παρά μόνο παρενοχλήσεις από το τουρκικό ιππικό και τους ατάκτους.²⁷⁵

Η *Καθημερινή* δεν έπαψε όλο αυτό το διάστημα να εκφράζει την αδικαιολόγητη αισιοδοξία της και ακόμα να μιλάει με τα πιο ευμενή σχόλια για τον Άγγλο πρωθυπουργό Λόιντ Τζορτζ τον οποίο χαρακτηρίζει «αληθινό φιλέλληνα», προσθέτοντας ότι είναι υπερήφανος για τα κατορθώματα των Ελλήνων. Συγκεκριμένα: « Η Ελλάς είναι ευτυχής, ότι χάρις εις την δράσιν και τα έργα της, παρέσχεν εις τον Άγγλον Πρωθυπουργόν τα μέσα να ομιλήση μεθ'ώσης ωμίλησεν υπερηφανείας περί αυτής ως φίλης του».²⁷⁶

Η πίστη στη βρετανική πολιτική εκ μέρους του αντιβενιζελισμού αντανακλάται απτά από το κομματικό όργανό του. Το Ελληνικό Επιτελείο, παρότι διαπίστωνε κάματο των ελληνικών δυνάμεων που οφειλόταν στις σκληρές μάχες, τις μεγάλες αποστάσεις, την έλλειψη δρόμων, αποφάσισε την επίθεση με την εικασία ότι η αντίσταση των Τούρκων θα ήταν μικρή. Η εικασία όμως αυτή, όπως παραδέχθηκε εκ των υστέρων το Γενικό Επιτελείο, διαψεύστηκε από τα γεγονότα. Η άμυνα δεν ήταν μόνο πειστική αλλά και

---

²⁷⁵ Λίνα Λούβη, « Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», ο.π., σ. 44.

²⁷⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 6. 8. 1921.

οργανωμένη, και οι ελληνικές δυνάμεις διαπίστωναν ότι αντιμετώπιζαν «κύματα» οχυρωμένων θέσεων.²⁷⁷

Στις 8 Αυγούστου η προσκείμενη στον Γούναρη *Πρωτεύουσα* ²⁷⁸ σημείωνε ότι «ζήτημα μεν Θράκης δεν υπάρχει, ούτε δε και Ιωνίας μετά τας τελευταίας ελληνικάς νίκας. Όσον αφορά τα καταληφθέντα (...) ταύτα από των εκβολών του Σαγγαρίου ποταμού μέχρι του Εσκή -Σεχήρ- Αφιόν Καραχισάρ πρέπει να παραμείνουν». Η εφημερίδα εξηγεί ότι η Βιθυνία με τη Νικομήδεια ήταν «καθαρώς ελληνικά», και ότι στα εδάφη που προσετίθεντο πλέον στις διεκδικούμενες από την Αθήνα περιοχές, οι Έλληνες είχαν σχετική πλειοψηφία έναντι καθαρώς Τούρκων, Κιρκασίων, Τατάρων, Γιουρούκων και Ζείμπεκίων. Η εφημερίδα εισάγει, με άλλα λόγια, ένα στοιχείο διαφορισμού που θα επέτρεπε να θεμελιωθεί η ελληνική αξίωση σε μία ευρεία περιοχή όπου οι διάφορες μουσουλμανικές εθνοτικές ομάδες μεταστρέφονταν προς τον τουρκικό εθνικισμό. Επίσης, ο Ελληνισμός όφειλε να εξασφαλίσει τη μεγάλη γραμμή συγκοινωνιών του σιδηροδρόμου Βαγδάτης. Τέλος, μόνο έτσι θα εξασφαλιζόνταν οικονομικά και στρατιωτικά οι μικρασιατικές κτήσεις. Παράλληλα, έπρεπε να προσαρτηθεί και η περιοχή του Πόντου, χάριν των 500.000 Ελλήνων, αλλά και για να ανατραπεί η επικοινωνία της Τουρκίας με το χώρο του Τουράν στην κεντρική Ασία αλλά και την Κωνσταντινούπολη.

Στο τέλος του καλοκαιριού του 1921, οι Φιλελεύθεροι παρέμειναν αβέβαιοι ως προς την πολιτική τους. Ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής και ένα τμήμα του κόμματος υποστήριζαν τη στρατιωτική προσπάθεια. Όμως ένα άλλο μέρος της φιλελεύθερης παράταξης θεωρούσε καλύτερη λύση το σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον ύπατο αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη. Άλλοι μιλούσαν και για στρατιωτική επέμβαση, υπολογίζοντας στη δυσαρέσκεια μίας μερίδας αξιωματικών. Η γαλλική πρεσβεία δεν απέκλειε το ενδεχόμενο να έπαιζαν κάποιο ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις οι αγρότες και οι εργάτες, καθώς οι βιοτικές συνθήκες επιδεινώνονταν ταυτόχρονα όμως σημείωνε ότι ο αντιβενιζελισμός κατείχε την εξουσία, διέθετε το δίκτυο των οργανώσεων των Επιστράτων, και βεβαίως ο βασιλιάς διατηρούσε τη δημοτικότητά του.²⁷⁹

Η *Καθημερινή* πριν από την αποφασιστική φάση της ελληνικής

---

²⁷⁷ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 272.

²⁷⁸ Εφημ. *Πρωτεύουσα*, 8. 8. 1921.

²⁷⁹ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 271.

στρατιωτικής εμπλοκής στη Μικρά Ασία θα υπογραμμίσει: « Η Ελλάς υπόσχεται εις την Γαλλίαν, εις την Ιταλίαν, εις τους πάντας να εντείνει μέχρι τούτου την πίεσιν της, ώστε ο Κεμάλ άπελπισ, να προσφέρει εις τους επιθυμούντας τα πάντα». ²⁸⁰

Η κρίσιμη μάχη του Σαγγαρίου διήρκησε από τις 10 Αυγούστου μέχρι τις 29 Αυγούστου. Σε αυτή τη μάχη αντιπαρατάχθηκαν τρία Σώματα Στρατού και μία ταξιαρχία ιππικού του ελληνικού στρατού, συνολικής δύναμης 80.000 ανδρών, με 17 μεραρχίες πεζικού και 5 ιππικού του κεμαλικού στρατού, συνολικής δύναμης 72.000 ανδρών. Η *Καθημερινή* θα καταγράψει εφεξής- δια στόματος του στρατηγού Παπούλα- «ημερολόγιο πολέμου» παραθέτοντας στους αναγνώστες της τις κρίσιμες μάχες του ελληνικού στρατού καθόλη τη διάρκεια του Αυγούστου:

Η μάχη του Σαγγαρίου εξακολουθεί σφοδρά.[...] Στρατεύματα ημών κατέλαβον το Γιαπάν- Χαμάμ και το όρος Αρντίζ. Επί του τελευταίου τούτου ηχημαλώτισαν ολόκληρον τάγμα μετά του διοικητού του και των πυροβόλων του. Ισχυρόν τμήμα εχθρικού ιππικού μετά πυροβολικού, όπερ είχε προ καιρού επιτεθή εναντίον μας αποκρουόμενον εκάστοτε υποστάν αιφνιδιαστικήν παρά τμημάτων μας επίθεσιν, ετράπη εις φυγήν, υποστάν μεγάλας απωλείας και εγκατέλειψαν πυροβόλα». 20 Αυγούστου 1921.²⁸¹

Η αναμέτρηση ήταν πράγματι σκληρή. Στο διάστημα 10-14 Αυγούστου, το Α' Σώμα Στρατού είχε 141 αξιωματικούς και 3. 441 οπλίτες εκτός μάχης. Στις 15-16 Αυγούστου τέθηκαν εκτός μάχης άλλοι 1000 άνδρες. Μεταξύ της 15^{ης} Αυγούστου και 18^{ης}, οι ελληνικές δυνάμεις εξαπέλυσαν σφοδρές επιθέσεις, παρα το γεγονός ότι η διατροφή ήταν ελλιπής λόγω του δυσχερούς ανεφοδιασμού. Ιδίως την 17^η Αυγούστου το Β' Σώμα Στρατού κατέλαβε με μεγάλες απώλειες υψώματα, αλλά η επιτυχία του ήταν μάλλον μάταιη στρατηγικώς, αφού οι τουρκικές δυνάμεις απαγκιστρώθηκαν και κατέλαβαν άλλες οχυρές θέσεις σε απόσταση 10 χμ.²⁸²

Στις 21 Αυγούστου η κατάσταση ήταν οριακή. Η κόπωση ήταν μεγάλη, η διατροφή ελλιπής, καθώς σε διάστημα επτά ημερών είχε σταλεί μόνο δύο φορές

---

²⁸⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 8. 8. 1921.

²⁸¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 24. 8. 1921.

²⁸² Π. Παναγάκος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα, 1961, σ. 488, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: www.scribd.com/document.

άρτος. Αντί για άρτο οι άντρες τρέφονταν με βρασμένο σίτο, ενώ, εκτός από την ελάχιστη σίτιση, η αναπλήρωση των πυρομαχικών ήταν μικρή. Το ηθικό φανόταν να είναι πολύ κατώτερο σε σχέση με τον Ιούλιο του 1921, και στο διάστημα από την 21^η έως την 25^η Αυγούστου, η υπερκόπωση ήταν ολοφάνερη.²⁸³

Η συνέχιση της επίθεσης κρίθηκε ασύμφορη, καθώς εξαιτίας των δυσκολιών λόγω της σκληρής άμυνας των Τούρκων, περαιτέρω προέλαση θα καθιστούσε ακόμα πιο δυσχερή τη διατήρηση της γραμμής ανεφοδιασμού. Πέραν όμως αυτού, σημειωνόταν διαρκώς μείωση της μάχιμης δύναμης λόγω του μεγάλου αριθμού των απωλειών. Τις απόψεις αυτές απέστειλε η Στρατιά στον υπουργό Στρατιωτικών Ξενοφώντα Στρατηγό στις 23 Αυγούστου.²⁸⁴

Έτσι, ο ελληνικός στρατός χωρίς να ηττηθεί, αναγκάστηκε να καθηλωθεί, καθώς βρέθηκε αντιμέτωπος με την σθεναρή αντίσταση των Τούρκων. Η αποτυχημένη επιχείρηση της διάσπασης της τουρκικής άμυνας, ανάγκασε τον ελληνικό στρατό να συμπυχθεί στις προηγούμενες θέσεις του στη γραμμή Εσκή Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ, εγκαθιστώντας ενεργητική άμυνα, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος της αποκοπής του ανεφοδιασμού του.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η *Καθημερινή*²⁸⁵ θα μεταδώσει τα λόγια του βασιλιά προς τον αντιπρόσωπο της Κοινωνίας των Εθνών ότι η κατάληψη της Άγκυρας από τον ελληνικό στρατό και η εκμηδένιση της στρατιωτικής βάσης του εχθρού δε συνεπάγεται ότι «η Ελλάς στρέφει τα βλέμματά της επί του παρόντος εις την Κωνσταντινούπολιν», διαβεβαιώνοντας ότι η «πόλις θα παραμείνει άθικτος». Στο ίδιο άρθρο επισημαίνεται από τον Γ. Βλάχο ότι οι εν λόγω βασιλικές δηλώσεις αντιστοιχούν με στρατηγικό σχέδιο και με την επιθυμία των συμμάχων να μην εισέλθει ο ελληνικός στρατός στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βλάχος θα εστιάσει σε μία λεπτομέρεια της βασιλικής δήλωσης «επί του παρόντος» για να τονίσει ότι τα δεδομένα αλλάζουν από μέρα σε μέρα και ότι «αύριον ίσως να κατανοηθεί ότι η είσοδος του ελληνικού στρατού εις την Κωνσταντινούπολιν θα διευκόλυνε μεγάλως την ειρήνευσιν της Ανατολής».

Είναι αξιόλογο να σημειωθεί ότι στις 28 Αυγούστου ο υπουργός

---

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 490-493

²⁸⁴ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 274.

²⁸⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 26. 8. 1921.

Στρατιωτικών Νικόλαος Θεοτόκης είχε αναφέρει στον πρωθυπουργό τον προβληματισμό του σχετικά με τη συνέχιση της επίθεσης.²⁸⁶ Κάτω όμως από τις συγκεκριμένες περιστάσεις, για τους Έλληνες, οτιδήποτε εκτός από ολοκληρωτική νίκη ήταν ήττα.²⁸⁷ Αυτό το πνεύμα διαπνέει και την *Καθημερινή* όταν επαναλαμβάνει τα λόγια της βασιλικής κυβέρνησης: «η Ελλάς συνεχίζουσα τον αγώνα της» δεν δέχεται προτάσεις αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών ούτε «άλλας θυσίας».²⁸⁸ Έτσι, όταν ανακοινώνει την προέλαση του στρατού για την κατάληψη της Άγκυρας ύστερα από σωρία τουρκικών επιθέσεων θα στοχεύσει στο να ενδυναμώσει για άλλη μία φορά το εθνικό φρόνημα: «Οι Έλληνες νικούν πάντοτε».²⁸⁹

Ωστόσο, στον αντίποδα των όσων λέει η *Καθημερινή*, η πραγματικότητα εξελισσόταν εντελώς διαφορετικά. Στις 29 Αυγούστου η Στρατιά απηύθυνε ερώτημα στον διοικητή του Α΄ Σώματος Στρατού αντιστράτηγο Κοντούλη²⁹⁰ για τη δυνατότητα επιθετικής ενέργειας, και αυτός δήλωσε ότι η μονάδα του δεν είχε πλέον την ικανότητα επίθεσης. Κατόπιν αυτών η διαταγή υποχώρησης εκδόθηκε στις 10 μ.μ. στις 29 Αυγούστου, και η Στρατιά διέβη και πάλι τον Σαγγάριο στις 31 Αυγούστου.²⁹¹

Αναμφίβολα, οι στόχοι του ελληνικού στρατού που ήταν η κατάληψη της Άγκυρας και η συντριβή του κεμαλικού στρατού δεν πραγματοποιήθηκαν. Η μάχη του Σαγγαρίου αποτελεί τη σημαντικότερη μάχη κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία και το αποκορύφωμα της ελληνικής προσπάθειας να συντριβεί ο κεμαλισμός. Όμως, κατά το διάστημα των μαχών του Σαγγαρίου, «ο εχθρός

---

²⁸⁶ Ιωάννης Πασσάς, *Η αγωνία ενός έθνους*, ο.π., σ. 42

²⁸⁷ Λίνα Λούβη, ο.π., σ. 45.

²⁸⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 27. 8. 1921.

²⁸⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 28. 8. 1921.

²⁹⁰ Ο Αλέξανδρος Κοντούλης ήταν Έλληνας αντιστράτηγος με πλούσια δράση, καθώς και διπλωμάτης. Την περίοδο 1917 - 1920 φέροντας τον βαθμό του υποστράτηγου ανέλαβε Διοικητής της 4ης Μεραρχίας (Ναυπλίου) επιδεικνύοντας σπάνιες αρετές. Δύο μήνες μετά τις εκλογές του 1920, αρχές του 1921, διορίστηκε από την Κυβέρνηση Γούναρη διοικητής του Α΄ Σώματος Στρατού στη Στρατιά της Μικρασιατικής Εκστρατείας, θέση που διατήρησε μέχρι τον Ιούνιο του 1922, όπου επανερχόμενος στην Ελλάδα στο Γενικό Επιτελείο αποστρατεύτηκε στις 24 Απριλίου του 1923. Είχε τιμηθεί με πλείστα διάσημα μεταξύ αυτών του Ταξιάρχου Ιππότη του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος, με τον Σταυρό Ανωτέρων Ταξιαρχών του Βασιλικού Τάγματος του Γεωργίου Α΄, με το Χρυσούν Αριστείον Ανδρείας, με τον Αργυροποίκιλτο Αστερίσκο επί της ταινίας του Αριστείου Ανδρείας και με άλλες εγχώριες τιμές καθώς και με τον Μεγαλόσταυρο του Τάγματος του Σκενδέρμπεη από τον Βασιλέα της Αλβανίας. Βλ. διαδικτυακό ιστότοπο: <https://el.wikipedia.org>.

²⁹¹ Γεώργιος Σπυρίδωνος, *Η μικρασιατική εκστρατεία όπως την είδα, Πόλεμος και ελευθερία*, Αθήνα, ο.π., σ. 189.

ενήργησεν εν όλω τριάκοντα λυσσώδεις αντεπιθέσεις από των διαδοχικών θέσεων της υποχωρήσεως αυτού». ²⁹²Ο ελληνικός στρατός γύρισε πίσω στη γραμμή εφορμήσεώς του χωρίς βέβαια να ηττηθεί και έχοντας διατηρήσει την πειθαρχία του κάτω από αντίξοες συνθήκες.

Για τον Κεμάλ σε εκείνη την συγκεκριμένη συγκυρία ό, τι δεν ήταν ολοκληρωτική ήττα ήταν νίκη. Το στρατιωτικό αδιέξοδο για την ελληνική πλευρά όμως είχε φτάσει στην κορύφωσή του. Από εδώ και πέρα μόνο η διπλωματία φάνταζε να μπορεί να δώσει τη λύση. ²⁹³

---

²⁹² Εφημ. *Καθημερινή*, 28. 8. 1921.

²⁹³ Λίνα Λούβη, ο.π., σ. 45.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

«Δια την Ελλάδα παράτασις δεν επιτρέπεται πλέον».
Η θολωμένη εικόνα της πραγματικότητας.

Μετά την αποτυχημένη θερινή επιχείρηση του ελληνικού στρατού, η Γαλλία που μέχρι τότε ήταν επιφυλακτική για την ικανότητα του ελληνικού στρατού να συντρίψει την κεμαλική αντίσταση, συνέχισε την προσπάθεια προσεταιρισμού των Τούρκων εθνικιστών. Η *Καθημερινή* αναρωτιέται για την στάση της Γαλλίας : « Πόθεν η τόση εχθρότης εναντίον της Ελλάδος ; και πόθεν η τόση υπέρ της Τουρκίας φιλία;» Η απάντηση δίδεται στο ίδιο άρθρο τονίζοντας ότι «το υλικόν συμφέρον, το χρηματικόν είνε το κίνητρον της φιλοτούρκου πολιτικής της Γαλλίας», διευκρινίζοντας ότι υπάρχουν τεράστια γαλλικά συμφέροντα «αποτεθειμένα εν Τουρκία, και εν τη ασιατική Τουρκία ειδικώτερον και εν τη Μικρά Ασία, όπου διεξάγεται ο ελληνοτουρκικός αγών».²⁹⁴ Παρόλα αυτά, η εφημερίδα θα εκφράσει την αδικαιολόγητη αισιοδοξία της για την τελική νίκη του ελληνικού στρατού παρά τη γαλλική μεταστροφή, προσθέτοντας ότι: « το κίνημα του Κεμάλ είνε εθνικιστικόν μόνο κατ'επίφασιν»· στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τα λεγόμενά της, πρόκειται για στρατιωτικό κίνημα, προσθέτοντας ότι οι αξιωματικοί όλης της αυτοκρατορίας βλέποντας τη στρατιωτική Τουρκία να καταλύεται, ανέλαβαν αγώνα υπό την ηγεσία του Κεμάλ «όπως αποσοβήσουν την κατάλυσιν της Τουρκίας ως στρατιωτικού κράτους και σώσουν εαυτούς», καταλήγοντας όμως ότι η ορμή του ελληνικού στρατού παραμένει «αμείωτος».²⁹⁵

Όσο κι αν μυθικά τα παρουσιάζει ο Γεώργιος Βλάχος, αναμφίβολα τα μέσα του Σεπτεμβρίου αποτελεί τη χρονική στιγμή που αντιστοιχεί με την επίσημη λήξη της αποτυχημένης εκστρατείας στην Άγκυρα. Το σημείο μετά το οποίο, παρά τη διατεταγμένη αισιοδοξία και τον συνεχιζόμενο πατριδεμπορικό οίστρο των εφημερίδων, είχε αρχίσει να διαφαίνεται, με αρκετή σαφήνεια πλέον, ότι ξεκινούσε κάποιου είδους αντίστροφη μέτρηση για την Ελλάδα. Κανείς βεβαίως δεν υποψιαζόταν από τότε την καταστροφή που θα ακολουθούσε έντεκα μήνες αργότερα, αλλά όλο και περισσότεροι άνθρωποι

²⁹⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 29. 8. 1921.

²⁹⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 30. 8. 1921.

είχαν αρχίσει να συνειδητοποιούν ότι «καθαρή» νίκη για τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις στον μικρασιατικό πόλεμο ήταν πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατον να υπάρξει, και ότι κάθε, μέχρι τότε, «νέα δέσμη προτάσεων ειρήνης» ήταν- και βεβαίως μετά το κομβικό χρονικό σημείο του Σεπτεμβρίου του 1921 και επρόκειτο να είναι- δυσμενέστερη από την αμέσως προηγούμενη.²⁹⁶

Στις 24 Σεπτέμβρη ο Βλάχος στο άρθρο του «Ειδοποιήσις» θα προειδοποιήσει τους βενιζελικούς να μη θίγουν και υβρίζουν τον Βασιλέα. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο Ύπατος Αρμοστής Στεργιάδης, θίγοντας τον Βασιλέα αναφώνησε: « Αν ο Βασιλεύς κουνηθή, θα κόψωμε τους λαιμούς μας». Ο Βλάχος αγανακτισμένος θα γράψει ότι δεν είναι δυνατόν να ανεχθεί πλέον αυτούς τους «συνωμότας και υπονομευτάς», διότι αν παρεκτραπούν εντελώς, «η λαϊκή σοφία» θα δώσει μόνη της την απάντηση: και τότε «δεν θα φταίη ο φονιάς».²⁹⁷ Η προειδοποίηση του Βλάχου προς τους βενιζελικούς για «εξύβριση του Βασιλέα» αποτελεί μία πρόγευση για τις διώξεις βενιζελικών από αντιβενιζελικούς που θα επακολουθήσουν στη συνέχεια στο εσωτερικό.

Ωστόσο, το σύντομο και αβέβαιο διάλειμμα του καλοκαιριού του 1921 έληγε με την έμπρακτη επάνοδο της Γαλλίας στη γνωστή μετά τις ελληνικές εκλογές, θέση της. Η υπογραφή της «Συμφωνίας της Άγκυρας» τον Οκτώβριο του 1921 επισφράγισε τη στάση της καθώς ρύθμιζε τις λεπτομέρειες της οριστικής αποχώρησης του γαλλικού στρατού από την Κιλικία. Η *Καθημερινή* σχολιάζοντας τα νέα δεδομένα δεν δίστασε να εκφράσει ότι η Γαλλία αργά ή γρήγορα θα μετανιώσει για την γαλοκεμαλική συμφωνία. Άλλωστε, σύμφωνα με την εφημερίδα, δεν είναι η πρώτη φορά που οι Γάλλοι είναι ευκολόπιστοι σε φιλίες και σε εχθρότητες μετά όμως «μετανοούν πικρώς και απολοφύρονται δι' ό,τι επανηγύριζον την προτεραίαν».²⁹⁸

Το σύμφωνο αυτό ήταν το δυσμενέστατο γεγονός της χρονιάς για την Ελλάδα. Η Γαλλία πλέον αναγνώριζε de facto την κυβέρνηση του Κεμάλ ως τη μόνη νόμιμη κυβέρνηση της Τουρκίας. Στην ουσία, η συμφωνία που υπέγραψε ο γάλλος απεσταλμένος Franklin Bouillon με την κεμαλική αντιπροσωπία, συνιστούσε την απαρχή μίας ευρύτερης γαλλοτουρκικής προσέγγισης. Τον ίδιο δρόμο είχε εξάλλου χαράξει και η Ιταλία. Το «Σύμφωνο της Άγκυρας» προκάλεσε

²⁹⁶ Γιάνης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 282

²⁹⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 24. 9. 1921.

²⁹⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 10. 1921.

τη δυσαρέσκεια του Λονδίνου, ενώ για την Ελλάδα αποτέλεσε έναν άκρως ανασταλτικό παράγοντα που σε στρατιωτικό επίπεδο σήμαινε ότι ο Κεμάλ, μετά την αποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων από την Κιλικία, μπορούσε να συγκεντρώσει όλες του τις δυνάμεις στο ελληνικό μέτωπο, ενώ παράλληλα επιβεβαίωνε την πλήρη απομόνωση της ελληνικής κυβέρνησης.

Εντωμεταξύ, άλλαξε απότομα και το πολιτικό κλίμα στην Αθήνα. Με υπόδειξη του Βενιζέλου, οι Φιλελεύθεροι τερμάτισαν τη μέχρι τότε εφεκτική στάση τους και την προθυμία να στηρίξουν «κοινήν πολιτικήν δια το εθνικόν ζήτημα», που είχε μείνει άλλωστε χωρίς ανταπόκριση. Αποχώρησαν από την Εθνοσυνέλευση όταν ο Γούναρης ζήτησε (και έλαβε) ψήφο εμπιστοσύνης στις 2 Οκτωβρίου 1921, πριν αναχωρήσει για το εξωτερικό προς αναζήτηση κάποιας διπλωματικής λύσης του δανείου. Η *Καθημερινή* τότε θα γράψει: « Και έγινεν επιτέλους η μετά τόσον θόρυβον και τόσας συζητήσεις προκληθείσα Συνεδρίασις της Εθνοσυνέλευσεως. Διατι; Διότι έπρεπεν ολίγας ημέρας πριν η Ελληνικήν Κυβέρνησις εμφανισθή ενώπιον των ξένων δια να διαχειρισθή την Νίκην».²⁹⁹

Έτσι, ο Γούναρης, έχοντας λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, άρχισε μία σειρά επισκέψεων στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με σκοπό την εύρεση λύσης για το αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί στη Μικρά Ασία, αλλά και για να εξασφαλίσει δάνειο που θα του επέτρεπε να συντηρήσει το μικρασιατικό στρατό. Η *Καθημερινή* διαπιστώνει, κατά τη διάρκεια των περιπλανήσεων του πρωθυπουργού, ότι η Ελλάδα έχει τριπλό αντίπαλο, και μόνος παραστάτης της φάνηκε να είναι η «ασθενής» Αγγλία.³⁰⁰

Στο ταξίδι του στο Λονδίνο ο Γούναρης προσπάθησε εμμέσως να πείσει τον λόρδο Κώρζον ότι η Αγγλία θεωρούσε την παρουσία του ελληνικού στρατού αναγκαία στη Μικρά Ασία και ότι έπρεπε να συνεισφέρει στο κόστος αυτής της αποστολής. Το Φόρειν Όφισ, όμως, δε δεσμεύτηκε και ο Έλληνας πρωθυπουργός συνειδητοποίησε ότι ήταν αδύνατον οι συμμαχικές δυνάμεις να αλλάξουν γνώμη για το ελληνικό ζήτημα και ότι οι νέες λύσεις που ενδεχομένως θα προτεινόταν για την Ελλάδα θα ήταν παντελώς ασύμφορες σε σχέση με αυτές του Ιουνίου. Παρόλα αυτά η *Καθημερινή* μετέδιδε μία μυθική και επικεκαλυμμένη

²⁹⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 3. 10. 1921.

³⁰⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 2. 11. 1921.

πραγματικότητα με στοιχεία ελληνικότητας και φιλοπατρίας συσκοτίζοντας πλήρως την κοινή γνώμη. Στον απολογισμό της πορείας της ελληνικής πλευράς του έτους 1921 θα αναφέρει ότι το έτος αυτό έβριθε δοκιμασιών και αναταραχών αλλά πάνω απ' όλα είναι έτος «ελληνικόν και ελεύθερον», αναλώνοντας αρκετή μελάνη στην παρελθοντολογική «βενιζελική τυραννία». ³⁰¹

Η αντιβενιζελική εφημερίδα έλαβε το ρόλο του μεταδότη των ειδήσεων σχετικά με τις περιπλανήσεις του Γούναρη. Στις 31 Δεκέμβρη όταν ο Γούναρης επισκέφτηκε τις Κάννες, ο Γεώργιος Βλάχος, ο διευθυντής της *Καθημερινής*, με γλώσσα συγκινησιακή συνειδητοποιεί : « Η Ελλάς παλεύει τελευταία, μόνη, τον σκληρόν αγώνα των εθνικών ονείρων της», αναγνωρίζοντας πλήρως όλες τις επίπονες προσπάθειες στο πρόσωπο του Γούναρη. Και προσθέτει:

Μία νίκη αναίμακτος, στεφανούσα τόσας νίκας αιματηράς, εάν αι τρεις Δυνάμεις προσχωρούσαι εις την ελληνικήν άποψιν, έφερον τα σύνορα της Συνθήκης των Σεβρών, εκεί όπου υψώθη αιμόφυρτον το τελευταίον ελληνικό τρόπαιον και έλεγον εις τον Κεμάλ : Θα φύγης διότι εκπροσωπείς την βίαν, τον διωγμόν, το αίμα...³⁰²

Φαίνεται ότι ο Γεώργιος Βλάχος είχε συνειδητοποιήσει το ελληνικό αδιέξοδο και την απομόνωση της ελληνικής πλευράς από τους Συμμάχους. Παρόλα αυτά θα μιλήσει αρκετά πατριωτικά όταν σκέφτεται το εναλλακτικό ενδεχόμενο της συναίνεσης των Συμμάχων με την ελληνική πλευρά. Η πατριδεμπορία του τύπου και η έξαρση της εθνικοφροσύνης ασφαλώς ενδυνάμωναν το αίσθημα της κοινής γνώμης ότι ενδεχόμενη ήττα του ελληνικού στρατού δε θα μπορούσε να περάσει αδιαμαρτύρητα.

Ωστόσο, η παρελθούσα «προειδοποίησις» του Γεωργίου Βλάχου προς τους βενιζελικούς ότι θα επακολουθήσουν συνέπειες για ενδεχόμενη προσβολή στο πρόσωπο του Βασιλιά είχε πάρει σάρκα και οστά. Στο εσωτερικό, η παρακρατική βία και οι ποινικές διώξεις εναντίον των Φιλελευθέρων, όπως και το 1915-17 στόχευαν όσους έδιναν την παραμικρή αφορμή να κατηγορηθούν για «εξύβριση του Βασιλέως». Η αρθογραφία του Βλάχου προς τους βενιζελικούς είχε γίνει ακόμα πιο δριμεία: «ύπουλοι, ταπεινοί και ξενόδουλοι». ³⁰³ Με την κατηγορία για Εξύβριση του Βασιλέως» προφυλακίστηκαν οι επτά που

³⁰¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 2. 11. 1921.

³⁰² Εφημ. *Καθημερινή*, 31. 12. 1921.

³⁰³ Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 12. 1921.

υπέγραφαν το λεγόμενο «Δημοκρατικό Μανιφέστο», με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, μετά τη δημοσίευσή του ήδη λογοκριμένου στις 12 Φεβρουαρίου 1922. Ο δημοσιογράφος και εκδότης Ανδρέας Καβαφάκης, που το είχε δημοσιεύσει, δολοφονήθηκε στις 21 Φεβρουαρίου. Η *Καθημερινή* σπεύδει να διαψεύσει τον βενιζελικό τύπο, ο οποίος διατείνεται ότι ήταν πολιτικό έγκλημα, με τη δικαιολογία ότι δεν υπάρχουν τέτοιου είδους ενδείξεις και ακόμα διότι ο «δολοφονηθείς ήτο ο Διευθυντής Εφημερίδος ζωηρώς, μετασχούσης του πολιτικού αγώνος, και επί της βενιζελικής εποχής και επί της αντιβενιζελικής, αγωνιζόμενος εναντίον των τυραννουμένων τότε, εναντίον των κρατούντων σήμερα».³⁰⁴ Ωστόσο, τον Ιούνιο, οι επτά υπογράφωντες καταδικάστηκαν σε τριετή φυλάκιση από το Κακουργοδικείο Λαμίας.

Το επίμαχο κείμενο ήταν η διακήρυξη των Δημοκρατικών Φιλέλευθέρων, που είχαν συγκροτηθεί ως «άκρα αριστερά» του κόμματος των Φιλελευθέρων, με πυρήνα τους παλιούς «Κοινωνιολόγους». Από κοινού με άλλες ομάδες, προχώρησαν τον Μάρτιο στην ίδρυση της *Δημοκρατικής Ένωσης* και στην οργάνωση τοπικών Δημοκρατικών Συλλόγων. Η κατάργηση της βασιλείας αποτελούσε τον αδήλωτο αλλά διαφαινόμενο στόχο αυτής της νέας κίνησης.

Η βία κατά των αντιπάλων δεν αρκούσε για να μειώσει την ανασφάλεια των αντιβενιζελικών. Ο Γούναρης έφτασε στο σημείο να απειλεί ακόμα και τους αντιβενιζελικούς που δεν τον ακολουθούσαν με «λυντσάρισμα» ειδικά μάλιστα τον Μεταξά ότι «θα του σπάση το κεφάλι».³⁰⁵ Ωστόσο, στην Εθνοσυνέλευση εκδηλώθηκε από τις αρχές του 1922 μεγάλη ρευστότητα. Όταν στις 25 Φεβρουαρίου, ο Γούναρης έκανε τον απολογισμό της πεντάμηνης απουσίας του, η ψηφοφορία που ακολούθησε με 155 υπέρ και 162 κατά έδειξε ότι δεν διέθετε πλέον την πλειοψηφία και τον ανάγκαζε να παραιτηθεί.³⁰⁶ Τότε σημειώθηκαν προπηλακισμοί κατά της μειοψηφίας και πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία καθυβρίστηκαν αισχρά στη Βουλή, επειδή είχαν ψηφίσει υπέρ των Φιλελευθέρων. Επανεμφανίστηκαν οι σύνδεσμοι *Επιστράτων*, και αντιβενιζελικοί σύλλογοι πίεζαν για ριζικές εκκαθαρίσεις. Ομάδες φιλοβασιλικών τραμπούκων κυκλοφορούσαν με ρόπαλα, κυρίως από ξύλο

³⁰⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 23. 2. 1922.

³⁰⁵ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, (1921-1932), επιμ. Πάνος Σιφναίος, ο.π., σ. 113

³⁰⁶ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 25 Φεβρουαρίου 1922, σ. 1715-1720.

κερασιάς και δημοσίευαν φυλλάδιο με τίτλο: «Η φιλοσοφία της κερασεάς». Στρατιώτες, μάλιστα έκαναν μία αποτυχημένη απόπειρα κατά της ζωής του γενικά εκτιμώμενου ναυάρχου Κουντουριώτη. Το μίσος που χώριζε τα δύο στρατόπεδα έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε η κυβέρνηση απαγόρευσε να γίνονται δεκτές δωρεές και ανθρωπιστική βοήθεια για τους εξαθλιωμένους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, εάν προέρχονταν από βενιζελικούς!³⁰⁷ Μετά από δύο άκαρπες διερευνητικές εντολές, ο Γούναρης σχημάτισε και πάλι κυβέρνηση, που εξασφάλισε οριακή πλειοψηφία στις 5 Μαρτίου, με 164 υπέρ, 86 κατά (των Φιλελευθέρων) και 63 αποχές.³⁰⁸

Όσο κι αν η *Καθημερινή* προπαγάνδιζε κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του Γούναρη, ότι «το δάνειον είνε εντελώς εξησφαλισμένο»,³⁰⁹ οι επισκέψεις του Γούναρη ως προς αυτό απέβησαν άκαρπες. Συνειδητοποιώντας το σταθερά επιδεινούμενο οικονομικό αδιέξοδο, η κυβέρνηση οδηγήθηκε στον αναγκαστικό εσωτερικό δανεισμό, ο οποίος πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της «διχοτόμησης των χαρτονομισμάτων» (άνω των 5 δραχμών) σε «Σταύρους» και «Στέμματα».³¹⁰ Έτσι το κράτος «αποσύρει της κυκλοφορίας χίλια πεντακόσια εκατομμύρια δραχμών» αναγράφει η *Καθημερινή* και παραθέτει τη σχετική διαδικασία.³¹¹

Τον σχετικό νόμο τον εισηγήθηκε στο Κοινοβούλιο ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουργός των Οικονομικών Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, την 21^η Μαρτίου 1922.³¹² Το νομοσχέδιο έγινε δεκτό κατ' αρχήν, με μόλις 151 υπέρ και 148 κατά (των Φιλελευθέρων αλλά και πολλών Αντιβενιζελικών, όπως ο Ν. Στράτος και ο

---

³⁰⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, σ. 954.

³⁰⁸ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 5 Μαρτίου 1922, σ. 1746-1751.

³⁰⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 22. 2. 1922.

³¹⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 22. 3. 1922.

³¹¹ Τα χαρτονομίσματα εκείνης της εποχής έφεραν στην αριστερή εμπρόσθια όψη τους την εικόνα του Γεωργίου Σταύρου, του πρώτου-και επί 27 χρόνια- διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, και στη δεξιά το βασιλικό θυρεό. Ο «Σταύρος» ενός χαρτονομίσματος των 100 δραχμών, για παράδειγμα, είχε πλέον αξία 50 δρχ., ενώ το «Στέμμα», το άλλο μισό, μετέτρεπε τον κάτοχό του σε επενδυτή, ιδιοκτήτη εικοσαετούς ομολόγου 50 δρχ. (λήγοντος δηλαδή το 1942), εντόκου προς 6,5%, με την «ασφαλή εγγύησιν του κράτους». Γιάνης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 289.

³¹² Στην Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής, στην οποία καταχωρούνται τα λεπτομερή πρακτικά των Συνεδριάσεων, οι αντιδράσεις στα από του βήματος λεγόμενα δεν καταγράφονται παρά μόνο όταν είναι έντονες και, όποτε συμβαίνει αυτό, χρησιμοποιούνται, εντός παρενθέσεως, οι ίδιες λέξεις: «χειροκροτήματα» ή «γέλωτες». Στο ίδιο, σ. 290.

Γ. Μπούσιος).³¹³ Από την υποχρέωση της διχοτόμησης εξαιρέθηκαν οι ξένοι υπήκοοι και οι ξένες εταιρείες. Αυτό σήμαινε αναμφίβολα ότι ευνοήθηκαν πολλοί πλούσιοι- και σε σωστές γνωριμίες- Αθηναίοι- ενώ στους εμπόρους δόθηκε δικαίωμα, για τρεις μήνες, να μπορούν να πληρώσουν τους προμηθευτές τους με ολόκληρο χαρτονόμισμα, πράγμα που δημιούργησε πραγματικό χάος στην αγορά. Παρόλα αυτά, η *Καθημερινή* αναφέρει ότι οι εξαιρέσεις αυτές γίνονται «δια να ευνοηθούν όλοι».³¹⁴ Μάλιστα προσθέτει ότι η κυβέρνηση βρήκε επιτέλους τη λύση, με την οποία δεν συμφώνησαν οι βενιζελικοί, σχολιάζοντας ότι κανέναν δεν εκπλήσσει γιατί αυτοί «είνε βενιζελικοί...», οι οποίοι θα αντιδρούσαν σε κάθε κίνηση της βασιλικής κυβέρνησης.³¹⁵

Τα πράγματα όμως εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε αδιέξοδο μη δίνοντας κανένα περιθώριο ελιγμών στην ελληνική κυβέρνηση. Έτσι, ο Γούναρης και ο υπουργός Εξωτερικών Γ. Μπαλτατζής που τον συνόδευε, αποφάσισαν «να θέσουν τας τύχας της Ελλάδος εις τας χείρας της Αγγλίας», να συμφωνήσουν δηλαδή από πριν σε οποιοδήποτε σχέδιο ειρήνης θα κατέληγαν οι αγγλογαλλικές διαπραγματεύσεις. Αποφασίστηκε δε ότι ενόσω θα ίσχυε αυτή η συμφωνία, η Ελλάδα δεν είχε δικαίωμα να πραγματοποιήσει καμία στρατιωτική ενέργεια στη Μικρά Ασία, χωρίς την έγκριση της βρετανικής κυβέρνησης. Ο ελληνικός στρατός, με άλλα λόγια, δε θα μπορούσε ούτε να προχωρήσει στο μικρασιατικό μέτωπο, πράγμα βέβαια πολύ δύσκολο, αλλά ούτε και να αποχωρήσει από την Σμύρνη, χωρίς τη συναίνεση του Λονδίνου.³¹⁶

Το αποτέλεσμα της Διασυμμαχικής Συνδιάσκεψης του Μαρτίου του 1922 ήταν ασφαλώς ασύμφορο για την Ελλάδα.³¹⁷ Τα ελληνικά σύνορα μετακινούνταν από τη γραμμή Μηδείας-Ραιδεστού στη γραμμή Μηδείας-Γανοχώρων. Η Αγγλία, διατηρούσε έτσι τον έλεγχο των Στενών. Η απόφαση της Συνδιάσκεψης έκανε το ελληνικό αδιέξοδο πλήρες. Οι αποφάσεις αποσιωπούνται από τον Τύπο της αντιβενιζελικής παράταξης.³¹⁸ Η ελληνική κυβέρνηση δε μπορούσε να αρνηθεί τους όρους της Αντάντ εφόσον είχε

---

³¹³ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 22 Μαρτίου 1922, σ. 2014-2018.

³¹⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 23. 3.1922.

³¹⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 24. 3. 1922.

³¹⁶ Λίνα Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», ο.π., σ. 46.

³¹⁷ Βλ. ιστορικό πλαίσιο, σ. 18-19.

³¹⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 22-25. 3. 1922.

δεσμευτεί για την αποδοχή τους. Χωρίς όμως τη διπλωματική στήριξη των δυνάμεων, και ιδίως της Αγγλίας, το μέτωπο και η ελληνική οικονομία κινδύνευαν να καταρρεύσουν. Η λύση αυτή ισοδυναμούσε με την παραμονή του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, ως ένα σημαντικό μέσο πίεσης της αγγλικής κυβέρνησης προς τον Κεμάλ.³¹⁹

Η δε 25^η Μαρτίου, η εθνική επέτειος αποτέλεσε την αφορμή για την *Καθημερινή* για να εξάρει τόσο το θρησκευτικό όσο και το εθνικό αίσθημα : « Δικαιούται η Ελλάς να πανηγυρίζη μετά της Εκκλησίας της την ημέραν την σημερινή υπερήφανος. Ήντλησεν εξ 'αυτής αλλά και έδωκεν εις αυτήν, μεγαλείον και τιμήν», προσθέτοντας ότι «της Ελλάδος η ψυχή είνε άγρυπνος».³²⁰

Η θολωμένη εικόνα της πραγματικότητας συνεχίζεται από την *Καθημερινή* με κλειδιά του θόλου την εθνικοφροσύνη και τη θρησκευτικότητα. Ωστόσο, η συσκοτίση παίρνει άλλες διαστάσεις τώρα καθώς διεξάγεται εν καιρώ αναμονής της αποδοχής ή μη των προτάσεων της Αντάντ από την ελληνική κυβέρνηση. Σίγουρα η αποδοχή αυτών των όρων εγκυμονούσε κινδύνους για την κυβέρνησή του Γούναρη. Η απώλεια της Σμύρνης και του μισού σχεδόν εδάφους της Ανατολικής Θράκης ήταν βέβαιο ότι θα ξεσήκωνε θύελλα αντιδράσεων στην Ελλάδα. Η ελληνική κοινή γνώμη αγνοούσε τους ποικίλους παράγοντες που καθόριζαν σε κάθε φάση, την πορεία των ελληνικών διεκδικήσεων.³²¹ Όμως, ο Γούναρης δε μπορούσε και να δηλώσει, έστω και εμμέσως, ότι τις αποδέχεται. Οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης θα ήταν σύσσωμες.

Αυτές ακριβώς τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης, γνωστής ως «Δημόσιας Ελληνικής Συνειδήσεως» κατά τη φρασεολογία των «Αγανακτισμένων» για τη σχεδιαζόμενη υποχώρηση των Φιλελευθέρων, θέλησε να δοκιμάσει η κυβέρνηση, της οποίας η θέση της ήταν πράγματι δεινή, και ταυτοχρόνως να προετοιμάσει την κοινή γνώμη «με τρόπο», κατά το κοινώς λεγόμενο, για τον πικρόν ποτήριον της εκκένωσης της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό. Αποφάσισε, έτσι να πράξει το μίνιμουμ, δηλαδή να αποδεχθεί το πρώτο μέρος των προτάσεων, δηλαδή την ανακωχή, που ως ιδέα ήταν δημοφιλής στην Αθήνα, δηλώνοντας ότι επιφυλάσσεται για την ουσία των

³¹⁹ Λίνα Λούβη, ο.π., σ. 46.

³²⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 25. 3. 1922.

³²¹ Λίνα Λούβη, ο.π., σ. 46.

συμμαχικών προτάσεων ειρήνης. Το συγκεκριμένο όμως κείμενο της ανακωχής αναφερόταν εμμέσως πλην σαφώς στην αποχώρηση από τη Σμύρνη και από τη μισή Ανατολική Θράκη. Αυτό επιβεβαίωναν και οι αναλυτικές αγγλογαλλοϊταλικές προτάσεις ειρήνης που κατατέθηκαν υποχρεωτικά στη Βουλή και δημοσιεύτηκαν στον ελληνικό Τύπο: ³²²

Σήμερον οι μεν Σύμμαχοι ζητούν όσα εξήτησε το αποτρόπαιο εκείνο έγγραφον της Διασκέψεως των Παρισίων, ο δε εχθρός της Ελλάδος, τον οποίον οι Σύμμαχοι ηνέχθησαν, υπέθαλψαν ή ενίσχυσαν, συνεπικουρούντες και συμβαλλόμενοι μετ' αυτού, αξιολί ν' απέλθη η Ελλάς, προ πάσης συζητήσεως, από των αιματιβαφών μικρασιατικών εδαφών, όπως δεχθή αυτός και συζητήση δια τα περαιτέρω!

Οι Φιλελεύθεροι ζήτησαν την παραίτηση του Γούναρη και αποχώρησαν από τη Συνεδρίαση. «Αι προτάσεις του Μαρτίου (του 1922) ήσαν τόσο δυσμενείς ώστε δεν εγένετο αποδεκταί υπό της Δημοσίας Ελληνικής Συνειδήσεως, κατόπιν μάλιστα των θυσιών εις τας οποίας υπεβλήθη ο Ελληνικός Λαός», έγραφε λίγο αργότερα ο Κωνσταντίνος Ρέντης. ³²³

Το γεγονός ότι η Άγκυρα απελευθέρωσε την Αθήνα από το πιεστικό δίλημμα, μιας και ο Κεμάλ απαιτούσε την αποχώρηση του ελληνικού στρατού αμέσως μετά την υπογραφή της ανακωχής, απορρίπτοντας τη διαδικασία που είχε προτείνει η Αντάντ, διευκόλυνε την παραμονή της πρωθυπουργίας του Γούναρη μέχρι τον Μάιο του 1922. Η κοινοβουλευτική γαλήνη όμως «δεν παραμένη ακλόνητος» ³²⁴ διότι - πέρα από την πολυδιάσπαση της αντιβενιζελικής πλειοψηφίας, με αποκορύφωμα την 29η Απριλίου και την παραίτηση της κυβέρνησης Γούναρη ύστερα από μία ακόμα οριακή ψηφοφορία- υπήρχαν ακόμη δύο σημαντικοί ανασταλτικοί παράγοντες. Πρώτον, ως Συντακτική Συνέλευση, η Εθνοσυνέλευση δε μπορούσε να διαλυθεί όπως διαλύεται μία Βουλή και δεύτερον ο Κωνσταντίνος επέμενε να αγνοεί τους Φιλελευθέρους, που ήταν το δεύτερο κόμμα σε δύναμη. Κυβέρνηση Ν. Στράτου απέτυχε να εξασφαλίσει ψήφο εμπιστοσύνης, αν και υπερψηφίστηκε από τους Φιλελευθέρους, μετά την υπόσχεσή του ότι θα τερμάτιζε την τρομοκρατία των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων. Η *Καθημερινή* θα προσπαθήσει να συνεφέρει τα

³²² Εφημ. *Καθημερινή*, 27. 3. 1922.

³²³ Γιάνης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 293.

³²⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 26. 4. 1922.

μέλη της αντιβενιζελικής ηγεσίας με τους γνωστούς υπαινιγμούς για τις κοινές εμπειρίες τους από την «βενιζελική τυραννίδα»: «(...)Αφού ηγωνίσθημεν, αφού κατετυραννήθημεν, αφού εσύρθημεν καθημαγμένοι σχεδόν προ των καλπών της 1^{ης} Νοεμβρίου, αφού μετά την ημέρα εκείνη ετέθη-όρος ιερός εκ μέρους αγωνιστών και θυμάτων- ότι έπρεπε να ζήσωμεν επί μακρόν τους μετεκλογικούς χρόνους ηνωμένοι(...)» τώρα, συνειδητοποιεί ο Βλάχος, σε τόσο δύσκολες ώρες δεν πρέπει να παρουσιάζονται διαρροές στους κόλπους της αντιβενιζελικής παράταξης.³²⁵

Τελικά, ο αντιβενιζελισμός ξαναβρήκε την ενότητά του με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων και των ομάδων σε κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, που εξασφάλισε άνετη πλειοψηφία στην Εθνοσυνέλευση (201 επί 248 παρόντων), στις 9 Μαΐου.³²⁶ Σε αυτήν την αλλαγή συνέβαλε αναμφίβολα και ο Βενιζέλος, ο οποίος με επιστολές που δημοσίευε στον Αθηναϊκό Τύπο, κατηγορούσε την κυβέρνηση Γούναρη για τους χειρισμούς του στο Μικρασιατικό.

Η νέα κυβέρνηση συνασπισμού, σύμφωνα με την *Καθημερινή*, δεν συνιστά απλώς τον τερματισμό μιας υπουργικής κρίσης, αλλά «τερματίζεται μία ολόκληρος περίοδος κρίσεων, απειλήσασα την Ελλάδα δια του ακυβέρνητου, αν μη δια της αναρχίας».³²⁷ Και λίγο αργότερα θα πει με στόμφο : «Ενώ ημείς ανατρέπομεν κυβερνήσεις, οι Άγγλοι προσπαθούν να σώσουν τους Χριστιανούς της Ανατολής», εγκωμιάζοντας τον Λούντ Τζόρτζ που μέλει «να συνεγείρει τα έθνη υπέρ των Χριστιανών». Ενώ για τους άλλους εταίρους η εφημερίδα διάκειται δυσμενώς καθώς «κακίζουν την Ελλάδα, περί μικρά τυρβάζουσα εν ω τα ύψιστα των ελληνικών συμφερόντων τελούν εν εκκρεμότητι».³²⁸ Η *Καθημερινή*, θα εκδηλώσει και την τυφλή εμπιστοσύνη της στην αγγλική πολιτική και τον Λούντ Τζορτζ, ο οποίος «στηρίζεται πάντοτε επί της Ελλάδος».³²⁹

Στο πιο ακανθώδες και κομβικό σημείο του Μικρασιατικού μετώπου,

³²⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 1. 5. 1922.

³²⁶ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 9 Μαΐου 1922, σ. 2400-2429.

³²⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 10. 5. 1922.

³²⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 11. 5. 1922.

³²⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 11. 5. 1922.

όταν οι επιλογές της νέας κυβέρνησης όλο και περιορίζονται, η *Καθημερινή*³³⁰ θα ασχοληθεί για άλλη μία φορά με τον μισητό πολιτικό της αντίπαλο, τον «αντιπαθέστατον τύραννον». Σε ένα δριμύ άρθρο ο Γεώργιος Βλάχος θα θυμηθεί την «βενιζελική τυραννία» καθώς και τον θρίαμβο του εκλογικού αποτελέσματος της 1^{ης} Νοέμβρη όταν «πέρα των κρασπέδων της πλατείας, εις τα σκότη, τα οποία επύκνουν οι καπνοί των βεγγαλικών, συνωθείτω αθέατος εις ολόκληρος, σκληρώς τυραννηθείς, πολλά παθών, λαός», αποπροσανατολίζοντας για άλλη μία φορά την κοινή γνώμη από τα καίρια προβλήματα που αντιμετώπιζε. Η εμμονή στην παρελθοντολογία και δη στην «βενιζελική τυραννία» όλο και γίνεται πιο σθεναρή σε μία εποχή που το στοίχημα του ελληνικού στρατού στο Μικρασιατικό Μέτωπο είναι σχεδόν χαμένο.

Κι ενώ τα πράγματα βαίνουν προς δυσάρεστη έκβαση, η *Καθημερινή* θα επιστρατεύσει το άλλο χαρακτηριστικό ρητορικό της μέσο, τη μυθοποίηση του βασιλιά και την «πατριωτική» αρθρογραφία: « Από της Μαύρης θαλάσσης μέχρι και των νοτίων εσχατιών της Μικράς Ασίας, η μυριόστομος φωνή του Μετώπου, υψούται εις πάσαν ευκαιρίαν, ζητούσα τον Βασιλέα» τονίζοντας ότι η «Ελλάς είνε αποφασισμένην να νικήση».³³¹

Συσκοτισμένη πλήρως η κοινή γνώμη από την ασφυκτική πραγματικότητα και με ενδυναμωμένο το εθνικό φρόνημα από την πατριδεμπορία των εφημερίδων δεχόταν καθημερινά το «τονωτικό χάπι» και εκεί που κλονιζόταν η πίστη της για τη νίκη, αναζωπυρωνόταν και πάλι όταν διάβαζε τα άρθρα των εφημερίδων, αποδεικνύοντας ότι η αλληλεπίδραση και η διάδραση της κοινής γνώμης με την αρθρογραφία των εφημερίδων ήταν πολύ δυνατή.

Παράλληλα, ο λόγος της *Καθημερινής*³³² στο άρθρο «περί δικαίων» θεμελιώνει τη «συνεννόηση» εργατών και αγροτών με τους φιλοβασιλικούς. Αυτή ήταν και η κοινωνική βάση της αντιβενιζελικής παράταξης. Με την κοινωνική αυτή βάση άλλωστε, νίκησε και τη δημοτικότητά της και τις εκλογές. «Η γη, κτήμα των ολίγων και μέσον ζωής δικαίωματι εργασίας, των πολλών, της μεγάλης πλειονότητος εκ ταύτης αποζώντος κόσμου επί μακράν σειράν ετών

³³⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 14. 5. 1922.

³³¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 5. 1922.

³³² Εφημ. *Καθημερινή*, 25. 5. 1922.

δεν είχε αποτελέσει την αφορμήν της συνθέσεως ενός μεγάλου κοινωνικού προβλήματος». Η εφημερίδα τονίζει ότι θα πρέπει να αποδοθεί δικαιοσύνη δια του Κράτους σε όλους αυτούς τους ακτήμονες, «οι οποίοι αποθέτουν τον ιδρώτα τους εις την γην, οι οποίοι την κατέχουν από γενεών, την καλλιεργούν, την καθιστώσιν γόνιμον και παραγωγικήν εις την κοινωνίαν». Καταλήγει δε ότι η λαϊκή συνείδηση «ως δύναμις επιβαλλομένη αναγνωρίζει το δίκαιο του αγρότου». Μάλιστα αντιπαραβάλλει το «δίκαιο του αγρότου» με τον ιδιοκτήτη γης, που βεβαίως κανείς δεν αμφισβητεί τα δικαιώματά του υπό ορισμένες όμως προϋποθέσεις.

Το άρθρο «το δίκαιο του αγρότου» αναφέρεται στην επιδίωξη και την πραγμάτωση του Γούναρη να επιβάλει νόμο για την αγροτική μεταρρύθμιση. Και με αυτή την πρωτοβουλία απέδειξε ότι κινιόταν σε ένα «μετεπαναστατικό» έδαφος, γιατί οι νόμοι των Φιλελευθέρων δεν καταργήθηκαν προς όφελος των γαιοκτημόνων. Σε αντίθεση με τους παλαιοσυντηρητικούς, ο Γούναρης, τόνιζε, όπως ο Βενιζέλος το 1911, ότι η ιδιοκτησία προστατευόταν, όχι όμως κάθε μορφή ιδιοκτησίας, ότι επομένως ήταν επιτρεπτή η αναγκαστική απαλλοτρίωση έναντι αποζημιώσεως.³³³ Ο νόμος απέκλινε σε δύο βασικά θέματα από την άποψη των Φιλελευθέρων. Πρώτον, δικαίωμα απόκτησης γης είχαν οι αγρότες που εργάζονταν από το 1918 στο αγρόκτημα ή στη γύρω περιοχή-το κύμα των προσφύγων δεν εντασσόταν στη ρύθμιση. Από την άλλη, ο Γούναρης αποτόλμησε να περιλάβει στα υπό απαλλοτρίωση κτήματα και εκκλησιαστικές και μοναστηριακές ιδιοκτησίες.³³⁴

Για άλλη μια φορά επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι τα κοινωνικά ερείσματα των *Λαϊκών* και της ευρύτερης φιλοβασιλικής παράταξης ακόμη καλά κρατούσαν αφού η βασιλική κυβέρνηση ήθελε να δείξει ότι αφουγκράζεται τον παλμό της κοινωνικής δυσαρέσκειας των μικροαστών και των αγροτών, εκφράζοντας μία μονιμότερη τάση της κοινωνίας της Παλαιάς Ελλάδας. Πρώτος διδάξας ο Γούναρης επιχείρησε να διοχετεύσει στο κυβερνητικό του πρόγραμμα τη δυσαρέσκεια των κοινωνικών στρωμάτων που θίγονταν από την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη δημιουργία ενός εναλλακτικού τρόπου διακυβέρνησης που ξεπερνούσε τις ταξικές αντιθέσεις και νομιμοποιούσε τον αυξανόμενο

---

³³³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 960.

³³⁴ Στο ίδιο, σ. 961

κρατικό παρεμβατισμό σε όλες τις σφαίρες της ζωής πάντοτε με κορπορατιστική οργάνωση.³³⁵

Όσο κι αν η *Καθημερινή* απέφευγε να μιλήσει για την εκτυλισσόμενη πραγματικότητα στο Μικρασιατικό Μέτωπο, η νέα κυβέρνηση αναμφισβήτητα είχε να αντιμετωπίσει μία κατάσταση χωρίς προηγούμενο. Με την κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη και με το άτυπο «Συμβούλιο των Πέντε» (Δ. Γούναρης, Ν. Θεοτόκης, Γ. Μπαλτατζής, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Ν. Στράτος) θα πορευθεί το αντιβενιζελικό καθεστώς από δω και πέρα. Η ύστατη προσπάθεια που έκανε η κυβέρνηση της Αθήνας για να αρθεί το αδιέξοδο ήταν η δήλωση για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Στα μέσα Μαΐου ο αντιστράτηγος Γεώργιος Χατζηανέστης αντικατέστησε στην αρχηγία της Στρατιάς τον παραιτηθέντα Αναστάσιο Παπούλα.³³⁶ Η *Καθημερινή*, στο πλαίσιο αυτής της αντικατάστασης, θα κάνει λόγο όχι μόνο για ανασυγκρότηση του Στρατηγείου από άποψη προσώπων αλλά και από άποψη στρατηγικής. Έτσι λοιπόν θα μιλήσει ανοιχτά για τη σημασία του Θρακικού μετώπου διότι «δια Θράκης διαβαίνει η οδός προς την Κωνσταντινούπολιν». Παράλληλα θα ανακοινώσει στους αναγνώστες της ότι ο ελληνικός στρατός θα είναι «αρτιώτατος».

*Κεφαλή και χείρες θα εργάζονται λυσιτελώς και εν αρμονία. Δε θα είναι η Ελλάς ημίπληκτος ούτε παράλυτος. Η νέα σύνθεσις του Διοικητηρίου των στρατιωτικών μας επιτρέπει να πιστεύεται ότι πάν το δυνατόν γενέσθαι θα γίνει, και όσο το δυνατόν ταχύτερα θα επέλθει η λύσις της πολυετούς πολεμικής περιπέτειας.*³³⁷

Ο νέος αρχιστράτηγος πίστευε ότι το κλειδί για τη στρατιωτική λύση του προβλήματος βρισκόταν στην πραγματοποίηση επιχείρησης για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και των Στενών. Πρότεινε στο πλαίσιο αυτό τη σύμπτυξη του στρατού σε μία γραμμή που θα περιέβαλλε τη Σμύρνη, η οποία θα εκρατείτο ως ενέχυρο έως ότου υπήρχε πολιτική διευθέτηση που θα διασφάλιζε την ύπαρξη της ελληνικής κοινότητας. Η κυβέρνηση διαφωνούσε όμως με τη σύμπτυξη και απέβλεπε στην αναδίπλωση του στρατού τουλάχιστον στα όρια της συνθήκης των Σεβρών, κάτι που ήταν ασύμβατο με το σχεδιασμό του

---

³³⁵ Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο συλλογικό τόμο *η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι απαρχές 1900-1920*, ο.π., σ. 43.

³³⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 20. 5. 1922.

³³⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 5. 1922.

Χατζηανέστη, ο οποίος επεδίωκε και την απόλυση 50.000 στρατιωτών παλαιότερων κλάσεων.³³⁸

Παρά τις συζητήσεις όμως και τις διαφωνίες, οι αρμόδιοι παράγοντες δεν κατέληγαν στην ενδεικνυόμενη στρατηγική και χανόταν χρόνος, ο οποίος, όπως έδειξαν τα γεγονότα, δεν ήταν διαθέσιμος. Αν και διατηρούσε τις απόψεις του, ο Χατζηανέστης δεν επέμεινε στην εφαρμογή του σχεδιασμού του. Και αυτό παρά το γεγονός ότι τις επιβεβαίωσε μετά από αναθεωρήσεις του μετώπου, όπου διαπίστωσε και εκ του σύνεγγυς ότι η προκεχωρημένη γραμμή ήταν μεγάλου αναπτύγματος και ότι ιδίως στη «σφήνα» του Αφιόν Καραχισάρ η απόσταση από τις τουρκικές δυνάμεις δεν ήταν μεγαλύτερη από 6-7 χμ. Πείσθηκε δε ότι το ηθικό των ανδρών ήταν ακμαίο, και κατόπιν αυτού απέσυρε μονάδες για το μέτωπο της Θράκης, εν όψει της σχεδιαζόμενης επιχείρησης προς την Κωνσταντινούπολη.³³⁹

Παράλληλα η πατριδεμπορία του τύπου ακόμα καλά κρατούσε. Η *Καθημερινή* για άλλη μία φορά θα εξάρει το «εθνικόφρον φρόνημα» και θα συνεχίσει ακάθεκτη την πατριωτική αρθρογραφία της δίνοντας φρούδες ελπίδες για την τελική νίκη. Οι ελπίδες αυτές απορρέουν, σύμφωνα με την εφημερίδα από την επέμβαση της Αμερικής: «Αι Ηνωμένοι Πολιτείαί διακόπτουν την αποχήν», επισημαίνοντας ότι κινούνται υπέρ του ελληνικού στρατού εκδηλώνοντας ανθρωπιστική και χριστιανική σταυροφορία και διεξάγοντας ρήξη με τους Τούρκους. Περιγράφει σχολαστικώς τα συλλαλητήρια στην Αμερική υπέρ των Χριστιανών της Ανατολής, τα οποία ισοδυναμούν, σύμφωνα με την εφημερίδα, με αληθινό δημοψήφισμα υπέρ των Ελλήνων, από μέρους του αμερικανικού λαού.³⁴⁰ Θα (παρά)πληροφορήσει τους αναγνώστες της ότι οι κεμαλικοί φοβούνται διαρκώς την επίθεση του ελληνικού στρατού και μάλιστα αυτό παρατίθεται από την εφημερίδα, δια στόματος ενός αιχμάλωτου αξιωματικού.³⁴¹ Παράλληλα, θα αναγράψει ότι «Η Ελλάς συμμετέχει θετικού βαλκανικού συνασπισμού» αναφερόμενη στην Σερβία, τη Ρουμανία και την Τσεχοσλοβακία, την επονομαζόμενη «μικρά Αντάντ». Πρόκειται για την ελληνική αποστολή στο Βελιγράδι για να συζητηθούν κοινά θέματα εξωτερικής

---

³³⁸ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 324-325.

³³⁹ Στο ίδιο, σ. 325.

³⁴⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 27. 5. 1922.

³⁴¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 28-29. 5.1922.

πολιτικής. Η *Καθημερινή* θα θριαμβολογήσει ότι η Ελλάδα επωφελήθηκε πολύ από αυτή τη συνδιάσκεψη καθότι υπήρξε «ταυτότητα των αντιλήψεων της «Μικράς Αντάντ» σε όλα τα ζητήματα, εκφράζοντας σθεναρή αισιοδοξία για μέλλουσες συνομολογήσεις συνθηκών, διευκρινίζοντας όμως ότι δε θα ήταν συμφέρον για κανέναν να εμπλακεί η «Μικρά Αντάντ» στην παρούσα ελληνοτουρκική έριδα· αλλά μετά το τερματισμό της, οι συμμαχίες με αυτή θα έχουν προτεραιότητα.³⁴² Είναι αλήθεια ασύλληπτος ο τρόπος που η εφημερίδα αποπροσανατολίζει την κοινή γνώμη προ της Καταστροφής.

Στο μεταξύ ο υποστράτηγος Πάσσαρης πρότεινε στον Χατζηανέστη ελάσσονες κινήσεις ενίσχυσης του Αφιόν Καραχισάρ. Ο τελευταίος, όμως, τις απέρριψε, σκοπεύοντας στη μείζονα σύμπτυξη που θα επέφερε τη ριζική λύση του στρατιωτικού αδιεξόδου, και επέτρεψε την περαιτέρω ενίσχυση εκ των ενόντων του μετώπου της Θράκης από μονάδες της Μικράς Ασίας.³⁴³

Ο διορισμός του Χατζηανέστη στη θέση του Παπούλα κρίθηκε αρνητικά από τους Γάλλους, οι οποίοι απέδιδαν στο νέο αρχιστράτηγο «βάρβαρη επιθετικότητα». Αυτό δεν αποσιωπήθηκε από την *Καθημερινή*. Γι αυτό η εφημερίδα ονομάζει τους Γάλλους ως συνεχιστές της πολιτικής της «ρυπαρότητας».³⁴⁴ Η γαλλική πρεσβεία πίστευε ότι με το διορισμό αυτό η κυβέρνηση αποσκοπούσε στη διασφάλιση της πίστης του στρατού έναντι της Άμυνας της Κωνσταντινούπολης και του σχεδιασμού για αυτονόμηση της Μικράς Ασίας. Παράλληλα, ο Γούναρης χωρίς να υποστηρίξει δημόσια οτιδήποτε, άφηνε παρασκηνιακά να εννοηθεί ότι υποστήριζε την ανάγκη εκκένωσης της Μικράς Ασίας και αποστράτευσης.³⁴⁵ Η γαλλική πρεσβεία εκτιμούσε ότι η κυβέρνηση φαινόταν να κινείται σε βραχυπρόθεσμη βάση. Το αναγκαστικό δάνειο είχε καλύψει τις στρατιωτικές δαπάνες μέχρι και το τέλος του έτους. Ο Θεοτόκης υποστήριζε την εκκένωση και την αποστράτευση, ο δε Γούναρης ενδιαφερόταν μόνο για τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος της Θράκης. Η γαλλική πρεσβεία ήταν επίσης ανήσυχη για το γεγονός ότι από μία σημαντική μερίδα αντιβενιζελικών της ελληνικής κυβέρνησης όλο και ενδυναμωνόταν η ιδέα προέλασης του ελληνικού στρατού προς την

---

³⁴² Εφημ. *Καθημερινή*, 30. 5. 1922.

³⁴³ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 325.

³⁴⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 7. 6. 1922.

³⁴⁵ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 325.

Κωνσταντινούπολη και μάλιστα υπέθετε ότι η ιδέα αυτή ενθαρρυνόταν από την βρετανική πρεσβεία.³⁴⁶

Στο εσωτερικό της κυβέρνησης, η συζήτηση για την ακολουθούμενη πολιτική συνεχιζόταν, και οι αντιλήψεις των πιο ισχυρών υπουργών της είχαν αποκρυσταλλωθεί, αλλά η αίσθηση του χρόνου είχε χαθεί καθώς απαιτούνταν άμεσες ενέργειες και όχι παρατεταμένες συζητήσεις. Η *Καθημερινή* στο άρθρο της «αι λύσεις» θα μιλήσει για τους προτεινόμενους χειρισμούς της κυβέρνησης, επισημαίνοντας ότι « Δια την Ελλάδα παράτασις δεν επιτρέπεται πλέον».³⁴⁷

Η ετερότητα των μελών της κυβέρνησης ήταν πλέον καταφανής παρά ποτέ. Ο Θεοτόκης υποστήριζε την εκκένωση ήδη από καιρό, ο Πρωτοπαπαδάκης την ταχεία απεμπλοκή, καθώς είχε συνείδηση των οικονομικών ορίων, και ο Γούναρης την ανάγκη διαφύλαξης του εδαφικού καθεστώτος της Θράκης και όχι της Μικράς Ασίας. Η απραξία επιτεινόταν ενδεχομένως και από πληροφορίες που ανέφεραν οικονομικές δυσκολίες των Τούρκων εθνικιστών και το χαμηλό ηθικό των δυνάμεων τους, πληροφορίες που πολύ σύντομα αποδείχθηκαν λανθασμένες.³⁴⁸

Στις κατηγορίες των Φιλελευθέρων προς την κυβέρνηση για κακοδιαχείριση και αδράνεια, η *Καθημερινή* θα απαντήσει : « Φωνασκοί ας υπομείνωμεν. Ας χορηγήσωμεν εις την παρούσαν κυβέρνησιν πίστωσιν σιωπηλήν, της οποίας όχι ημείς αλλά αυτά τα πράγματα έχουν καθορίση την προθεσμίαν». Καταλήγει δε ότι λαός είναι σώφρων διότι διδάχθηκε από τις συμφορές, επομένως η κάθε κίνηση πρέπει να γίνεται με σύνεση.³⁴⁹

Πηγές του κόμματος των Φιλελευθέρων εκτιμούσαν ότι η κοινή γνώμη είχε αλλάξει προσανατολισμό λόγω της αύξησης του κόστους διαβίωσης. Η δυσαρέσκεια αφορούσε και τον βασιλιά, ο οποίος δεν ήταν πλέον ίνδαλμα. Αυτή τη δυσαρέσκεια ασπάζονταν και βρετανικές διπλωματικές πηγές, αλλά η ύπαρξή της δεν αφορούσε τον βασιλιά. Η βρετανική πρεσβεία σε έκθεσή της τον Ιούλιο του 1922 φρονούσε ότι σε περίπτωση που διεξάγονταν εκλογές και στην ατζέντα της προεκλογικής εκστρατείας βάραινε το ζήτημα επιλογής Βενιζέλου-Κωνσταντίνου, τότε ο βασιλιάς θα υπερτερούσε. Αν όμως ετίθετο θέμα επιλογής

---

³⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 326.

³⁴⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 19. 6. 1922.

³⁴⁸ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 326.

³⁴⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 6. 1922.

κομμάτων, τότε οι Φιλελεύθεροι πιθανόν να επικρατούσαν.³⁵⁰

Στο διάστημα αυτό είχαν μεσολαβήσει οι προσπάθειες της οργάνωσης «Μικρασιατική Άμυνα» να δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την Αυτονόμηση της Ιωνίας, όταν ανέκυψε η πιθανότητα παραίτησης των ελληνικών δυνάμεων από το μικρασιατικό εγχείρημα. Το φθινόπωρο του 1922 η Άμυνα είχε έρθει σε επαφή με τον τότε πρωθυπουργό της Ελλάδας, Γούναρη, ο οποίος απέτρεψε τον στρατηγό Παπούλα να κηρύξει την αυτονομία της Μικράς Ασίας, θεωρώντας ως μη ρεαλιστικό το στόχο. Η Άμυνα υπολόγιζε ότι θα μπορούσε η αυτονομία να υποστηριχτεί από 55.000-60.000 Μικρασιάτες στρατεύσιμους. Η απόρριψη της πρότασης αυτής από τον Γούναρη, υπέκρυπτε στην πραγματικότητα το φόβο του για τη δημιουργία ενός βενιζελικού και αντιβασιλικού χώρου στην Ιωνία, ο οποίος θα λειτουργούσε ως καταλύτης και στην ίδια τη βαλκανική Ελλάδα.³⁵¹ Το σχέδιο της Μικρασιατικής Άμυνας ήταν να καλέσει σε παλλαϊκό συλλαλητήριο στη Σμύρνη που θα ζητούσε από το στρατηγό Παπούλα να ανακηρύξει «την αυτονομίαν της χώρας και τον χωρισμόν από το ανίσχυρον καθεστώς των Αθηνών». Δυστυχώς ο Παπούλας δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τους δισταγμούς του, οι οποίοι οφείλονταν σε ψευδείς υποσχέσεις του Γούναρη για αποστολή ενίσχυσης στο μέτωπο. Ο ίδιος ο Γούναρης, όπως και ο Βενιζέλος, συμβούλευσαν τη Μικρασιατική Άμυνα να συνεννοείται μόνο με τον Στεργιάδη. Το γεγονός όμως ότι ο στρατηγός Παπούλας παύθηκε από στρατηγός της στρατιάς πρακτικά σήμαινε και τη λήξη των προσπαθειών για τη δημιουργία της Αυτόνομης Ιωνίας.

Στα μέσα του Ιουλίου η κυβέρνηση, σε μία κίνηση απελπισίας προκειμένου να σπάσει το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν, προανήγγειλε την παραχώρηση «αυτονομίας» στην κατεχόμενη από τις ελληνικές δυνάμεις Μικρά Ασία. Σύμφωνα με την *Πολιτεία*,³⁵² προβλεπόταν ότι ο Ύπατος Αρμοστής θα απηύθυνε διακήρυξη προς τον πληθυσμό που θα ανακοίνωσε την εγκαθίδρυση αυτόνομου καθεστώτος και θα καλούσε τις εθνοτικές δυνάμεις να συμμετάσχουν στη διοίκηση της αυτόνομης ζώνης. Αμέσως την επόμενη μέρα, η *Πολιτεία* σημείωνε δηκτικά ότι «αδυνατούμεν να αποτολμήσωμεν ότι

³⁵⁰ Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σ. 327.

³⁵¹ Βλάσσης Αγτζίδης, «Η αυτόνομη πολιτική έκφραση στη Μικρά Ασία», *Hellenic Resources Network*, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο:

<http://www.hri.org/forum/diaspora/mikrasia/autonom.html>.

³⁵² Εφημ. *Πολιτεία*, 17. 7. 1922.

σχεδιάζομεν και ποθούμεν». Η αυτονομία συμπλήρωνε ήταν «κίνημα ρευστόν και ακαθόριστον».³⁵³

Ακόμη κι αν υποτεθεί ότι η Αυτονόμηση της Ιωνίας θα μπορούσε να οργανωθεί- είτε από τον Αναστάσιο Παπούλα είτε από τον αντίθετο προς τα σχέδια του αρχιστράτηγου, Ύπατο Αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη, και να στηριχθεί στρατιωτικά κάποιου τύπου ειδικό καθεστώς αυτονομίας για την Σμύρνη και την περιοχή της, δεν είναι βέβαιο ότι το όλο εγχείρημα θα κέρδιζε τη συναίνεση της «ελλαδικής» κοινής γνώμης, η οποία εμπνεόμενη από την απροσχημάτιστα «πατριωτική» αρθρογραφία των εφημερίδων δε φαινόταν διατεθειμένη να αποδεχθεί τίποτα λιγότερο από τη Συνθήκη των Σεβρών και αυτό ως έσχατη παραχώρηση. Χαρακτηριστική εν προκειμένω ήταν η υποδοχή των απόψεων της εφημερίδας *Εμπρός* στο Παρίσι, που δημοσιεύτηκαν τον Ιούνιο του 1922 υπό τον τίτλο : «Μία ύστατη επίκλησις. Συλλάβετε την τελευταίαν ευκαιρίαν εθνικής σωτηρίας!». Ο εγκατεστημένος στη γαλλική πρωτεύουσα Έλληνας δημοσιογράφος συνιστούσε την υποχώρηση της μικρασιατικής στρατιάς στα όρια της περιοχής της Σμύρνης, την ίδρυση «Αυτόνομου Πολιτείας Σμύρνης» και την ανάθεση της διπλωματικής της εκπροσώπησης, καθώς και εκείνης της Ελλάδας, στον Ελευθέριο Βενιζέλο. Την επομένη ακριβώς, το *Εμπρός*, έσπευσε να διασαφηνίσει ότι η ανταπόκριση εξέφραζε τη γνώμη του συντάκτη της και σε καμία περίπτωση της εφημερίδας, που ήταν «υπέρ της εκμηδενίσεως του εχθρού».³⁵⁴

Το άλλο σχέδιο της κυβερνητικής προσπάθειας προέβλεπε την επί μακρόν συζητούμενη προέλαση των ελληνικών δυνάμεων προς την Κωνσταντινούπολη. Ήδη η *Καθημερινή*, στα μέσα του Ιουλίου, είχε ανακοινώσει ότι :

*Η Ελλάς, η οποία έπρεπε να τερματίση τη χρονίαν κρισιμότητα, ήτις επί ζημιά τις διηωνίζετο. Εμελέτησεν, εσκέφθη και εύρε την λύσιν- την ιδίαν λύσιν, ην και οι Σύμμαχοι εύρον το 1920 – όταν ενδιεφέροντο δια την ειρήνευσιν της Ανατολής: Λύσις ήτο η κατάληψις της Κωνσταντινουπόλεως. (...) Και πρέπει οι Σύμμαχοι ν' αφήσουν την Ελλάδα να προβή προς την Κωνσταντινούπολιν.*³⁵⁵

Σύμφωνα με την *Καθημερινή*, η μακρά περίοδος των υπεκφυγών

³⁵³ Εφημ. *Πολιτεία*, 18. 7. 1922.

³⁵⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 294.

³⁵⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 17. 7. 1922.

τερματίστηκε. Οι Σύμμαχοι έχουν υποχρέωση προς τους πάσχοντες Χριστιανούς της Ανατολής, προς την «κινδυνεύουσαν ειρήνην ολόκληρου του κόσμου» να ενεργήσουν τάχιστα. Και προειδοποιεί ότι: «Αν μείνουν απλώς εν Κωνσταντινουπόλει εμποδίζοντες την εφαρμογήν του μόνου μέτρου, δι' ου είνε αμφισβητήσεως δυνατή η επιβολή της ειρήνης, θα είνε σύμμαχοι προς την ανταρσίαν, προς την αδικίαν, προς την εγκληματικότητα κατά των Χριστιανών της Ανατολής».³⁵⁶

Κατά την αντιβενιζελική εφημερίδα, οι Σύμμαχοι θα καλούνταν να αποσύρουν τις δυνάμεις τους, ώστε να μην υπάρξει σύγκρουση με τον ελληνικό στρατό. Στην πραγματικότητα δηλαδή ζητείτο η συμμαχική συγκατάθεση. Ήδη την επομένη, 18 Ιουλίου, η *Πολιτεία* σημείωνε δηκτικά ότι οι Γάλλοι και οι Βρετανοί δεν επρόκειτο να συναινέσουν στην προέλαση προς την Κωνσταντινούπολη, καθώς είχαν δοθεί οδηγίες στο Βρετανό διοικητή να φέρει αντίσταση εμπράκτως σε αυτή.³⁵⁷

Εν όψει αυτών των αποφάσεων, οι «λεονταρισμοί» της *Καθημερινής* στόχευαν να αποδείξουν στην κοινή γνώμη ότι γίνονται προσπάθειες για την λήξη του πολέμου. Ο μόνος που στήριζε την απόφαση για την προέλαση του ελληνικού στρατού προς την Κωνσταντινούπολη ήταν ο Λούντ Τζωρτζ. Γι αυτό και η *Καθημερινή* του αφιερώνει στο πρωτοσέλιδό της άρθρο με τίτλο «Ο Ανδριάς». Στο άρθρο αυτό ο εμπνευσμένος λόγος του Τζωρτζ στη Βουλή των Κοινοτήτων προς τους Έλληνες ήταν αρκετός για να σκορπίσει στην κοινή γνώμη τον ενθουσιασμό και την αισιοδοξία: «Πρέπει να γνωρίζετε ότι εν τη καρδιά μου διατηρώ πάντοτε δια την Ελλάδαν μία γωνίαν θερμίν, η οποίαν ουδέποτε δε θα ψυχρανθή». Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος της εφημερίδας για να εκδηλώσει τις ιδιαίτερες ευχαριστίες της προς τον Άγγλο Πρωθυπουργό:

Ευγνωμονεί η Ελλάς διότι οι λόγοι του Άγγλου Πρωθυπουργού αναγνωρίζουν τα ελληνικά δίκαια και τα ελληνικά δικαιώματα, τάσσουν εις την πρέπουσαν θέσιν τον εχθρόν της Ελλάδος και ανομολογούν τας διαπραχθείσας εις βάρος των Ελλήνων αδικίας. (...) Δια λόγους ανθρωπιστικούς προ παντός, η Αγγλία δεν συγκατατέθη ευχαρίστως εις λύσιν του Ανατολικού, παραδίδουσαν την Ανατολήν εις τους Τούρκους. Ηναγκάσθη απλώς να δεχθή την λύσιν, υπείκουσαν

³⁵⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 17. 7. 1922.

³⁵⁷ Εφημ. *Πολιτεία*, 18. 7. 1922.

*εις την επιμονήν των άλλων Συμμάχων.*³⁵⁸

Παρά την αίσθηση του αδιεξόδου, υπήρχε κάποιος εφησυχασμός τόσο στους κύκλους της κυβέρνησης όσο και στους κύκλους της αντιπολίτευσης, καθώς λίγες ημέρες πριν την τελική επίθεση των Τουρκικών δυνάμεων στο μικρασιατικό μέτωπο δεν ανέμεναν την εκδήλωσή της. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο στρατιωτικός Γεώργιος Κονδύλης έγραφε στον Βενιζέλο ότι οι πιθανότητες επίθεσης του Κεμάλ είχαν μειωθεί «επαισθητώς» και ότι οι βρετανικοί στρατιωτικοί κύκλοι της Κωνσταντινούπολης θεωρούσαν βέβαιο ότι δεν θα αναλαμβανόταν μείζον επιχείρηση. Μάλιστα ο στρατιωτικός επισήμανε ότι η θετική δήλωση του Λουντ Τζωρτζ προς την Ελλάδα και η φημολογούμενη υλική ενίσχυση της ελληνικής στρατιωτικής προσπάθειας είχαν αποθαρρύνει τον Κεμάλ. Ο τελευταίος, σύμφωνα με τον Κονδύλη, διαπίστωσε την ανεπάρκεια και το χαμηλό ηθικό του στρατού του. Από την πλευρά του ελληνικού στρατού, σημείωνε ότι δεν υπήρχε πειθαρχία καθώς ο νέος αρχιστράτηγος Χατζηανέστης είχε αποδοκιμαστεί κατά τη διάρκεια επιθεωρήσεων συνταγμάτων· όμως ο Κονδύλης τόνιζε προς τον Βενιζέλο ότι δεν υπήρχε κίνδυνος αποσύνθεσης και ζητούσε από αυτόν να τερματιστεί η περίοδος αδράνειας και να προχωρήσει η στρατιωτική κίνηση.³⁵⁹

---

³⁵⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 25. 7. 1922.

³⁵⁹ Κονδύλης προς Βενιζέλο, 8 .8. 1922, *Αρχείο Βενιζέλου*, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 317.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

«Οΐκαδε»

Κι ενώ ο Κονδύλης έλεγε στον Βενιζέλο ότι κίνδυνος αποσύνθεσης δεν υπάρχει, λίγο αργότερα του επισήμανε ότι εάν δε σημειωνόταν κάποια κίνηση, τότε ο στρατός «θα εκτραχηλισθή εξ' απογνώσεως εις πράξεις αναρχικάς». Η ανατροπή του καθεστώτος, τόνιζε, είναι η μόνη διέξοδος.³⁶⁰

Η *Καθημερινή* λίγο πριν την τουρκική επίθεση, υπογράμμισε την αδυναμία του αντιπάλου και την φθορά του κεμαλισμού.³⁶¹ Από την άλλη όμως έγραφε, ότι η ελληνική πλευρά ποθούσε διακαώς να ακούσει προτάσεις ειρήνης από τους Συμμάχους.³⁶² Στις 10 Αυγούστου, η ειδησεογραφία της *Καθημερινής* μετέδιδε ότι η γαλλική κυβέρνηση είχε στείλει διακοίνωση στις κυβερνήσεις του Λονδίνου και της Ρώμης και πρότεινε να κληθούν οι εμπόλεμοι της Ανατολής σε νέες διαπραγματεύσεις, υπό την κοσμητεία των Συμμάχων. Οι κυβερνήσεις, έλεγε η *Καθημερινή*, αποδέχθηκαν τις προτάσεις της Γαλλίας και διεξάγονται συζητήσεις για να καθορισθούν οι λεπτομέρειες της σύγκλισης του συνεδρίου.³⁶³ Η αντιβενιζελική εφημερίδα δε θα παραλείψει να επισημάνει και τις επίπονες προσπάθειες των κυβερνήσεων του αντιβενιζελισμού για το εθνικό ζήτημα, οι οποίες έχουν αποδείξει ότι διακατέχονται από «άμετρον δόσιν ελληνικής αυτοθυσίας». Υπενθυμίζει δε στους αναγνώστες της ότι οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις είναι κληρονόμοι του εθνικού προβλήματος, και όχι δημιουργοί.³⁶⁴

Κι ενώ η *Καθημερινή* δεν είχε αντιληφθεί τη βεβαρημένη κατάσταση στο μέτωπο ή αρνείτο να αντιληφθεί την εξελισσόμενη πραγματικότητα, η τουρκική επίθεση εκτυλισσόταν. Το Επιτελείο της Στρατιάς δεν την ανέμενε, καθώς η σύμφωνη με τις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής «χρήσιμη» περίοδος για τη διεξαγωγή επιχειρήσεων (Απρίλιος - Αύγουστος) βρισκόταν στον απόηχό της. Στο πλαίσιο αυτό, ο αρχιστράτηγος είχε προγραμματίσει να αναχωρήσει για την Αθήνα στις 6 Αυγούστου με σκοπό να ληφθούν αποφάσεις για τη συνέχεια. Η αναχώρησή του δεν πραγματοποιήθηκε καθώς το πρωί εκείνης της ημέρας

---

³⁶⁰ Στο ίδιο.

³⁶¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 7. 8. 1922.

³⁶² Εφημ. *Καθημερινή*, 9. 8. 1922.

³⁶³ Εφημ. *Καθημερινή*, 10. 8. 1922.

³⁶⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 13. 8. 1922.

σημειώθηκαν τουρκικές επιθετικές ενέργειες, οι οποίες - όπως αποδείχθηκε - ήσαν παραπλανητικές. Και πάλι όμως δε θεωρήθηκε ότι συνιστούσαν μέρος μείζονος επιχείρησης. Καθ' όλη τη διάρκεια του δεκαημέρου, από την 1^η μέχρι τις 10 Αυγούστου, το Ελληνικό Επιτελείο ενημερωνόταν από αυτομόλους είτε από αέρος για μετακινήσεις στρατευμάτων. Ήταν όμως ασαφείς και δεν αξιολογήθηκαν ως συνιστώσες μιας ευρύτερης κίνησης. Εξάλλου, οι συγκεντρώσεις των τουρκικών δυνάμεων γίνονταν μόνο τη νύχτα. Το κύριο μέρος των κινήσεων έλαβε χώρα μεταξύ 9^{ης} και 12^{ης} Αυγούστου. Οι τουρκικές δυνάμεις εκτιμάτο ότι ήταν οι μισές από όσες στην πραγματικότητα ήταν.³⁶⁵

Η επίθεση ξεκίνησε με τον πιο σφοδρό βομβαρδισμό που είχαν υποστεί ποτέ καθ' όλη τη διάρκεια του μικρασιατικού πολέμου οι ελληνικές δυνάμεις· και ήταν αποτελεσματικός. Κι ενώ οι Διαβιβάσεις είχαν διαθέσει επαρκή κυκλώματα για τις επικοινωνίες της στρατιάς με τα σώματα στρατού, οι γραμμές ακολουθούσαν τις αντίστοιχες σιδηροδρομικές και η επικοινωνία μπορούσε εύκολα να διακοπεί από τις διεισδύσεις των Τούρκων. Μεταξύ των μονάδων του μετώπου οι επικοινωνίες γίνονταν μέσω τηλεφωνικού δικτύου, γραμμές καλωδίων σε στύλους. Όμως αποδείχθησαν ευπαθείς στις βολές του πυροβολικού αμέσως με την έναρξη της μάχης.³⁶⁶ Γύρω στις 3.00 μ.μ. η επικοινωνία με τη Σμύρνη, τηλεγραφική και σιδηροδρομική, διακόπηκε. Οι διαταγές της στρατιάς κατέφθαναν στο μέτωπο με τρεισήμισι ώρες καθυστέρηση, συνεπώς η κατάσταση είχε ήδη μεταβληθεί. Πάντως από τις διαταγές προκύπτει το συμπέρασμα ότι η διοίκηση της στρατιάς δεν είχε αντιληφθεί τη σημασία της επίθεσης και την κρισιμότητα της κατάστασης. Συνεπώς, ούτε στην Αθήνα έγινε αντιληπτή η σοβαρότητα και η κλίμακά της.³⁶⁷

Στις 14 Αυγούστου εγκαταλείφθηκε η πιο εκτεθειμένη θέση του μετώπου, η λεγόμενη εξέχουσα θέση Αφιόν Καραχισάρ. Παρόλα αυτά, ακόμα και τη νύχτα της 14^{ης} προς τη 15^η Αυγούστου, με εξαίρεση την εγκατάλειψη του Αφιόν, το μέτωπο παρέμενε όπως το πρωί της 13^{ης}, όταν εκδηλώθηκε η επίθεση των Τούρκων.

Η εφημερίδα *Πολιτεία*, σε άρθρο της, την 15^η Αυγούστου βάσει του

---

³⁶⁵ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 329-330.

³⁶⁶ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η μικρασιατική καταστροφή», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 202.

³⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 214.

ανακοινωθέντος του Γενικού Επιτελείου της 14^{ης} Αυγούστου δημοσίευε ότι οι Τούρκοι είχαν αρχίσει άγρια επίθεση από την προηγούμενη μέρα. Σημαντικό για να κατανοηθεί η κατάσταση των πνευμάτων στην Αθήνα ήταν όμως ότι το άρθρο προέβλεπε πως ο Κεμάλ θα ήταν «ολιγαρχέστατος» στις προσδοκίες του.³⁶⁸

Μία μέρα νωρίτερα, ο Γεώργιος Βλάχος, είχε δημοσιεύσει στην *Καθημερινή*, το άρθρο «Οίκαδε».³⁶⁹ Αν και πολύ αργότερα ισχυρίστηκε ότι το άρθρο δημοσιεύτηκε καθ' υπόδειξη της κυβέρνησης για να ληφθεί υπόψη από τους Συμμάχους, και ότι ακόμα δημοσιεύτηκε δύο μέρες μετά την «Καταστροφή», ενώ ακολούθησε ένα ακόμα λίγες μέρες πιο μετά, το «Πομερανοί»,³⁷⁰ είναι προφανές ότι το δεύτερο σκέλος του ισχυρισμού του είναι ανεδαφικό, καθώς το βράδυ της 13^{ης} Αυγούστου που τυπώθηκε το σχετικό φύλλο, δεν είχε αξιολογηθεί ακόμα η σημασία της τουρκικής επίθεσης, ούτε είχε καταρρεύσει το μέτωπο. Ο Βλάχος προσπαθούσε να αποσεισει την κατηγορία ότι το άρθρο του είχε υπονομεύσει το ηθικό του στρατού.³⁷¹

---

³⁶⁸ Εφημ. *Πολιτεία*, 15. 8. 1922.

³⁶⁹ Γεώργιος Α. Βλάχος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, επιμ. Μιχαήλ Σταματελάτος, Αθήνα, εκδ. Ζήδρος, 1990.

³⁷⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 17. 8. 1922.

³⁷¹ Ο Μιχαήλ Σταματελάτος που επιμελήθηκε το βιβλίο «Άρθρα στην Καθημερινή» αναφέρει ότι το «Οίκαδε» δεν το υπογράφει ο Γεώργιος Βλάχος και συνεπώς ουδείς μπορεί να γνωρίζει με απόλυτη βεβαιότητα αν το έχει γράψει, όσο κι αν αυτό φαίνεται πιθανότατο, για διάφορους λόγους. Στη ίδια κατηγορία με το «Οίκαδε» ανήκει και το άρθρο «Πομερανοί», που δημοσιεύτηκε τρεις μέρες αργότερα. Είναι γραμμένο στο ίδιο πνεύμα με το «Οίκαδε» και δημοσιεύτηκε επίσης ανυπόγραφο. Στο άρθρο του Γ. Βλάχου «Εξηγήσεις», της 29^{ης} Ιουλίου 1932, με το οποίο απαντά σε κείμενο, που είχε δημοσιεύσει η εφημερίδα *Αλλαγή* («όργανον, ως λέγουν, του πρώην δικτάτορος κ. Παγκάλου», σημειώνει), ο Γ. Α. Β. αναφέρει : « Και οι «Πομερανοί» και το «Οίκαδε» εγράφησαν κατ' επιταγή της κυβερνήσεως και προς εξωτερικήν κατανάλωσιν, το εν δύο ημέρας μετά την καταστροφήν και το άλλο τέσσερας, και δεν είχαν καμίαν καλήν ή κακήν απήχησιν παρά τω Στρατώ, διότι δεν έφθασαν καν εις την διαλυομένην και περίτομον Σμύρνην». Ένα ιδιαιτέρως βίαιο σχόλιο δημοσιεύτηκε στην *Καθημερινή* της 29 Σεπτεμβρίου 1934, απάντηση σε δημοσίευση της *Πρωίας*. Το πληρέστερο όμως σχετικό κείμενο είναι αυτό που δημοσίευσε ο Βλάχος, με την υπογραφή του, πολύ αργότερα, στις 11 Ιανουαρίου 1949, με τίτλο «Παλαιά Ιστορία», με το οποίο απαντούσε σε δημοσίευμα της *Βραδυνής* σχετικό με το «Οίκαδε» και με άλλα θέματα. Το κείμενο του Βλάχου που αναφερόταν στο «Οίκαδε» έλεγε :

Λέγει η Βραδυνή : Εις κάποιαν άλλην εποχήν συνεβούλευσαν τον λαόν να πετάξη τα όπλα του και να γυρίσει στα σπίτια του. Πρόκειται λοιπόν περί του «Οίκαδε». Του «Οίκαδε» που προκάλεσε την καταστροφήν και έκαμε την «ανεπανόρθωτον ζημίαν». Δεν είναι έτσι; (...) Το «Οίκαδε» λοιπόν εγράφη, εδημοσιεύθη δηλαδή, εις το φύλλον της 14^{ης} Αυγούστου του 1922. Αλλά την 14^η Αυγούστου του 1922 σχεδόν δεν υπήρχε στρατός. Ιδού ένα τηλεγράφημα σταλέν τότε εις το υπουργείον των Στρατιωτικών:

Γενική κατάστασης λίαν κρίσιμος μετά μέγαν κλονισμόν ον υπέστησαν αι περί Αφίων ημέτεραι δυνάμεις. Τα μέσα τα οποία διαθέτει ο εχθρός θα δυσχεράνουν την σύμπτυξιν ημών, ότε η κατάστασης, αποκοπτομένης της μετά της Σμύρνης συγκοινωνίας περιπλέκεται έτι μάλλον. Με πόνον ψυχής αλλά και με την εις πάντα αρχηγόν επαβαλλομένην ψυχραμίαν εκθέτω υμίν τα πράγματα ως έχουσι.

Δεν ήταν όμως αυτό το ουσιώδες χαρακτηριστικό του άρθρου τη στιγμή της δημοσίευσής του. Ουσιαστικά, πρόκειται για δήλωση πολιτικής πρόθεσης της κυβέρνησης. Οι ελπίδες για σύγκληση Συνδιάσκεψης Ειρήνης συνεχώς μειώνονταν, έγραφε ο Βλάχος. Επίσης, προσέθετε ότι διαψεύδονται και οι ελπίδες ότι η ελληνική προέλαση στην Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να «εκβιάσει» λύση, επιρρίπτοντας την ευθύνη στο γεγονός ότι οι Σύμμαχοι είχαν πεισθεί από τη φιλελεύθερη αντιπολίτευση ότι επρόκειτο περί «μπλόφας». Καθώς οι φιλικές δηλώσεις του Λούντ Τζωρτζ ήταν μόνο λόγια και όχι πράξεις, και δεν υπήρχε καμία πιθανότητα οι αποφάσεις της όποιας συνδιάσκεψης να επιβληθούν από τις Μεγάλες Δυνάμεις, απέμενε μόνη η Ελλάδα με το στρατό της, κι έπρεπε να αποφασίσει τάχιστα τη μεταβίβαση της Μικράς Ασίας «εις τους γενναίους κατοίκους της». Η περίοδος των θυσιών, αν δεν είχε λήξει, έληγε σημείωνε ο Βλάχος, και η Ελλάδα έπρεπε να διαχειμάσει «οίκαδε».³⁷²

Επρόκειτο για μία καθυστερημένη διαπίστωση, αφού τα γεγονότα είχαν προλάβει την όποια στροφή της ελληνικής πολιτικής. Η πολιτική αυτή είχε νόημα να αναληφθεί εντός του 1921 και το αργότερο ως την άνοιξη του 1922, δηλαδή πολύ πριν καταστεί δυνατή η επανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων, αφού ήταν προφανής η εξάντληση του ελληνικού στρατού.

Ο Βλάχος, όταν γράφει το άρθρο του «Πομερανοί»,³⁷³ στις 17 Αυγούστου, είχε ήδη πραγματοποιηθεί η διάσπαση των ελληνικών δυνάμεων του μετώπου δύο μέρες πριν, στις 15 του μηνός.³⁷⁴ Το περιεχόμενό του άρθρου αυτού είχε εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα από το «Οίκαδε». Ένας άριστα ενημερωμένος δημοσιογράφος σίγουρα θα είχε ενημερωθεί για το συμβάν ότι ο ελληνικός στρατός ηττάτο, αν και ήταν πιθανόν να μην είχε καταλάβει το μέγεθος της ήττας. Οι «Πομερανοί», όπως προκύπτει από το περιεχόμενό τους, έδειχναν κόπωση και τάση εγκατάλειψης της προσπάθειας. Σύμφωνα με το άρθρο η ελληνική πλευρά δεν έπρεπε να επιδιώξει οποιοδήποτε πολιτικό αποτέλεσμα επαναλαμβάνοντας την προέλαση στη Μικρά Ασία, όπως είχε πράξει το 1921. «Αν πρόκειται να επιδιωχθούν, δια νέων θυσιών, οιαδήποτε πολιτικά αποτελέσματα, δεν πρέπει να θυσιάσωμεν άλλον ελληνικόν αίμα». Οι

Αρχηγός Στρατιάς : Χατζηανέστης 1922. βλ. Γεώργιος Α. Βλάχος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, ο.π., σ. 77

³⁷² Στο ίδιο.

³⁷³ Εφημ. *Καθημερινή*, 17. 8. 1922.

³⁷⁴ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η μικρασιατική καταστροφή», ο.π., σ. 228.

Σύμμαχοι, υπογράμμιζε, είχαν παραγνωρίσει το όποιο στρατιωτικό αποτέλεσμα τότε, και θα έκαναν το ίδιο και τώρα. Όπως η ελληνική κυβέρνηση είχε εγκαταλείψει το φθινόπωρο του 1921 την πρόελαση προς την Άγκυρα, έτσι και αυτή τη στιγμή έπρεπε να αποφύγει οποιαδήποτε επιχείρηση είτε προέλασης είτε άμυνας σε προωθημένη γραμμή. Ο υπαινιγμός του Γ. Βλάχου για τον τουρκικό χαρακτήρα των περιοχών που κατείχαν οι Έλληνες εκείνη τη στιγμή ήταν σαφής. Η Ελλάδα, σύμφωνα με τον Βλάχο, δεν έπρεπε να υπερασπιστεί τους μιναρέδες του Εσκή Σεχίρ ή της Κιουτάχειας. Ακόμα κι αν η παραμονή εκεί όπου ήδη βρισκόταν ο ελληνικός στρατός ήταν επίπονη, έπρεπε να αναζητηθεί νέα γραμμή πιο ευνοϊκή. Αν χρειάζονταν άλλες θυσίες, έπρεπε να αποφευχθούν.

Δύναται να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το άρθρο συνιστούσε ένα είδος ψυχολογικής προετοιμασίας εν όψει της εξελισσόμενης στρατιωτικής πραγματικότητας. Τούτο συνάγεται από το σχόλιο του Βλάχου ότι όποιοι πρότειναν νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις, έπρεπε να σταλούν στο μέτωπο ευθύς για «να ικανοποιήσουν τας ορμάς τας οποίας θελουν να υπηρετήσουν με ξένον αίμα». Συνεπώς, επρόκειτο για μία μομφή προς τους Βρετανούς. Το άρθρο κατέληγε:

Το αίμα της Ελλάδος δεν ρέει εις τας φλεβας της δια να χύνεται εις την απώτατην Μικρασίαν. Ρέει δια να θερμάνη και να κινήση εις δράσιν την Ελλάδα υπέρ εαυτής και υπέρ της Ελλάδος της αύριον. Η Ελλάς δεν πρέπει να δίδη πλέον τους Πομερανούς της δια την πέραν των βλέψεων της Ανατολήν. Ούτε ένα εύζωνον δια νέας περιπέτειας.

Η Ελλάδα, κατά τον εκδότη της *Καθημερινής*, παραφράζοντας παλιότερη δήλωση του Μπίσμαρκ, δεν έπρεπε να θυσιάσει άλλους Πομερανούς για την Ανατολή.

Σύμφωνα με όσα καταγράφει ο Μεταξάς στο προσωπικό του ημερολόγιο, στις 16 Αυγούστου, η ήττα του ελληνικού στρατού είχε κατανοηθεί. Στις 18 Αυγούστου ο Μεταξάς θα κάνει λόγο για «καταστροφή», ενώ στις 20 του ίδιου μήνα για «το τραγικόν τέλος της στρατιωτικής μας ακμής».³⁷⁵

Η πληροφόρηση της κοινής γνώμης στην Αθήνα για τις εξελίξεις στο μέτωπο ήταν σαφώς ελλιπής και η εικόνα που δινόταν από τον Τύπο ήταν μάλλον παραπλανητική, αν και ο τακτικός αναγνώστης θα πρέπει να είχε

---

³⁷⁵ Ι. Μεταξάς, *Το προσωπικόν ημερολόγιον*, Τόμος Τρίτος (1921-1932), ο.π., σ. 184.

καταλάβει την ήττα του ελληνικού στρατού. Την ημέρα που ο Βλάχος δημοσίευσε το άρθρο του «Πομερανοί» στις 17 Αυγούστου, η εφημερίδα *Πολιτεία*³⁷⁶ παραδεχόταν ότι η τουρκική επίθεση ήταν ευρεία και ότι το Αφιόν Καραχισάρ είχε εγκαταλειφθεί. Κι αυτή ασφαλώς ήταν μία ομολογία έμμεση της ήττας, μιας και ο συγκεκριμένος τόπος αποτελούσε το σύμβολο της προωθημένης θέσης του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία.

Στις 21 Αυγούστου, το Γενικό Επιτελείο Στρατού διέταξε τη Στρατιά και τη Στρατιωτική Διοίκηση Μυτιλήνης, η οποία αναμενόταν να είναι το κέντρο υποδοχής των μονάδων που θα επέστρεφαν από τη Μικρά Ασία να αποστρατεύσει όλες τις ηλικίες εκτός των τριών νεότερων. Η διαταχθείσα αποστράτευση, ως συνέπεια της ήττας στη Μικρά Ασία, αποσκοπούσε στην εκτόνωση της οργής των στρατευμένων, αλλά και στη μείωση των δυνατοτήτων εκδήλωσης στρατιωτικού κινήματος εναντίον της κυβέρνησης και του βασιλιά. Τα γεγονότα έδειξαν όμως ότι αυτή η προσπάθεια δεν ήταν επιτυχής.³⁷⁷

Η ειδησεογραφία της *Καθημερινής* στις 21 Αυγούστου δε θα μιλήσει για τις εξελίξεις, θα παραμείνει σε έναν πλήρη απολογισμό των χειρισμών της αντιβενιζελικής κυβέρνησης από τον Νοέμβριο του 1920, επιμένοντας στις επίπονες προσπάθειες της για το εθνικό ζήτημα. Παράλληλα, δεν παύει να αναφερθεί και στο γεγονός ότι η αντιβενιζελική κυβέρνηση κληρονόμησε από τη βενιζελική μία κατάσταση άνευ προηγουμένου: κοινωνική αναρχία, τις πληγές της βενιζελικής τυραννίας, την κενότητα των ταμείων, την κρατική έκλυση. Ο Βλάχος δε θα διστάσει να εκστομίσει ότι ο Βενιζέλος ήταν υπαίτιος για όλες τις περιπέτειες στο μικρασιατικό μέτωπο. «Εκληροδότησε, χείριστον πάντων την περιπέτειαν της Μικρασίας». Έτσι, σύμφωνα με τον Βλάχο, η αντιβενιζελική κυβέρνηση δέχθηκε να συνεχίσει έναν πόλεμο, τον οποίο είχαν αρχίσει οι βενιζελικοί και πέρασε μία διετία ταλαιπωριών με συνδιασκέψεις, αθέτηση των υποσχέσεων των Συμμάχων ώστε στο τέλος απέμεινε μία οδός : « η προς την Κωνσταντινούπολιν». Και η αντιβενιζελική κυβέρνηση την υπέδειξε. «Η επίσημος Ελλάς, ψηλαφητί ατυχώς, διότι εστερείτο διπλωματικής οράσεως, απειπειράθη και πάλιν να διαγνώσει τας προθέσεις των φίλων της». Ο Βλάχος συμπεραίνει ότι «δια της ψηλαφίσεως διαγιγώσκονται ατυχώς αι ενδόμυχοι

³⁷⁶ Εφημ. *Πολιτεία*, 17. 8. 1922.

³⁷⁷ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 334-335.

διαθέσεις». Και η Ελλάδα προχωρούσε προς την Κωνσταντινούπολη «βαδίζουσα εις το σκότος». Παρά τον λόγο του Άγγλου Πρωθυπουργού για τους Έλληνες, οι πράξεις του άλλα έδειξαν, έλεγε ο Βλάχος. Όμως «η Ελλάς είχε ανάγκην έργων όχι λόγων». Οι λόγοι του δε μετεβλήθησαν σε έργα. Και τα πράγματα, υπογραμμίζει ο Βλάχος, δε μεταβάλλονται. Όλη αυτή η ανασκόπηση, καταλήγει ο εκδότης της *Καθημερινής*, είναι αναγκαία για την ιστορία και για την ακριβή στάθμιση των καταστάσεων.³⁷⁸

Δύο άρα ήταν οι υπαίτιοι, σύμφωνα με τον Βλάχο, του δυσάρεστου εκβάντος στο μικρασιατικό μέτωπο: ο βενιζελισμός και όσα κληροδότησε μετά τη νοεμβριανή αλλαγή και η στάση των Συμμάχων απέναντι στην Ελλάδα, και περισσότερο της Βρετανίας, που έδωσε φρούδες ελπίδες αλλά δεν έκανε κάτι επί του πρακτέου.

Παράλληλα, στην Αθήνα γίνονταν πολιτικές διεργασίες για το σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Στις 25 Αυγούστου ανακοινώθηκε η παραίτηση της κυβέρνησης από την *Καθημερινή*³⁷⁹ και η ανάθεση σχηματισμού νέας στον αντιβενιζελικό Ν. Τριανταφυλλάκο. Ο Βλάχος, εν όψει της νέας κυβέρνησης, θα πει ότι η τελευταία αναλαμβάνει δύσκολα κυβερνητικά έργα αλλά υπογραμμίζει ότι «δε θα πάσωμεν ν' αναζητώμεν λυσιτελέστερον τρόπον της σωτηρίας της ατυχούς Πατρίδος μας». Αυτός ακριβώς ο όρος «ατυχής» θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια για να περιγράψει την «καταστροφή», ερμηνεύοντας ή και παραφράζοντας την Μικρασιατική Καταστροφή σε ατύχημα.

Στις 27 Αυγούστου η ήττα ήταν πλέον προφανής σε όλους. Ο βασιλιάς τότε απευθύνθηκε στους Έλληνες προσπαθώντας να αποδομήσει τις εντυπώσεις από την καταστροφή. Άλλωστε, τρεις μήνες αργότερα, από το Παλέρμο, τον τόπο της αυτοεξορίας του, ο Κωνσταντίνος απέδωσε την ήττα στον βενιζελισμό, επαναλαμβάνοντας ότι η καταστροφή δεν ήταν στρατιωτική αλλά πολιτική. Επίσης, έλεγε ότι ο ίδιος δεν είχε λάβει τα δέοντα μέτρα εναντίον του Βενιζέλου, δείχνοντας ανοχή, εντιμότητα και πολιτισμό σε αυτόν τον «δολοφόνο».³⁸⁰

Στις 29 Αυγούστου, ο Γεώργιος Βλάχος, στο άρθρο του «Ένοχος», θα

³⁷⁸ Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 8. 1922.

³⁷⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 25. 8. 1922.

³⁸⁰ Απόσπασμα επιστολής Κωνσταντίνου προς άγνωστο παραλήπτη, 9. 11. 1922, *Αρχεία Βασιλικών Ανακτόρων*, ΓΑΚ, φακ. 125.

αποδώσει την ήττα του ελληνικού στρατού στους βενιζελικούς και τον Κεμάλ, οι οποίοι είχαν έναν κοινό εχθρό : την Ελλάδα. Και θα συμπληρώσει : «Μη νόμιση ο βενιζελικός συρφερός ότι θα εκμεταλλευτεί την ευκαιρίαν δια να κατακυρώσει εις βάρος μας ότι πρωτίστως βαρύνει αυτόν».³⁸¹

Την ίδια άποψη θα εκφράσει και ο Μεταξάς 13 χρόνια μετά ³⁸² στο άρθρο του: « Ο Βενιζέλος αποκλειστικός υπεύθυνος δια την Μικρασιατική Καταστροφήν».³⁸³ Στο άρθρο αυτό εξηγεί ότι ο Κεμάλ οργάνωνε τις δυνάμεις πολύ καιρό πριν, κατά τη διάρκεια της «δικτατορικής διακυβέρνησης» του Βενιζέλου 1917-1920. Παρόλο που οι διάδοχοι του ακολούθησαν την ίδια πολιτική, ο Βενιζέλος τους αποκαλούσε «προδότας». Συγχρόνως ο Βενιζέλος «εξηρέθιζε κατ' αυτών και συνεπώς κατά της Ελλάδος, ήτις έμελλε να συγκεντρώσει όλες της τας δυνάμεις κατά του Κεμάλ». Ο Μεταξάς θα παραπέμψει τους αναγνώστες του στο βιβλίο του Ξενοφώντα Στρατηγού, «όστις υπήρξεν εις εκ των αρίστων αξιωματικών του ελληνικού στρατού, εις τον οποίον πολλά οφείλει η στρατιωτική Ελλάς». Το βιβλίο του φέρει τον τίτλο «Η Ελλάς εν Μικρά Ασία» και σύμφωνα με τον Μεταξά, εκεί θα βρει κανείς την λεπτομερή και εμπειριστατωμένη αλήθεια βάσει επισήμων εγγράφων και πηγών για την ιστορία στη Μικρά Ασία.

Ο Γεώργιος Βλάχος στο άρθρο του «Οι αμαρτωλοί» θα το δηλώσει ξεκάθαρα : « Οι βενιζελικοί ας είναι βέβαιοι. Ο Κεμάλ δεν είναι δυνατόν να διορίσει τον Βενιζέλον Πρωθυπουργόν της Ελλάδος». ³⁸⁴ Για τους ίδιους τους φιλοβασιλικούς η μεγαλύτερη απειλή τη στιγμή εκείνη ήταν μια ενδεχόμενη

---

³⁸¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 21. 9. 1922.

³⁸² Στις 11 Οκτωβρίου 1934 ο Βενιζέλος εγκαινίασε μία σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* σχετικά με τον Εθνικό Διχασμό του 1915. Δύο μέρες μετά, ο Ιωάννης Μεταξάς εγκαινίασε τη δική του σειρά άρθρων για το ίδιο θέμα στην εφημερίδα *Καθημερινή*. Έκτοτε οι δύο άνδρες συνέχισαν την αρθρογραφία τους επί μήνες, έως ότου ο πρώτος συμπλήρωσε 37 άρθρα και ο δεύτερος 70. Αφορμή για την έναρξη αυτής της αντιμαχίας δόθηκε από τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής εκείνης. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1934, η κυβέρνηση Τσαλδάρη, στηριζόμενη στο *Λαϊκό Κόμμα* κατέστησε γνωστό ότι θα υποστήριζε την επανεκλογή του Αλ. Ζαΐμη στο αξίωμα του προέδρου της Δημοκρατίας και θα έφερε προς ψήφιση εκλογικό νομοσχέδιο που προέβλεπε το πλειοψηφικό σύστημα. Ο Βενιζέλος και οι σύμμαχοί του ηγέτες μικρότερων κομμάτων αντιτάχθηκαν στην απόφαση αυτή, αν και πριν έξι χρόνια, ο ίδιος είχε επανέλθει στην εξουσία με το πλειοψηφικό. Με τα άρθρα του θέλησε να δείξει ότι ο επικείμενος νέος διχασμός είναι η νέα φάση του διχασμού του 1915· γι αυτό περιέγραψε τα αίτια κατά τα δεδομένα του διχασμού εκείνου. Σε αυτά ακριβώς απάντησε ο Μεταξάς, ο οποίος δεν ήταν μεν μέλος του κυβερνώντος κόμματος αλλά αισθανόταν ως ένας πρωτεργάτης του διχασμού. Βλ *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού, κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννη Μεταξά*, τόμος, Θεσσαλονίκη, εκδ. οίκος Κυρομάνος, 2010.

³⁸³ Εφημ. *Καθημερινή*, 20. 1. 1935.

³⁸⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 31. 8. 1922.

«βενιζελική επιστροφή».

Το γεγονός ότι η ήττα του ελληνικού στρατού και η καταστροφή των Ελλήνων της Μικράς Ασίας δεν προκάλεσαν κάποια άμεση λαϊκή αντίδραση κατά του καθεστώτος και πολύ λιγότερο μία εξέγερση καταδεικνύει τον δομικό χαρακτήρα του εκλογικού αποτελέσματος του Νοεμβρίου του 1920. Δεν διαταράχθηκε καν η «αντιπλουτοκρατική» συνεννόηση εργατών και φιλοβασιλικών. Την 1^η Σεπτέμβρη, δεκαπέντε μέρες μετά τη διάρρηξη του μετώπου, το Διοικητικό Συμβούλιο του Εργατικού Κέντρου Αθηνών έγινε δεκτό, μετά από την αίτησή του, σε ακρόαση από το βασιλιά Κωνσταντίνο και του υπέβαλε τα εξής αιτήματα, δείχνοντας ότι εξακολουθούσε να αποδέχεται τη νομιμότητα του καθεστώτος: « Κατάργησιν της λογοκρισίας, αποφυλάκισιν των οπλιτών και εργατών, επιστροφήν των Ρώσων εργατών εις τας πατρίδας των».³⁸⁵ Ο βασιλιάς μπόρεσε άνετα να εξάρει τη φιλοπατρία τους, αφού τους διαβεβαίωσε ότι «ο στρατός μας δεν υπέστη ήτταν, αλλά ατύχημα» και τους παρότρυνε, σύμφωνα με τα όσα λέει η *Καθημερινή*, να απευθύνονται σε αυτόν «δί' ό,τι δήποτε εργατικόν ζήτημα».³⁸⁶

Στις 7 Σεπτέμβρη στο βρετανικό υπουργικό συμβούλιο, μετά την ανακεφαλαίωση της κατάστασης, ο Κάρζον εμφανίστηκε οξύς έναντι των Γάλλων, οι οποίοι δεν είχαν δώσει συνέχεια στη συμφωνία του Μαρτίου του 1922 στο Παρίσι για την αναζήτηση πολεμικής διευθέτησης. Από στρατιωτική άποψη, ο Βρετανός υπουργός πίστευε ότι οι Έλληνες έπρεπε να έχουν προχωρήσει σε σύμπτυξη των δυνάμεων τους πλησιέστερα στη Σμύρνη, και ότι η τουρκική επίθεση είχε λάβει χώρα σε συνθήκες μη ευνοϊκές για τους Έλληνες. Σε σχετικές όμως κρούσεις του Γούναρη για απαγκίστρωση, το Λονδίνο ήταν αρνητικό, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γούναρης δεν είχε αναφερθεί σε σύμπτυξη και σε νέα γραμμή άμυνας, αλλά σε εκκένωση. Οι Έλληνες τότε διαπιστώνοντας την έλλειψη ομοφωνίας μεταξύ των Συμμάχων, είχαν απειλήσει με προέλαση στην Κωνσταντινούπολη, και η μεταφορά δυνάμεων τους στη Θράκη στο πλαίσιο σχεδιασμού αυτής της προέλασης είχε αδυνατίσει την άμυνα τους στη Μικρά Ασία. Παράλληλα, είχαν «ανοήτως», σύμφωνα με τον Κάρζον, ανακηρύξει την αυτονομία της ζώνης της Σμύρνης. Τα δύο αυτά γεγονότα, η

³⁸⁵Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», », στο συλλογικό τόμο *η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, ο.π., σ. 44.

³⁸⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 2. 9. 1922.

απόσυρση δυνάμεων και η ανακήρυξη της αυτονομίας, είχαν δώσει στους Τούρκους την ευκαιρία τους, έλεγε ο Κάρζον. Ο Βρετανός υπουργός τόνιζε ότι η προβολή αντίστασης εκ των πραγμάτων ήταν αδύνατη, υπογραμμίζοντας ότι οι Γάλλοι και οι Ιταλοί εφοδίαζαν τους Τούρκους με μεγάλες ποσότητες εξοπλισμού.³⁸⁷

---

³⁸⁷ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 335-336.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Από το «ατύχημα» στην «καταστροφή».
«Η τιμωρία».

Λίγο αργότερα, στις 11 Σεπτεμβρίου εκδηλώθηκε, το στρατιωτικό κίνημα από τις στρατιωτικές μονάδες που είχαν κατορθώσει να φτάσουν συντεταγμένες από τη Μικρά Ασία στη Χίο και τη Μυτιλήνη, οι οποίες θα αποτελούσαν το μοχλό ανατροπής του Κωνσταντίνου και του αντιβενιζελισμού. Όπως σημειώνει ο Γονατάς στις 10 Σεπτέμβρη, η ψυχολογία των αξιωματικών ήταν «λίαν εχθρική» προς την κυβέρνηση. Τις καταλόγιζαν δημοκοπικό χειρισμό των θεμάτων, εύνοια προς τους απότακτους αξιωματικούς του 1917, την επάνοδο του βασιλιά το 1920 παρά την αντίθεση των Συμμάχων, την προέλαση στο Σαγγάριο, ενώ κυριαρχούσε και το αίσθημα ότι ο αντιβενιζελισμός υποστήριζε την αποστράτευση. Το κίνημα το διηύθυνε ο συνταγματάρχης Πλαστήρας, σημείωνε ο Γονατάς, όταν ο στρατός βρισκόταν ακόμη στη Μικρά Ασία, αλλά εξερράγη στη Χίο.³⁸⁸

Παρά τις πρώτες σκέψεις ένοπλης αντίστασης, ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι κάτι τέτοιο φυσικά δεν είναι εφικτό και παραιτήθηκε στις 14 Σεπτέμβρη. Η *Καθημερινή* έγραφε αρχικά : « Ο βασιλεύς λαμβάνων γνώσιν της προκηρύξεως θέλη να μεταβή εις Θράκην».³⁸⁹ Ενώ την επόμενη μέρα, διακοίνωσε : «Το διάγγελμα του βασιλέως Κωνσταντίνου. Παρητήθη του θρόνου υπέρ του υιού του Γεωργίου».³⁹⁰ Στον Μεταξά, ο Κωνσταντίνος ανέθεσε να συντάξει την επιστολή παραίτησης και το αποχαιρετιστήριο διάγγελμά του. Χώρισαν κατασυγκινημένοι, με τον Μεταξά να κλαίει. «Και ούτω έληξεν η βασιλεία του Κωνσταντίνου».³⁹¹

«Ο σκοπός της Επανάστασεως είνε απολύτως εθνικός και ουδεμίαν έχει κομματικήν χροιάν»³⁹² διεκήρυτταν οι κινηματίες. Ωστόσο, όσο κι αν ο Πλαστήρας και ο Γονατάς διακοίνωναν ότι παρέμεναν υπεράνω κομμάτων και ότι θα παραμέριζαν τις προϋπάρχουσες κομματικές διαιρέσεις, η πολιτική τους

---

³⁸⁸ Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Επ. Γονατά 1897-1957*, Αθήνα, 1958, σ. 229.

³⁸⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 14. 9. 1922.

³⁹⁰ Εφημ. *Καθημερινή*, 15. 9. 1922.

³⁹¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 28. 12. 1934.

³⁹² Εφημ. *Καθημερινή*, 16. 9. 1922.

πήρε αμέσως τον χαρακτήρα μίας αιματηρής τακτοποίησης λογαριασμών με τον αντιβενιζελισμό, οδηγώντας μοιραία στην απόλυτη ταύτισή του με τον Βενιζελισμό.

«Το κίνημά μας αποβλέπει εις την επανόρθωσιν της τελευταίας καταστροφής, και, προπαντός εις την δημιουργίαν ισχυρού εθνικού στρατού προς σωτηρίαν της Θράκης και επίτευξη ευτυχών εθνικών αποτελεσμάτων»,³⁹³ έλεγαν οι κινηματίες σύμφωνα με όσα δημοσίευσε η *Καθημερινή*. Ωστόσο, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή έγινε πολιτικά αδύνατη και η διατήρηση της Ανατολικής Θράκης από την Ελλάδα. Μπροστά στην απειλή πολέμου με την Τουρκία για την Ανατολική Θράκη, η Μεγάλη Βρετανία συμφώνησε με τη Γαλλία και την Ιταλία να επιστραφεί αμέσως στο τουρκικό κράτος. Το στρατιωτικό καθεστώς στην Αθήνα συμμορφώθηκε με την απόφαση της Αντάντ, μετά από επίμονες προσπάθειες του Βενιζέλου, που το ίδιο είχε διορίσει αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο εξωτερικό. Έτσι την 1^η Οκτώβρη άρχισε η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό και τον γηγενή ελληνικό πληθυσμό. «Η Θράκη κατεδικάσθη», γράφει ο Γεώργιος Βλάχος στο άρθρο του «Βία».³⁹⁴

Η Ανατολική Θράκη, ωστόσο από στρατιωτικής άποψης, κάθε άλλο παρά «χαμένη» θα μπορούσε να θεωρηθεί για την Ελλάδα. Το ηθικό των ελληνικών μονάδων στην περιοχή ήταν βεβαίως το αντίθετο από εκείνο που εκφωνείτο μεγαλοφώνως και υποχρεωτικώς στα κέντρα εκπαίδευσης νεοσυλλέκτων. Ήταν δηλαδή «μη ακμαϊότατον». Παρά όμως την ομόφωνα διαφορετική άποψη της παγκόσμιας πατριωτικής λογοτεχνίας στο σημείο αυτό, το ηθικό ενός στρατεύματος, παράγοντας άκρως σημαντικός, μόνο έως ένα σημείο είναι δυνατόν να «ξεπερνάει» τους περιορισμούς των αντικειμενικών συνθηκών. Για την κατάληψη της Ανατολικής Θράκης, ο τουρκικός στρατός θα έπρεπε καταρχάς να νικήσει τις βρετανικές δυνάμεις στην ουδέτερη ζώνη, να αποδεχθεί ύστερα η Βρετανική Αυτοκρατορία την ήττα της και να αποχωρήσει από τα Στενά- και την Κωνσταντινούπολη- χωρίς να χρησιμοποιήσει τον πανίσχυρο στόλο της, και τέλος να διεκπεραιωθούν οι τουρκικές μονάδες, που δεν διέθεταν καμία σχεδόν ναυτική υποστήριξη, στην ευρωπαϊκή όχθη. Όλα αυτά θα έπρεπε

³⁹³ Εφημ. *Καθημερινή*, 16. 9. 1922.

³⁹⁴ Εφημ. *Καθημερινή*. 1. 10. 1922.

να συμβούν σε λίγες εβδομάδες, πριν ο ερχομός του χειμώνα σημάνει το τέλος της περιόδου των επιχειρήσεων.³⁹⁵

Μπροστά σε ένα γενικευμένο πολιτικό αναβρασμό και τη διατήρηση στην κοινή γνώμη του κλίματος που είχε δώσει πριν από δύο χρόνια τη νίκη στη συμπαρατάξη των διαφόρων αντιπλουτοκρατικών και φιλοβασιλικών δυνάμεων, η Στρατιωτική Επιτροπή αντιμετώπιζε δύο επιλογές : ή να προκηρύξει άμεσα εκλογές ή να παγώσει το πολιτικό παιχνίδι εξαναγκάζοντας σε παραίτηση την κυβέρνηση Κροκιδά, η οποία είχε αναλάβει μετά το κίνημα, για να κυβερνήσουν κατευθείαν δικτατορικά οι ίδιοι οι στρατιωτικοί, όπως τους παρότρυναν τα δημοσιογραφικά όργανα των Φιλελευθέρων.

Η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι οι εκλογές πριν από την εγγραφή των προσφύγων στους εκλογικούς καταλόγους θα κατέληγαν στην επανάληψη της ήττας της βενιζελικής παράταξης του Νοεμβρίου του 1920 οδήγησε τους στρατιωτικούς να επιλέξουν την ανοιχτή δικτατορία. Τυπικά, η δικτατορική φύση του καθεστώτος αποκαλύφθηκε στις 11 Νοεμβρίου, όταν παραιτήθηκε η κυβέρνηση Κροκιδά και σχηματίστηκε στρατιωτική κυβέρνηση με πρωθυπουργό και μέλος της «Επαναστάσεως», τον αξιωματικό του στρατού ξηράς Στυλιανό Γονατά.³⁹⁶ Η ριζοσπαστικοποίηση, βέβαια, του καθεστώτος είχε όμως αρχίσει από τον Οκτώβριο με την πρόθεση σύστασης έκτακτου στρατοδικείου για να δικάσει σε πρώτο και τελευταίο βαθμό τους κατηγορούμενους για την ήττα στη Μικρά Ασία. Αρχικά πρόθεση ήταν να οδηγηθούν στο θωρηκτό Λήμνος, να δικασθούν με συνοπτικές διαδικασίες και να τουφεκισθούν πάνω στο κατάστρωμα.³⁹⁷ Την πρόθεση αυτή η κυβέρνηση δεν την έκρυβε και τότε οι πρέσβεις της Αγγλίας και της Γαλλίας ζήτησαν να δικασθούν από νόμιμα δικαστήρια.³⁹⁸

Αμέσως τα περισσότερα στελέχη της κυβέρνησης Γούναρη και ο ίδιος ο Γούναρης συνελήφθησαν και συγκεντρώθηκαν στην Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών. Η διαδικασία «απονομής δικαιοσύνης» δεν είχε καθοριστεί αφού υπήρχαν διαφορετικές απόψεις ως προς τις κινήσεις που έπρεπε να γίνουν. Η μετριοπαθής μερίδα ζητούσε προσαγωγή σε δίκη των υπευθύνων ενώ η

³⁹⁵ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ο.π., σ. 300.

³⁹⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία, ο.π., σ. 46.

³⁹⁷ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ.150.

³⁹⁸ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τόμος πρώτος, Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1997, σελ. 17.

σκληροπυρηνική (Παπαναστασίου, Πάγκαλος, Οθωναίος) την άμεση εκτέλεσή τους. Επιπλέον υπήρχε η πίεση των ξένων δυνάμεων που ζητούσαν δίκη χωρίς συνοπτικές διαδικασίες. Στις 9 Οκτωβρίου ογκώδης διαδήλωση 100.000 πολιτών στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα απαίτησε την άμεση εκτέλεση των υπευθύνων. Η λογική που είχε περάσει η επαναστατική επιτροπή στον λαό ήταν ότι η Ελλάδα δεν ηττήθηκε αλλά προδόθηκε.³⁹⁹

Στις 13 Οκτωβρίου εκδόθηκε και το διάταγμα περί συστάσεως και λειτουργίας εκτάκτου στρατοδικείου προς εκδίκασιν των κατά των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής κατηγοριών.⁴⁰⁰ Πρόεδροι της ανακριτικής επιτροπής και του έκτακτου στρατοδικείου ανέλαβαν οι υποστράτηγοι Θεόδωρος Πάγκαλος και Αλέξανδρος Οθωναίος αφού είχαν λάβει σαφείς διαβεβαιώσεις από τον Πλαστήρα ότι θα εκτελεστεί οποιαδήποτε απόφαση του στρατοδικείου. Για τους σκοπούς της ανακρίσεως, οι κατηγορούμενοι μεταφέρθηκαν από την Αστυνομική διεύθυνση Αθηνών στις φυλακές Αβέρωφ. Σύμφωνα με την έκθεση της Ανακριτικής Επιτροπής, που υπεγράφη στις 24 Οκτωβρίου αλλά δημοσιεύθηκε στην *Καθημερινή*⁴⁰¹ στις 26 Οκτωβρίου παραπέμπονταν σε δίκη με την κατηγορία της *εσχάτης προδοσίας* οι: Δημήτριος Γούναρης, αρχηγός του *Λαϊκού Κόμματος* και πρωθυπουργός την περίοδο 1921–1922, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, υπουργός οικονομικών στις κυβερνήσεις Γούναρη και πρωθυπουργός το 1922, Νικόλαος Στράτος πρωθυπουργός το 1922 (για μερικές ημέρες μόνο) και υπουργός Εσωτερικών το 1922, Γεώργιος Μπαλτατζής, υπουργός εξωτερικών στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη, Νικόλαος Θεοτόκης, υπουργός στρατιωτικών στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη, Γεώργιος Χατζηανέστης, διοικητής της Στρατιάς της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, Μιχαήλ Γούδας, υποναύαρχος και υπουργός στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη, Ξενοφών Στρατηγός, υποστράτηγος και υπουργός στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη.

Μέσα στο κατηγορητήριο υπήρχε ξεχωριστό κεφάλαιο που απέρριπτε την ένσταση των κατηγορουμένων για δίκη από το ειδικό δικαστήριο της

---

³⁹⁹ Ιωάννης Παπαφλωράτος, «Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1833-1849», *Ιστορία*, τεύχος 462, εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, 2006, σ. 47

⁴⁰⁰ Γρηγόριος Δαφνής, ο.π., σ. 16.

⁴⁰¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 26. 10. 1922.

Βουλής.⁴⁰² Επίσης μέσα στο κατηγορητήριο ιδιαίτερες κατηγορίες υπήρχαν για τους Στράτο, Στρατηγό και Θεοτόκη. Η ευθύνη του Χατζηανέστη παρουσιάστηκε σε ειδικό κεφάλαιο, και χαρακτηριζόταν ως υπαίτιος της καταρρεύσεως του μετώπου.⁴⁰³

Όταν ο Γούναρης άκουσε το κατηγορητήριο δήλωσε: «Δεν έχει τίποτε που να στηρίζεται μέσα εις το κατηγορητήριο και αυτό με ανησυχεί. Έχουν εξασφαλίσει την καταδίκην μας και καταβάλλουν προσπάθειαν δια να δημιουργήσουν λόγους φαινομενικώς ισχυρούς». ⁴⁰⁴ Κατά τη διάρκεια της ανακρίσεως οι κρατούμενοι βρίσκονταν σε απομόνωση, ενώ τους στερήθηκε και η πρόσβαση σε έγγραφα απαραίτητα για την υπεράσπισή τους. Όλων η απολογία ήταν μικρή πλην του Γούναρη που παρέδωσε απολογητικό υπόμνημα 67 σελίδων. Η άποψη ότι ο Γούναρης παρέδωσε το υπόμνημα επειδή ήταν άρρωστος πιθανόν να μην ευσταθεί. Ο ίδιος, όπως είπε στον Χαράλαμπο Βοζίκη,⁴⁰⁵ προτίμησε να απολογηθεί εγγράφως ώστε, εφόσον ήταν σίγουρος για τη θανατική του καταδίκη, να μείνει η δική του θεώρηση των γεγονότων για τις επόμενες γενεές. ⁴⁰⁶ Αποτελεί όμως δικαίωμα κάθε κατηγορουμένου να απολογηθεί με υπόμνημα.

Στις 31 Οκτωβρίου συνήλθε το έκτακτο στρατοδικείο στο κτήριο της Παλαιάς Βουλής. Πέρα από τη συμπεριφορά του Οθωναίου, η δίκη, επισημαίνει ο ιστορικός βενιζελικός Γρηγόριος Δαφνής, «διεξήχθη απολύτως κανονικά. Οι κατηγορούμενοι είχαν πλήρη ελευθερίαν υπερασπίσεως». ⁴⁰⁷

Την επόμενη ημέρα της έναρξης της δίκης, η *Καθημερινή* παραθέτει τον

---

⁴⁰² Γρηγόριος Δαφνής, ο.π., σ. 17.

⁴⁰³ Το κατηγορητήριο της Δίκης των Εξ, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <http://img.pathfinder.gr/clubs/files/61405/75.html>.

⁴⁰⁴ Ιωάννης Παπαφλωράτος, «Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1833-1849», ο.π., σ. 41.

⁴⁰⁵ Ο Χαράλαμπος Βοζίκης (1862 - 30 Ιουλίου 1937) ήταν Έλληνας πολιτικός από την Αρκαδία, πολλές φορές βουλευτής, υπουργός και πρόεδρος της Βουλής. Σπούδασε στη νομική Αθηνών και στη συνέχεια πολιτεύτηκε στην ιδιαίτερη επαρχία του, στην αρχή υπό τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, στη συνέχεια υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη και τέλος υπό τον Δημήτριο Γούναρη. Αποτέλεσε σημαίνον μέλος της ομάδας των «Ιαπώνων». Το 1915 χρημάτισε υπουργός Παιδείας στην πρώτη κυβέρνηση Γούναρη. Το Μάρτιο του 1920 δημιουργήθηκε η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις», της οποίας ήταν ένας εκ των ηγετικών στελεχών της. Το 1921 διετέλεσε για λίγο Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου στην κυβέρνηση Νικολάου Καλογερόπουλου. Στη συνέχεια ανέλαβε Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου και προσωρινά Υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Γούναρη. Στις 16 Ιουνίου 1922 διορίστηκε Υπουργός Γενικής Διοικητής Θράκης. Το 1926 εκλέχτηκε βουλευτής στην περιοχή Αθήνας. Το 1933 χρημάτισε πρόεδρος της βουλής. Βλ. διαδικτυακή πηγή: <https://el.wikipedia.org>.

⁴⁰⁶ Χ. Βοζίκης, *Αι απολογίαι των θυμάτων της 15ης Νοεμβρίου 1922*, Τύποις Μακρή, Αθήναι, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: <http://anemi.lib.uoc.gr>, σ. 8 - 9.

⁴⁰⁷ Γρηγόριος Δαφνής, ο.π., σ. 16-17.

λόγο του Ν. Στράτου. Ο Στράτος υποστήριξε ότι εάν «προσηρχώμεθα να δικασθώμεν αδιαμαρτυρήτως από Δικαστήριον, το οποίο κρίνωμεν μη στηριζόμενον υπό του Συντάγματος, θα εθεωρούμεθα επιλήσμονες των Υποχρεώσεων μας έναντι του Λαού». Και προσθέτει : «Δεν αμφιβάλωμεν δια την ευθυδικίαν του Δικαστηρίου και ως πολιτικοί άνδρες εσυνηθίσαμεν να αντιμετωπιζόμεν ψυχραίμως και το βάρος των πολιτικών ευθυνών και τους κινδύνους ζωής».⁴⁰⁸ Ο Στράτος τόνιζε δε ότι «επαναστατικόν δίκαιον δεν υπάρχει» γι αυτό το λόγο θεωρείται άκυρη η παραπομπή αυτών σε δικαστήριο. Εστίαζε όμως στο γεγονός ότι νιώθει την υποχρέωση να απολογηθεί στον ελληνικό λαό· γι αυτό το λόγο βρισκόταν εκεί για να πάρει πάνω του οποιεσδήποτε πολιτικές ευθύνες.

Στις 2 Νοέμβρη, η *Καθημερινή* παραθέτει τον λόγο του στρατηγού Παπούλα. Ο τελευταίος τονίζει πως όταν ανέλαβε τη διοίκηση, το ηθικό του στρατού ήταν μειωμένο λόγω των πολιτικών προστριβών και προσπάθησε ο ίδιος να συμφιλιώσει αξιωματικούς και στρατιώτες και να παγιώσει ομόνοια και πειθαρχία. Και το κατόρθωσε, δηλώνει ο ίδιος. Στην ερώτηση του προέδρου σχετικά με το εάν η μείωση του ηθικού του στρατού οφειλόταν στον πόλεμο, ο Παπούλας απάντησε αρνητικά, εμμένοντας ότι η πτώση του ηθικού είχε επέλθει εξαιτίας της πολιτικής κατάστασης. Ηθικό από πολεμικής άποψης υπήρχε, τόνιζε, καθώς οι στρατιώτες τρέφονταν καλώς, είχαν ένδυση και στελέχη με πείρα. Ο Παπούλας, προσθέτει, ότι ο Χατζηανέστης «αναμφισβητήτως έβλαψεν» και επισημαίνει ότι «ο κλονισμός του ηθικού ευθύνει την διοίκησιν».⁴⁰⁹

Ο Παπούλας επέρριπτε ευθύνες στον Χατζηανέστη για μείωση του ηθικού του στρατού. Δήλωνε την απειρία του σε θέματα στρατιωτικά, ενώ τόνιζε ότι η όλη ανατροπή έγινε από τότε που ανέλαβε ο Χατζηανέστης τη διοίκηση του στρατού.

Την επόμενη μέρα, έφτασε η σειρά της απολογίας του Χατζηανέστη, του αρχικώς διοικητή της Στρατιάς της Θράκης και στη συνέχεια αρχιστράτηγου των στρατευμάτων της Θράκης και της Μικράς Ασίας. Κατά τη διάρκεια της κατάρρευσης του μετώπου, του αφαιρέθηκε η αρχιστρατηγία αλλά ήταν πλέον πολύ αργά. Για όλη την πολιτεία του στους τέσσερις μοιραίους μήνες της ζωής

---

⁴⁰⁸ Εφημ *Καθημερινή*, 1. 11. 1922.

⁴⁰⁹ Εφημ *Καθημερινή*, 2. 11. 1922.

του οδηγήθηκε και αυτός με τη σειρά του ως κατηγορούμενος στο στρατοδικείο για εσχάτη προδοσία. Στην απολογία του, όπως παρατίθεται από την *Καθημερινή*, τόνισε ότι διοίκησε μόνο δυόμισι μήνες ενώ ο προκάτοχός του είκοσι. Συνεπώς είναι άδικο, σύμφωνα με τον Χατζηανέστη, να κατηγορηθεί «επειδή απέθανεν εις τας χείρας του η Μικρά Ασία», όπως θα ήταν άδικο να κατηγορηθεί ο τελευταίος ιατρός ενός πάσχοντος στον οποίον έκανε κακή θεραπεία ένας άλλος, και όταν ο τελευταίος αυτός ιατρός συνηθέστατα είναι και διασημότερος του προκατόχου του.⁴¹⁰ Στόχος του Χατζηανέστη ακολούθως ήταν ο Αναστάσιος Παπούλας, ο οποίος είχε καταθέσει ως μάρτυρας κατηγορίας εναντίον του, χαρακτηρίζοντας τον περίπου ανίκανο.

Από την κατάθεση του στρατηγού Κοιμήση, διοικητή της ΙΧ Μεραρχίας και στελέχους του Επαναστατικού Συμβουλίου, στη Δίκη των Έξι γίνεται εμφανές το πνεύμα που επικρατούσε μεταξύ των αξιωματικών του μετώπου, οι οποίοι είχαν την πεποίθηση ότι η παράταση της εμπλοκής ήταν σκόπιμη για να υποβάλλεται ο στρατός σε στερήσεις και έτσι να αποδειχθεί η ανάγκη της εκκένωσης. Αυτό βεβαίως ήταν μάλλον ανεδαιφικό καθώς οι οικονομικές δυνατότητες της χώρας είχαν εξαντληθεί. Ταυτόχρονα, ενώ ο Κοιμήσης ήταν επικριτικός απέναντι στον αντιβενιζελισμό για την παράταση της παραμονής του στρατού στη Μικρά Ασία, χαρακτήρισε «γάγγραινα» τη διακυβέρνηση Βενιζέλου. Καταλόγισε ευθύνες, επίσης στο Γεώργιο Βλάχο, τον εκδότη της *Καθημερινής* για υπονόμηση του ηθικού του στρατού όταν δημοσίευσε το άρθρο «Οίκαδε» της 14^{ης} Αυγούστου. Στο σημείο αυτό, αξίζει να παρατηρηθεί ότι είναι άκρως αμφίβολο αν έφθασαν φύλλα με το άρθρο αυτό στο μέτωπο, καθώς η επίθεση είχε αρχίσει από τη προηγούμενη.⁴¹¹

Η σκόπιμη επίρριψη ευθυνών στον λόγο αυτό είναι εμφανής, διότι με αυτόν τον τρόπο διευκολυνόταν η καταδίκη των Έξι. Είναι όμως και διακριτή η ψυχική υπερδιέγερση των αξιωματικών, μέρος του οποίου τελικά θα προσχωρούσε στο κίνημα του Γονατά.

Στην κατάθεση του Θεοτόκη, όπως παρατίθεται από την *Καθημερινή*, τονιζόταν η «ατυχία» του ελληνικού στρατού. «Ο ελληνικός στρατός έσχεν ατυχίαν φρικτήν, όμως δεν είνε ανεπανόρθωτος». Ο Θεοτόκης προσπαθούσε να

⁴¹⁰ Εφημ *Καθημερινή*, 3. 11. 1922.

⁴¹¹ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο.π., σ. 341.

πει ότι κατά τη διάρκεια των αγώνων του ελληνικού στρατού έκανε εκστρατείες δοξασμένες και άφησε «ένδοξον υποθήκην», εφράζοντας την πεποίθησή του ότι θα έρθει η μέρα που «το Αιγαίον θα γίνη πάλιν λίμνη ελληνική». Ο Θεοτόκης διαβεβαιώνει το ακροατήριο ότι ανέλαβε πολιτικό έργο, εμφορούμενος από αγάπη για την Πατρίδα, μη έχοντας κομματικούς σκοπούς. Με αρκετή δόση πατριωτικού λόγου, η κατάθεση του Θεοτόκη στερείται οποιασδήποτε μομφής εναντίον του Βενιζέλου.⁴¹²

Ο Θεοτόκης που είχε αρχικά αναλάβει το υπουργείο Ναυτικών και στη συνέχεια Στρατιωτικών, στην απολογία του τόνιζε ότι οι προσπάθειές του «δεν εστέφθησαν πάντοτε υπό επιτυχίας όχι εκ κακής προθέσεως ημών, αλλά είτε εξ' αδιαφορίας είτε εκ κακής θελήσεως εκείνων προς τους οποίους απευθυνόμεθα». Στο τέλος προσέθεσε ότι ήρθε από το εξωτερικό για να βοηθήσει την Ελλάδα: «Εδέχθηκα ν' αναμιχθώ εις την πολιτικήν την ελληνικήν μακράν της Ελλάδος ευρισκόμενος και ήλθον ενταύθα επί μία σκέψη: να πολιτευθώ άνευ μίσους και άνευ πάθους υπέρ της συμφιλίωσεως της οποίας είχεν ανάγκην ο τόπος αυτός». Αλλά τόνιζε ότι οι ελπίδες του μπορεί να μην έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όμως «το σφάλμα δεν υπάρχει εις την πρόθεσιν, υπάρχει ίσως εις τα γενικάς συνθήκας υπό τα οποίας επολιτεύθη». ⁴¹³

Την ένατη μέρα της δίκης κλήθηκε σε δευτερολογία ο Στράτος. Κατά την πρώτη συνεδρίαση, ο τελευταίος είχε θέσει το θέμα της ακύρωσης του κατηγορητηρίου όσον αφορά τον ίδιο για τις περιόδους κατά τις οποίες δεν είχε διατελέσει υπουργός. «Εάν, η ένστασις μου εγένετο δεκτή, θα ευρισκόμενη εις την ευχάριστον θέσιν να σας απασχολήσω δια βραχυτάτων». Ο Στράτος, στην αρχή της απολογίας του τόνιζε ότι για την περίοδο του δημοψηφίσματος της 12^{ης} Νοεμβρίου, δεν ήταν ακόμη υπουργός, συνεπώς σύμφωνα με τον ίδιο η διενέργεια του δημοψηφίσματος δεν αφορά αυτόν και αποποιείται οποιασδήποτε εμπλοκής στην υπόθεση αυτή: «Συνεπώς ούτε νομικήν, ούτε τυπικήν, ούτε πολιτικήν ευθύνην φέρω δια το δημοψήφισμα. Ήμην μόνον αρχηγός μίας μειοψηφίας». Ο Στράτος διασαφήνισε στο Δικαστήριο ότι υπήρξε ένας από τους αρχηγούς που εναντιώθηκε στο κόμμα, το οποίο διηύθη τα κοινά και ότι εάν δεν έχει ποινικές ευθύνες, τόνισε ότι έχει πολιτικές. Το

⁴¹² Εφημ. Καθημερινή, 8. 11. 1922.

⁴¹³ Εφημ. Καθημερινή, 9. 11. 1922.

δημοψήφισμα, αναφέρει, είχε δρομολογηθεί πριν από τις εκλογές. Για τον Στράτο, το δημοψήφισμα έπρεπε να αποφασισθεί κατόπιν Συντακτικής Συνέλευσης, ενώ ο Γούναρης είχε αντίθετη άποψη, αλλά επειδή είχε και τα περισσότερα στελέχη, υπερίσχυσε στον εκλογικό αγώνα και έτσι όσα είπε στις προγραμματικές του δηλώσεις, τα έπραξε.

Ο Στράτος στην απολογία του φαινόταν αισιόδοξος. Εξάλλου είχε πολλούς φίλους πολιτικούς και στρατιωτικούς βενιζελικούς και ήλπιζε ότι θα τον βοηθούσαν. Του είχαν μάλιστα προτείνει στο παρασκήνιο να διαχωρίσει τη θέση του από τους άλλους, αλλά αυτός είχε αρνηθεί. Επεσήμανε δε πολλές φορές ότι οι πολιτικοί άνδρες δεν ανήκουν στον εαυτό τους, ούτε στην οικογένειά τους αλλά μόνο στο έθνος που υπηρετούν. Γι αυτό και οι πράξεις τους ανήκουν στην ιστορία και στο τέλος του βίου τους δεν απομένει τίποτε άλλο παρά «μία έντιμος ή άτιμος υστεροφημία». Και κατέληγε ότι οι πολιτικοί άνδρες «δεν αξιούσιν επιείκειαν, διότι διαπράττουσιν κοινόν έγκλημα, όταν ενοχοποιούνται δι' έγκλημα εσχάτης προδοσίας. Οι πολιτικοί άνδρες δικάζονται μεθ' όλης της αυστηρότητας, αλλ' επί τη βάσει της αληθείας των γεγονότων».⁴¹⁴

Οι φίλοι του Στράτου που ήξεραν πού θα κατέληγε η δίκη, τον συμβούλευαν να παριστάνει τον άρρωστο, για να μεταφερθεί σε κλινική και από εκεί να το φυγαδεύσουν. Το αρνήθηκε. Ήταν τόσο σίγουρος για την αθώωσή του ώστε είπε σε αυτούς που του έκαναν την πρόταση ότι μέσα σε μία εβδομάδα θα ήταν ελεύθερος και τους προσκαλούσε για τσάι στο σπίτι του.⁴¹⁵

Την εκδοχή του αντιβενιζελισμού για την εμπλοκή της Ελλάδας στη Μικρά Ασία συνόψισε ο Γούναρης στο απολογητικό του υπόμνημα προς την ανακριτική επιτροπή, καθώς δεν απολογήθηκε, από τις 5 Νοέμβρη και μετά, στην Δίκη των Έξι. Μέρος της απολογίας του παρατίθεται στην *Καθημερινή* την 11^η Νοέμβρη. Η Ελλάδα, έλεγε, ο Γούναρης είχε συμμετάσχει στον πόλεμο χωρίς να έχει λάβει οποιαδήποτε υπόσχεση ή να έχει εξασφαλίσει τη δέσμευση των Συμμάχων για τις διεκδικήσεις της. Η ανακωχή του Μούνδρου δεν είχε επίσης λάβει οποιαδήποτε ελληνική αξίωση. Ο αφοπλισμός του Οθωμανικού Στρατού είχε πραγματοποιηθεί ατελώς, και γύρω από τον Κεμάλ υπήρχαν αξιωματικοί και άνδρες εμπειροπόλεμοι, ενώ ήταν διαθέσιμα παντού όπλα. Από την άλλη

⁴¹⁴ Εφημ. *Καθημερινή*, 10.11.1920.

⁴¹⁵ Α. Κοτζιάς, «Επίλογος στο Γουδί, η δίκη των Εξ», στη σειρά *Τα φοβερά ντοκουμέντα*, Αθήνα, 1974, σ. 15.

πλευρά, δεν υλοποιήθηκε η απαραίτητη στρατιωτική ενέργεια από τον Μάιο του 1919 έως και τον Νοέμβριο του 1920, εννοώντας προφανώς κάποια αποφασιστική εκστρατεία για τη διάλυση των δυνάμεων του Κεμάλ. Ο Γούναρης, πρόσθεσε επίσης, ότι οι Σύμμαχοι περιόριζαν τις κινήσεις του ελληνικού στρατού, ενώ θα δήλωναν στην Αθήνα ότι έπρεπε να ενεργήσει μόνη για την πραγμάτωση των όρων της Συνθήκης των Σεβρών.⁴¹⁶ Στο πλαίσιο αυτό, ο Βενιζέλος είχε αποστρατεύσει μία κλάση, ενώ η αντιβενιζελική κυβέρνηση είχε υπερδιπλασιάσει τη δύναμη της Στρατιάς της Μικράς Ασίας. Ούτε έλαβε ο Βενιζέλος πίστωση που να κάλυπτε την τελευταία έκδοση νομίσματος από την κυβέρνηση ύψους 400.000.000 δραχμών. Ο Γούναρης, τόνιζε, παράλληλα, ότι η Βρετανία και η Γαλλία είχαν δει τα νομίσματά τους υποτιμημένα, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες, που ήταν ο δανειστής τους, δεν επιθυμούσε να δει τις οφειλές του Λονδίνου και του Παρισιού να αποσβένονται. Αυτός ήταν και ο λόγος της διακοπής των πιστώσεων και όχι η επάνοδος του βασιλιά στο θρόνο.⁴¹⁷

Ο Γούναρης επικέντρωνε την κριτική του στη διακυβέρνηση Βενιζέλου και στους χειρισμούς σχετικά με τη Μικρά Ασία. Απέφευγε να αναφερθεί στη βρετανική πολιτική, προφανώς γιατί η επιλογή του να ευθυγραμμιστεί χωρίς όρους με το Λονδίνο είχε αποδειχθεί εσφαλμένη. Άλλωστε ήταν ενδεχόμενο να ήλπιζε ότι η προεξοφλούμενη βρετανική παρέμβαση για την αναστολή εκτέλεσης των θανατικών ποινών θα ήταν αποτελεσματική.

Το διαφιλονικούμενο θέμα στη δίκη των έξι αποτέλεσε αναμφίβολα η πρωτοβουλία για την προέλαση προς την Άγκυρα. Ο Γούναρης τόνιζε στο υπόμνημά του ότι ο ισχυρισμός του Παπούλα ότι οι προελάσεις του Ιουλίου και του Αυγούστου του 1921 ήταν απόφαση της κυβέρνησης και όχι της στρατιάς, δεν ήταν έγκυρος. Ο Γούναρης ισχυριζόταν ότι ο αρχιστράτηγος είχε δηλώσει ξεκάθαρα από τον Φλεβάρη του 1921 ότι εάν η κυβέρνηση αποφάσιζε στρατιωτική ενέργεια εναντίον των δυνάμεων του Κεμάλ, τότε ο ελληνικός στρατός έπρεπε να προελάσει προς το Εσκή Σεχίρ και το Αφίον Καραχισάρ για την κατάληψη της μοναδικής σιδηροδρομικής γραμμής που εφοδίαζε τον εχθρό. Μετά έπρεπε να αναληφθεί ενέργεια για την καταστροφή της βάσης των

⁴¹⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 11. 11. 1922.

⁴¹⁷ Βασίλειος Μόστρας, *Η μικρασιατική επιχείρησης*, β' έκδοση, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1969, σ. 15-56.

Τούρκων στην Άγκυρα ή και το Ικόνιο. Γι αυτό το λόγο, ο ίδιος ο αρχιστράτηγος ζητούσε ενισχύσεις για την επίτευξη των διαδοχικών σκοπών.⁴¹⁸

Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, που είχε αναλάβει το Υπουργείο των Οικονομικών αρχικώς ενώ από τον Μάιο του 1922 την πρωθυπουργία της χώρας, η οποία συνέπεσε με την κατάρρευση του μικρασιαστικού μετώπου, στην μη εκτενή απολογία του τόνιζε τον ευτελισμό που υπέστησαν μέχρι τώρα τα ανώτατα αξιώματα του κράτους, εννοώντας φυσικά και τον ίδιο.⁴¹⁹

Η απόφαση του εκτάκτου στρατοδικείου ήταν αναμενόμενη, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Παρ' όλα αυτά η Μεγάλη Βρετανία καθώς και μερικοί μετριοπαθείς κύκλοι στρατιωτικών και πολιτικών πίεζαν προκειμένου να μην πραγματοποιηθούν εκτελέσεις. Διαμέσου του πρεσβευτή της Lindley, η Βρετανία ασκούσε πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση απειλώντας τους με κυρώσεις. Εκείνη την εποχή πρωθυπουργός της Βρετανίας ήταν ο Άντριου Μπόναρ Λω ο πρώτος ξάδερφος του οποίου, αντιβασιλέας των Ινδιών είχε παντρευτεί την αδελφή του Γεώργιου Χατζηανέστη. Αντίθετα με όλους αυτούς ο Βασιλιάς Γεώργιος Β' αδιαφόρησε για τους κατηγορούμενους με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί χάσμα μεταξύ των βασιλικών.

Ο Ιωάννης Μεταξάς με γραπτή επιστολή του, και κατόπιν συγκατάθεσης του πρωθυπουργού Κροκιά, ζητεί από το υπουργικό συμβούλιο να δοθεί το δικαίωμα της έφεσης στους κατηγορούμενους. Η Επαναστατική Επιτροπή όμως την απέρριψε. Ο υπουργός εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης, λίγες μέρες πριν την ανακοίνωση της απόφασης, στις 10 Νοεμβρίου παραιτείται κάτω από το βάρος των ασκούμενων πιέσεων.⁴²⁰ Την παραίτησή του ακολουθεί ολόκληρη η κυβέρνηση Κροκιά. Τέσσερις μέρες αργότερα σχηματίζεται κυβέρνηση υπό τον Γονατά.

Στις 15 Νοεμβρίου 7.15 π.μ., ο στρατηγός Αλέξανδρος Οθωναίος διάβασε την τελική ετυμηγορία του δικαστηρίου:

Εν ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Β' το Έκτακτον Στρατοδικείον συσκεφθέν κατα νόμον, κηρύσσει παμψηφεί τους μεν Γεώργιον Χατζηανέστην, Δημήτριον Γούναρην, Νικόλαον Στράτον, Πέτρον

⁴¹⁸ Η απολογία του Γούναρη, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: <https://books.google.gr>.

⁴¹⁹ Α. Κοτζιάς, *Επίλογος στο Γουδί, η δίκη των Εξ*, ο.π., σ. 69.

⁴²⁰ Τάσος Βουρνάς, «Ο Στρατός στην εξουσία», στο συλλ. τόμο *Ιστορία της Νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Β', Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2013, σελ. 284.

*Πρωτοπαπαδάκη, Γεώργιον Μπαλτατζή και Νικόλαον Θεοτόκην εις την ποιήν του Θανάτου. Τους δε Μιχαήλ Γούδαν και Ξενοφώντα Στρατηγόν εις την ποιήν των ισοβίων δεσμών. Διατάσσει την στρατιωτικήν καθαίρεσιν των Γεωργίου Χατζανέστη, αρχιστρατήγου, Ξενοφώντος Στρατηγού, υποστρατήγου και Μιχαήλ Γούδα, υποναυάρχου και επιβάλλει αυτούς τα έξοδα και τέλη. Επιδικάζει παμφηφεί χρηματικήν αποζημίωσιν υπέρ του Δημοσίου κατά του Δ. Γούναρη δραχμών 200 χιλιάδων, Ν. Στράτου δραχμών 335 χιλιάδων, Γ. Μπαλτατζή και Ν. Θεοτόκη δραχμών 1 εκατομμυρίου και Μ. Γούδα δραχμών 200 χιλιάδων. Εγκρίθη, απεφασίσθη και εδημοσιεύθη εν Αθήναις τη 15η Νοεμβρίου 1922.*⁴²¹

Ούτε οι ξένες επεμβάσεις- ιδίως της Μεγάλης Βρετανίας- ούτε η παραίτηση Κροκιδά μπόρεσαν να ματαιώσουν τις εκτελέσεις. Από την πλευρά του ο Βενιζέλος, που βρισκόταν στη Λωζάνη εκπροσωπώντας την Ελλάδα στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, δεν προσπάθησε να τις εμποδίσει. Για να αποκρούσει τις εκκλήσεις αυτών που ζητούσαν να ματαιώσει τις εκτελέσεις, οχυρώθηκε πίσω από την απόφασή του να μην αναμειγνύεται στην εσωτερική πολιτική. Μονάχα, υπό την πίεση του λόρδου Κόρζον, που ήταν εξάλλου ο βασικός σύμμαχος στη Λωζάνη, έστειλε εν τέλει ένα χλιαρό τηλεγράφημα που έφθασε αργά.⁴²² Το γεγονός αυτό ο αντιβενιζελισμός το ερμήνευσε ως πράξη σκοπιμότητας. Ο ιστορικός Γρηγόριος Δαφνής παρατηρούσε ότι ακόμα κι αν το τηλεγράφημα είχε σταλεί έγκαιρα στην Αθήνα –πριν τις εκτελέσεις- το περιεχόμενό του δεν ήταν κατάλληλο ώστε να μπορέσει να ανατρέψει την πορεία των γεγονότων.⁴²³ Την ευθύνη των εκτελέσεων ανέλαβε προσωπικά ο Πλαστήρας, ως αρχηγός της Επανάστασης, όπως είχε δεσμευτεί.⁴²⁴

Η βεβιασμένη δίκη και η εκτέλεση απάλλασσαν στα μάτια πολλών Ελλήνων τους εκτελεσθέντες από τις πραγματικές ευθύνες τους: από ένοχοι γίνονταν θύματα. Μακροπρόθεσμα, «τα θύματα της δίκης» έγιναν το σύμβολο της εύθραυστης ενότητας της παράταξης που εκδίωξε από την εξουσία το κίνημα του 1922 και ο μοχλός της κινητοποίησης των οπαδών της. Άμεσα, η δίκη και η εκτέλεση έκλειναν τη συζήτηση για τα πραγματικά αίτια της ήττας

⁴²¹ Η ετυμολογία του δικαστηρίου διαθέσιμη στον διαδικτυακό ιστότοπο:

<https://www.sansimera.gr/articles/18>.

⁴²² Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου δημοσιεύτηκε αργότερα στον Αθηναϊκό Τύπο. βλ. Εφημ. *Πρωία*, 1. 11. 1926.

⁴²³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σ. 15.

⁴²⁴ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ. 152.

και της τραγωδίας των προσφύγων και προφύλασαν το αστικό καθεστώς από τους κλυδωνισμούς της κριτικής και της αμφισβήτησης.⁴²⁵

Πάντως, ο πολιτικός κόσμος, στο σύνολό του, δεν έδειξε καμία προθυμία να ερευνήσει τα βαθύτερα αίτια της ήττας, γιατί μία τέτοιου είδους έρευνα αναγκαστικά θα έθιγε τις δομές της ελληνικής κοινωνίας και τις μορφές εξάρτησής της από το εξωτερικό, σε μία ιστορική συγκυρία που είχε αυτονομηθεί πολιτικά- ή το επιχειρούσαν- οι άλλες κοινωνικές τάξεις. Δεν ήταν λοιπόν μόνο ο τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος που υποστήριζε ότι στη Μικρά Ασία «ο ελληνικός στρατός δεν υπέστη ήττα, αλλά ατύχημα». Κατά τη φιλοβασιλική εφημερίδα *Καθημερινή*, όπως είδαμε, «η Ελλάς ζη μίαν επιούσαν ήττης την οποίαν υπέστη χωρίς να ηττηθεί».⁴²⁶ Σε παρόμοιες διαλεκτικές ακροβασίες επιδίδονταν και οι αξιωματικοί και πολιτικοί της βενιζελικής παράταξης. Ο Σ. Γονατάς, διοικητής τότε του Α' Σώματος στρατού, στην ημερήσια διαταγή του της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, που εκδόθηκε μετά την εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό, έλεγε στα τμήματα του υπ' αυτόν σώματος ότι «και οι ενδοξότεροι στρατοί υπέστησαν ατυχήματα». Τον όρο «ατύχημα» είχε χρησιμοποιήσει και ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, «το εθνικόν ατύχημα», ενώ διάφοροι φιλοβασιλικοί σύλλογοι, στα ψηφίσματά που εξέδωσαν πριν από τη στάση του στρατού, μιλούσαν επίσης για «εθνικά δυστυχήματα». Η σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών, σε έκκλησή της προς τον ελληνικό στρατό στις 6 Σεπτέμβρη, συνόψισε τη γενική εθελοτυφλία αποδίδοντας την ήττα σε «κακό δαίμονα της Ελλάδος» και σε «βραχυτάτην διάλειψιν της πατροπαραδότου σου (του στρατού) ευψυχίας». Μετά τη στρατιωτική στάση του Σεπτεμβρίου, οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης εγκατέλειψαν τον όρο «ατύχημα» και αφού αμφιταλαντεύτηκαν ανάμεσα στην εθνική συμφορά και την καταστροφή, καταστάλαξαν μετά την εκτέλεση των Έξι στην τελευταία. Ο όρος «καταστροφή» είχε το πλεονέκτημα ότι δήλωνε το μέγεθος των απωλειών, παρουσιάζοντάς τες όμως σαν το αποτέλεσμα οιονεί φυσικών δυνάμεων πέρα από ανθρώπινο έλεγχο.⁴²⁷

Έτσι, με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας και την επιλογή συγκαλυπτικών της πραγματικότητας όρων, ο ελληνικός αστισμός κατάφερε να

⁴²⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία, ο.π., σ. 46.

⁴²⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 1. 9. 1922.

⁴²⁷ Χρήστος Χατζηιωσήφ, ο.π., σ. 47.

πνίξει στη γέννησή της τη συζήτηση για τα αίτια της ήττας. Ως πράξεις σκοπιμότητας, η δίκη και οι εκτελέσεις ασφαλώς πέτυχαν ένα άμεσο και θετικό αποτέλεσμα. Συντάραξαν όλους σε τέτοιο βαθμό ώστε εκτόνωσαν μονομιάς την αναταραχή στον λαό και προπαντός στον στρατό, αποτρέποντας τα χειρότερα και επιτρέποντας την άμεση ανασυγκρότηση αξιόμαχης στρατιάς στον Έβρο.⁴²⁸ Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι η δίκη και οι εκτελέσεις υπήρξαν ιστορικά αναγκαίες. Αυτή άλλωστε ήταν και η σταθερή μεταγενέστερη θέση των Βενιζελικών καθώς και του ίδιου του Βενιζέλου.

Αντίθετα την αναγκαιότητα της δίκης και κατεξοχήν των εκτελέσεων, οι αντιβενιζελικοί ουδέποτε δεν αναγνώρισαν. Για τους τελευταίους, η εκτέλεση των Έξι παρέμεινε εσαεί «τερατώδες έγκλημα», όπως χαρακτηριστικά την ανέφερε ο Τσαλδάρης το 1929, που έμεινε ζωντανό στη συλλογική μνήμη της παράταξης και καθόρισε τη μελλοντική στάση της απέναντι σε αυτούς που θεωρούσε υπεύθυνους. Από στενά νομική σκοπιά, επρόκειτο στην ουσία για παρωδία δίκης, τόσο δικονομικά όσο και ουσιαστικά. Το «έκτακτο επαναστατικό στρατοδικείο» δεν ήταν βέβαια κανονικό δικαστήριο. Εξάλλου, ως πρώην υπουργοί, οι κατηγορούμενοι, πλην του Χατζηανέστη, υπάγονταν σύμφωνα με το Σύνταγμα στη δικαιοδοσία του Ειδικού Δικαστηρίου, όπως και ίδιοι υποστήριξαν –μάταια- στην αρχή της δίκης. Παράλληλα, το έγκλημα της «εσχάτης προδοσίας» μόνο «εκ προθέσεως» δύναται να διαπραχθεί. Αλλά πρόθεση των κατηγορουμένων ούτε αποδείχθηκε ούτε μπόρεσε ποτέ να αποδειχθεί.

Χάρη στη δίκη και την εκτέλεση των Έξι, οι Έλληνες στρατιωτικοί ως σύνολο κατάφεραν να αποτινάξουν ουσιαστικά την ευθύνη της συντριπτικής ήττας και να την επιρρίψουν αποκλειστικά σε πολιτικούς. Το ίδιο είχαν κάνει νωρίτερα οι Γερμανοί συνάδελφοί τους για την ήττα τους στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Και στις δύο περιπτώσεις, η απαλλαγή των στρατιωτικών και η ενοχοποίηση των πολιτικών υπονόμεισε μακροπρόθεσμα τη δημοκρατία. Μεταξύ των Έξι ήταν βέβαια και ο τελευταίος αρχιστράτηγος Γ. Χατζηανέστης. Από πολλές απόψεις, βέβαια, δε μπορούσε να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός του σώματος των αξιωματικών και προσφερόταν ως εξιλαστήριο θύμα χωρίς να θίγεται το γόητρο του στρατού ως θεσμού. Αντίθετα, ο προκάτοχός του Α.

---

⁴²⁸ Γρηγόριος Δαφνής, ο.π., σ. 22-23.

Παπούλας, μολονότι ασφαλώς περισσότερο υπεύθυνος, κατέληξε να προσφερθεί για να χρησιμεύσει ως μάρτυρας κατηγορίας! Τελικά, ενώ οι πέντε πολιτικοί και ο Γ. Χατζηανέστης καταδικάστηκαν και θανατώθηκαν αμέσως, οι ευθύνες των στρατιωτικών για την Καταστροφή έμειναν να διερευνηθούν πολύ αργότερα (το 1923-24) και δεν αποδόθηκαν ποτέ. Αυτή η συγκάλυψη των καθαρά στρατιωτικών ευθυνών παραμένει μέχρι σήμερα η κρυμμένη αλλά και απεχθέστερη όψη της υπόθεσης.⁴²⁹

---

⁴²⁹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., σ. 154-155.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία που καλύπτει τη χρονική περίοδο από την συσπείρωση των αντιβενιζελικών κομμάτων εν όψει των επικείμενων εκλογών, και την ανάληψη της πρωθυπουργίας μέχρι και την ήττα στη Μικρά Ασία και την καταδίκη των «υπαιτίων» φέρνει στην επιφάνεια κρίσιμα ζητήματα πολιτικής ιστορίας, τα οποία δεν περιορίζονται σε όσα τηλεγραφικά εξέθεσα, αλλά εκτείνονται και σε άλλα θέματα, όπως οι ποικίλες ιδεολογικές αναπαραστάσεις της Μεγάλης Ιδέας, οι πολιτικοί ελιγμοί, οι αντιφάσεις πολιτικών προσώπων, η κοσμοεικόνα της εποχής.

Με αρωγό τον Τύπο όλα τα παραπάνω γίνονται ορατά. Στην δε εκλογική αναμέτρηση οι φραστικές ακρότητες και οι υπερβολές, η κινδυνολογία αλλά και ο πραγματισμός, καθώς και η πολιτική επιχειρηματολογία τροφοδοτούν απόψεις και πάθη κάθε φορά που θεωρείται ότι διακυβεύεται το «μέλλον της χώρας». Λίγο έως πολύ μας είναι γνωστά και στην παρούσα εποχή που διανύουμε.

Μέσα στο κλίμα πολιτικής «υπερτροφίας» της περιόδου, η πολιτική εισβάλλει στην καθημερινότητα των πολιτών μέσα από τον Τύπο συμβάλλοντας στη διαμόρφωση εκλογικών και πολιτικών ηθών.⁴³⁰ Διατρέχοντας τον αθηναϊκό, αντιβενιζελικό τύπο της περιόδου 1920-1922, διαπιστώσαμε μία ιδιαίτερη τάση χρήσης του παρελθόντος στα προεκλογικά- και μη- φύλλα. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή υπάρχει το σύνδρομο των προηγούμενων γεγονότων και το πώς αυτά νοηματοδοτούν τις πράξεις του παρόντος. Το παρελθόν σαν μία αποθήκη εμπειριών, επιτυχιών και συμφορών, διαμορφώνει ένα πλέγμα παραδοσιακών προσανατολισμών, το οποίο θέτει και τα όρια της δράσης στην συγχρονία. Η συνεχής αλληλοδιείσδυση των διαφόρων χρονικών στιγμών τις περισσότερες φορές συγχρονικοποιεί τον ιστορικό χρόνο, καθιστώντας τον μία γέφυρα που συνδέει τις μοίρες των προηγούμενων με τους επόμενους.

Ο αντιβενιζελικός τύπος και ιδίως η αρθρογραφία του Γεώργιου Βλάχου επιδόθηκε σε μία ακατάσχετη παρελθοντολογία, της οποίας απτά χαρακτηριστικά ήταν η μη επιτυχής κοινωνική πολιτική του Βενιζέλου, η παρελθούσα «βενιζελική τυραννία» και η μυθοποίηση του Βασιλιά ως

---

⁴³⁰ Νάση Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 271.

Στρατηλάτη. Ως προς την πρώτη θεματική, οι φιλοβασιλικές εφημερίδες στηρίχθηκαν στην παρελθούσα κοινωνική πολιτική του Βενιζέλου, η οποία δυσαρέστησε ιδιαιτέρως τους εργάτες και τους μικρούς κεφαλαιούχους. Με αυτόν τον τρόπο έγιναν ορατά τα κοινωνικά ερείσματα του αντιβενιζελισμού, ειδικά στον προεκλογικό λόγο. Οι δυσαρεστημένοι αυτοί αστοί προσέφεραν το κοινωνικό στήριγμα στην αντιβενιζελική παράταξη. Στους κόλπους της αντιβενιζελικής παράταξης συνυπήρχαν - όπως είδαμε - παλαιοκομματικοί πολιτικοί της περιόδου πριν από το 1909 που επιχειρούσαν να επανακάμψουν, συνασπισμοί πολιτικών που εξέφραζαν τοπικά συμφέροντα, όπως οι Μακεδόνες πολιτευτές, πολυάριθμοι τοπικοί πολιτικοί σύλλογοι και παραστρατιωτικές οργανώσεις, όπως οι Επίστρατοι. Αυτό το συνονθύλευμα των νοσταλγιών του παρελθόντος κέρδισε τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Οι ηγέτες αυτής της παράταξης, όπως ο Δημήτριος Γούναρης, ήλπιζαν να εξασφαλίσουν την υποστήριξη των εργατών και των μικροαστών περισσότερο με τη ρητορεία παρά με την πολιτική πράξη. Αυτό έγινε ιδιαιτέρως ορατό από τις φιλοβασιλικές εφημερίδες. Τη διάσταση ανάμεσα στη ρητορεία και την πράξη, ανάμεσα στα υλικά συμφέροντα των διαφορετικών συνιστωσών της παράταξης προσπάθησαν να την καλύψουν προβάλλοντας μια μυθική εικόνα της ελληνικής κοινωνίας και ένα ιδεολογικό οικοδόμημα, μέσα στο οποίο ο βασιλιάς κατείχε την κεντρική θέση, για τη συνοχή του οποίου επιστρατεύτηκαν η θρησκεία και η εκκλησία.

Εντούτοις, η αντίδραση στην καπιταλιστική ανάπτυξη στο όνομα των ιδιαίτερων ταξικών και τοπικών συμφερόντων δυσχέρανε την ενιαία πολιτική έκφραση της αντιβενιζελικής παράταξης και την υλοποίηση βαθιών θεσμικών τομών. Όπως είδαμε μέσα από τον Τύπο, η πολυδιάσπαση της αντιβενιζελικής παράταξης ήταν εμφανής. Βέβαια εκ των υστέρων δύναται να διαπιστωθεί η κοινωνική βάση της αντιβενιζελικής παράταξης και να ομαδοποιηθούν οι συνιστώσες της, στην πράξη, όμως, ο πολιτικός συντονισμός τους αποδείχθηκε αδύνατος. Μετά την πτώση του Γούναρη, τον Αύγουστο του 1922, πενήντα πρόεδροι και αντιπρόσωποι των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων της Αθήνας σε ψήφισμά τους καταδίκασαν την πολιτική της κυβέρνησης και την «προσπάθεια προς σχηματισμόν κομμάτων»,⁴³¹ δείχνοντας ότι ίδιον της αυτοκατανόησης

---

⁴³¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 1. 9. 1922.

αυτών των κοινωνικών κατηγοριών ήταν η άρνησή τους να ενταχθούν σε ευρύτερα σύνολα. Ταυτόχρονα με τις αντιδράσεις αυτές η συνέχιση της Μικρασιατικής εκστρατείας, παρά τις προεκλογικές υποσχέσεις, απορρόφησε τις ενέργειες των πολιτικών και η κοινοβουλευτική εργασία περιορίστηκε στη διεκπεραίωση της καθημερινότητας. Σε ένα άλλο επίπεδο, όμως, εξακολούθησε η δραστηριότητα των διαφόρων «Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων» και η δράση λιγότερο ή περισσότερο ελεγχόμενων από τα πολιτικά κόμματα παρακρατικών οργανώσεων που προπαγάνδιζαν υπέρ της υπέρβασης του κοινοβουλευτισμού και τρομοκρατούσαν τους πολιτικούς αντιπάλους.⁴³²

Ωστόσο, κανείς δε θα μπορούσε να αμφισβητήσει ότι η δόμηση της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* και του κόμματος των *Φιλελευθέρων* παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά. Παρατηρούμε την ιδιομορφία να συνυπάρχουν η ηγετική απαίτηση μιας χαρισματικής προσωπικότητας, στοιχεία της συλλογικής ηγεσίας του κόμματος⁴³³ και τοπικές οργανώσεις χωρίς σαφώς καθορισμένες εσωκομματικές δραστηριότητες.

Οι άλλες θεματικές της αρθρογραφίας του αντιβενιζελικού τύπου, πιο συγκεκριμένα, η εμμονή στην «βενιζελική τυραννία» και η καταφυγή στη μυθοπλασία, αναδεικνύονται τόσο στην προεκλογική όσο και στην μετεκλογική περίοδο. Η εκλογική συγκυρία είναι σαφής παράγοντας παραταξιακών εικονοποιήσεων. Άλλοτε αναδεικνύεται η εγγύτητα προς τις παρελθούσες καταστάσεις, άλλοτε η υπεροχή του συγκινησιακού λόγου έναντι του προγραμματικού και αντίστροφα και άλλοτε ένα ξαφνικό γεγονός διεμβολίζει την πολιτική πραγματικότητα προκαλώντας θετικές ή αρνητικές αντιδράσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα απροσδόκητου γεγονότος συνιστά ο θάνατος του βασιλιά Αλεξάνδρου, ο οποίος άλλαξε μονομιάς την πολιτική κατάσταση σε βάρος των Φιλελευθέρων, μετατρέποντας ουσιαστικά τις εκλογές σε άτυπο δημοψήφισμα. Σε όλες τις περιπτώσεις επιστρατεύεται ο μηχανισμός ανάσυρσης της μνήμης και η προεκλογική διαμάχη τελείται με όρους σχεδόν ανιστορικούς.

Ωστόσο, ο αντιβενιζελισμός και κατά την μετεκλογική περίοδο,

---

⁴³² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ο.π., σ. 43.

⁴³³ Στην περίπτωση των Φιλελευθέρων αυτή ενεργοποιήθηκε στα διαστήματα της προσωρινής ιδιώτευσης του Βενιζέλου, το καλοκαίρι του 1910, πριν από τις εκλογές του Μαΐου του 1915 και μετά το Νοέμβριο του 1920, Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β, ο.π., σ. 100

κινητοποιούμενος από το φόβο της επανάκαμψης του βασικού του αντιπάλου του, επιτίθεται, υπενθυμίζοντας στους αναγνώστες του αντιβενιζελικού τύπου το «αμαρτωλό» παρελθόν του βενιζελισμού. Ο μύθος του Κωνσταντίνου είναι βασικός αρωγός στην προεκλογική και στη μετέπειτα αρθογραφία του Βλάχου. Από την αρθογραφία του κατεξοχήν αντιβενιζελικού δημοσιογράφου απομένει ότι η 1η Νοεμβρίου είναι μία ένδοξη ημερομηνία, η δίκη των Εξ «υπέρτατο έγκλημα» και η μικρασιατική εκστρατεία «βενιζελικό όνειδος».

Σε αμιγώς πολιτικό επίπεδο μολονότι εχθρικός αρχικά ο αντιβενιζελισμός στη συμμετοχή στον πόλεμο και επιφυλακτικός στις εδαφικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία, η πολιτική του μεταβλήθηκε όταν δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι ο Βενιζέλος ήταν πολύ κοντά στο όραμα της «Μεγάλης Ελλάδας». Η αποδοχή ήρθε σε μία στιγμή που άρχιζαν να γίνονται αντιληπτά τα όρια και το κόστος της πολιτικής αυτής : Η συμμαχική αλληλεγγύη είχε αρχίσει να διασπάται και απέμενε μόνη η Βρετανία να υποστηρίζει την εφαρμογή της συνθήκης των Σεβρών. Οι Τούρκοι εθνικιστές, αν και δεν ήταν ακόμα πολύ ισχυροί από στρατιωτική άποψη, δεν ήταν διατεθειμένοι να αποδεχθούν τους όρους της συνθήκης και ακολουθούσαν μία στρατηγική συνεχούς υποχώρησης στην Ανατολία έως ότου καταπονηθεί ο αντίπαλος. Ο Βενιζέλος, αν και παρέμενε πάντα δεσμευμένος στη Συνθήκη που πραγμάτωνε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, άρχισε να κατανοεί ότι στο εσωτερικό ο βαθειά διαιρεμένος πληθυσμός κατεχόταν από το σύνδρομο πολιτικής κόπωσης. Ενώ τα δεδομένα αυτά δε διέφευγαν της προσοχής-τουλάχιστον ο Ιωάννης Μεταξάς τα διέκρινε με ακρίβεια-, η πολιτική του αντιβενιζελισμού διαμορφώθηκε υπό το κράτος του συνδρόμου της επέμβασης της Αντάντ το 1917. Ο Δημήτριος Γούναρης συνέλαβε την ελληνική πολιτική σε ένα σχήμα δυϊσμού: Η Ελλάδα θα επέλεγε την κυβέρνησή της ανενόχλητη από συμμαχικές επεμβάσεις, και σε αντάλλαγμα θα ακολουθούσε πιστά τη βρετανική πολιτική στην περιοχή, χωρίς να ζητήσει οποιαδήποτε ενεργό συνδρομή. Επρόκειτο για μία πολιτική που αγνοούσε πλήρως τους διεθνείς συσχετισμούς, καθώς, βασισμένη αποκλειστικά σε εσωτερικά κριτήρια, απέκλειε στην ουσία την ανεξάρτητη στάθμιση πολιτικών και στρατηγικών δεδομένων.

Αυτό ήταν το καίριο σημείο, δηλαδή η διάγνωση των συσχετισμών ισχύος, και όχι η επάνοδος του Κωνσταντίνου, που οδήγησε στην ιστορική ήττα

των Ελλήνων στη Μικρά Ασία. Άλλωστε ήταν ευδιάκριτη η τάση της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας να διαμορφώνει τη στάση της βασιζόμενη περισσότερο στην εικαζόμενη ισχύ των Μεγάλων Δυνάμεων, ιδίως της Βρετανίας, και λιγότερο στις πραγματικές δυνατότητες της χώρας. Αυτό χαρακτήριζε τόσο τον Βενιζέλο, όταν αναλάμβανε το εγχείρημα της επέκτασης προς τη Μικρά Ασία το 1919, όσο και τον αντιβενιζελισμό, όταν ευθυγραμμίστηκε πλήρως με τη Βρετανία και εφάρμοσε μία πολιτική την οποία για μεγάλο διάστημα δε συμεριζόταν.

Παρά το αγεφύρωτο χάσμα που χώριζε το βενιζελισμό από τον αντιβενιζελισμό, οι δύο αντίπαλες παρατάξεις έμειναν δέσμιες του ίδιου υπερκείμενου εθνικισμού και παγιδεύτηκαν σε κρίσιμες αντιφάσεις. Από τη στιγμή που ο Βενιζελισμός χάνει την πλειοψηφία στην Παλαιά Ελλάδα, η εθνική ολοκλήρωση προϋποθέτει αναπόφευκτα τον «δια πυρός και σιδήρου» εξαναγκασμό της Παλαιάς Ελλάδας να πάρει μέρος στην εθνική προσπάθεια και να καταβάλει τις απαιτούμενες θυσίες. Η παραγνώριση της αμείλικτης αυτής αναγκαιότητας οδηγεί στις μοιραίες εκλογές του 1920. Τυφλωμένοι από τον δικό τους εθνικισμό, ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι πίστεψαν ότι το «Έθνος» δε μπορούσε παρά να εγκρίνει τη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας» και τον δημιουργό της παραβλέποντας κάθε άλλο ζήτημα. Το βενιζελικό καθεστώς όμως είχε βιωθεί ως «τυραννία». Από την άλλη ο αντιβενιζελισμός, μένει και αυτός δέσμιος του ίδιου υπερκείμενου εθνικισμού και παγιδεύεται και αυτός σε ολέθριες αντιφάσεις. Δε θα τολμήσει να διακόψει τη Μικρασιατική Εκστρατεία, παρά την αντίθεσή του σε αυτή και παρά τις προσδοκίες που καλλιέργησε προεκλογικά. Παράλληλα, παρά την επιδίωξη του Βενιζέλου για μεσολάβηση και συνεννόηση, οι αντιβενιζελικοί αρνούνται κατηγορηματικά. Ωστόσο, ο αντιβενιζελισμός θα συνεχίσει και θα βιώσει τη Μικρασιατική Εκστρατεία περισσότερο σαν αμιγώς στρατιωτική επιχείρηση Κράτους παρά σαν αλυτρωτική προσπάθεια Έθνους.⁴³⁴

Η παρελθοντολογία αμβλύνεται όταν υφίσταται πολιτικό έργο που πρέπει να αξιολογηθεί, ή όταν η φθορά της παράταξης την υποχρεώνει να υπερασπιστεί το τρέχον έργο, εφόσον το παρελθόν δεν έχει την ίδια βαρύτητα. Αυτό γίνεται καταφανές την περίοδο της δίκης των Εξ τόσο μέσα από τον Τύπο όσο και μέσα από τις απολογίες των κατηγορουμένων. Ωστόσο, σε κάθε

---

⁴³⁴ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, ο.π., 222.

περίπτωση η χρήση του παρελθόντος ενισχύει την επιχειρηματολογία.

Στο πλαίσιο της δίκης και εκτέλεσης, για ορισμένους κατηγορούμενους και συγκεκριμένα για τον Γούναρη, τον Πρωτοπαπαδάκη και τον Θεοτόκη, μπορεί να γίνει λόγος και για «ενεχόμενο δόλο». Προτίμησαν δηλαδή την πορεία προς την καταστροφή από οποιαδήποτε άλλη επιλογή που θα είχε θέσει σε κίνδυνο το αντιβενιζελικό καθεστώς, οδηγώντας ενδεχομένως στην επάνοδο Βενιζέλου. Στο ζήτημα αυτό, η πιο καταδικαστική μαρτυρία προέρχεται από τον Μεταξά. Όπως προαναφέρθηκε ήδη, όταν μέλη της αντιβενιζελικής παράταξης μαζί με τον τότε πρωθυπουργό Γούναρη, προσπαθούσαν μάταια να τον πείσουν να αναλάβει την ευθύνη της Μικρασιατικής Εκστρατείας, τον Μάρτιο του 1921, η νοοτροπία τους τον είχαν αναγκάσει να αναφωνήσει: « Πρέπει να υπάγη ο τόπος μας εις τον διάβολον, δια να μη έλθει ο Βενιζέλος;». Επιπλέον ο Μεταξάς είχε ασκήσει τόσο οξεία κριτική στις κυβερνήσεις της περιόδου 1920-1922 «ώστε μόνη αυτή θα ήτο αρκετή δια να στηρίξη κατηγορητήριο». ⁴³⁵ Έτσι, ο Μεταξάς βρέθηκε σε δίλημμα αν όφειλε να παρέμβει στη Δίκη των Έξι. Τελικά αποφεύγοντας να καταθέσει ως μάρτυρας, ζήτησε από τον πρωθυπουργό Κροκιδά το δικαίωμα της έφεσης των κατηγορουμένων στη μελλοντική Εθνοσυνέλευση. Ο Κροκιδάς όμως ήταν ανίσχυρος, όπως έδειξε η παραίτησή του. Πάντως αν οι εκτελέσεις ήσαν αναγκαίες ως κάθαρση μιας μοναδικής εθνικής τραγωδίας, οι οργανωτές τους όφειλαν να είναι πιο ευλκρινείς. Υιοθέτησαν ως νομικό φύλλο συκής το καθιερωμένο έγκλημα της εσχάτης προδοσίας, όπως προβλεπόταν ανέκαθεν από την ποινική νομοθεσία. Όμως αυτή η κατηγορία ήταν προφανώς αβάσιμη, αφού απαιτούσε πρόθεση. Στην ουσία οι κατηγορούμενοι ήσαν υπόλογοι για ανεπανόρθωτη βλάβη των εθνικών συμφερόντων όχι «εκ προθέσεως», αλλά από ασύγγνωστη αμέλεια και ανευθυνότητα.

Εντούτοις, ακόμα κι αν υποτεθεί ότι η εκτέλεση των Έξι εξυπηρετούσε τη σκοπιμότητα την οποία υποτίθεται ότι εξυπηρετούσε, κάτι που είναι τουλάχιστον αμφίβολο, η βαθύτερη ηθική της απαξία παραμένει. Αυτό το στοιχείο είχε πολιτικές συνέπειες. Η δυνατότητα να αντιμετωπισθεί το εθνικό

---

⁴³⁵ Μολονότι το κατηγορητήριο χρησιμοποιούσε αναγκαστικά τον όρο «εκ προθέσεως», στην πορεία της δίκης οι κατηγοροί υποχρεώθηκαν από τα πράγματα να καταφύγουν ακριβώς στην έννοια του «ενδεχόμενου δόλου» για όλους τους κατηγορούμενους. Οι συνήγοροι υπεράσπισης αρνήθηκαν εύλογα ότι η έννοια έχει εφαρμογή στην εσχάτη προδοσία. βλ. Στο ίδιο, ο.π., σ. 154-155.

σχίσμα εξανεμίστηκε, η αβασίλευτη δημοκρατία που εγκαθιδρύθηκε μονομερώς το 1924 είχε μειωμένη νομιμοποίηση, ενώ δεν υπήρχε καμία βαθύτερη διάγνωση των αιτιών της ήττας στη Μικρά Ασία, καθώς η Μικρασιατική Καταστροφή θα ήταν μέρος της ενεργού πολιτικής διαμάχης τουλάχιστον ως την εγκαθίδρυση της δικτατορίας το 1936.

Σε τελευταία ανάλυση, ο αντιβενιζελισμός, όπως έγινε καταφανές από τον Τύπο, συγκροτούσε ένα άθροισμα ετερόκλητων στοιχείων, με ελάχιστο κοινό παρονομαστή μόνο την αντίδραση και την αντίσταση στον Βενιζέλο και τον Βενιζελισμό. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Γεώργιου Βλάχου στην *Καθημερινή* μετά το θάνατο του Βενιζέλου: «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπήρξεν, έζησεν, απέθανε και θα μείνει ως πρόβλημα, μύθος, νυκτερινός εφιάλτης». ⁴³⁶

Από τον Σεπτέμβριο του 1921 και έπειτα άρχισε και η αντίστροφη μέτρηση για την ακολουθούμενη πολιτική του αντιβενιζελισμού. Οι πολιτικοί αρχηγοί επιδόθηκαν σε κινήσεις κορυφής και σε προγραμματικές αλλαγές. Η σύμπλευση των Φιλελευθέρων «δια το εθνικόν ζήτημα» με τους αντιβενιζελικούς διακόπηκε με την αποτυχημένη προσπάθεια στο Σαγγάριο. Αυτή ακριβώς η επιλογή αξιολογήθηκε ως ακατάλληλη και προδοτική από τους Βενιζελικούς.

Εν κατακλείδι, ο Τύπος συμπυκνώνοντας προτάγματα και προσανατολισμούς, εφοδιάζει τον ερευνητή με πολύτιμες πηγές για την ιδεολογία ενός κόμματος ή για τις μορφές πολιτικής κινητοποίησης μίας περιόδου. Στην προκειμένη η *Καθημερινή* και οι άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες όπως και το ημερολόγιο του Μεταξά συνιστούν μία αποθήκη διάσωσης πολιτικών πρακτικών και αντιλήψεων που επικρατούσαν σε εκείνη την εποχή. Η προσεκτική ανάγνωση αλλά και η συνετή χρήση του υλικού, αποκαλύπτουν ιδιαίτερες πτυχές της πολιτικής ιστορίας, αλλά και αμφισβητούν καθιερωμένες βεβαιότητες. Περισσότερο από όλα αυτά η μελέτη του τύπου είναι μία εξαιρετική ευκαιρία να ιδωθεί η ιστορία σε πρώτο πρόσωπο.

---

⁴³⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 19. 3. 1936.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Αθήνα. Παναθηναϊκό Στάδιο. Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος με τον ναύαρχο Πάυλο Κουντουριώτη και τον αρχιστράτηγο του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία Λεωνίδα Παρασκευόπουλο σε επίσημη εκδήλωση πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Πλήθος κόσμου διακρίνεται στις κερκίδες του Σταδίου ενώ αναμένουν τον Βασιλιά Αλέξανδρο για τον εορτασμό της υπογραφής της Συνθήκης των Σεβρών. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Γελοιογραφία της εποχής σχετικά με την εκλογική αναμέτρηση του 1920: Ο ψηφοφόρος εικονίζεται να πρέπει να επιλέξει μεταξύ Ελ. Βενιζέλου και Δ. Γούναρη, υπό το βλέμμα του πολέμου. Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, en: National and Historical Museum, Athens.

Το πλοίο Dalmatia. Με αυτό αποχώρησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος από τη χώρα μετά την ήττα του στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΑΠΕΘΥΜΗΤΗ ΑΝΑΓ. ΚΑΒΑΔΑΚΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1920 ΕΤΟΣ Δ' ΑΡΙΘ. 1392 ΓΡΑΦΕΙΑ: 'Οδός 'Εσσηνίων Λό 1 ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ: Σταδ. Σιδηροδρομικός

SABBATON
21
NOEMBRIOS
Τὴ σελίδα τῆς ἑσπέρας
Πόλις 24 ἄριθ.
Ανα. ἡμέρ. 7 κ. 27 ἡμέρ. 1 4

ΧΩΣ ΤΗΝ 8.10 Μ. Μ. ΕΠΕΛΘΗ Η ΣΥΜΜΑΧΙΚΗ ΔΙΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

ΟΙ ΣΥΜΜΑΧΟΙ ΘΕΩΡΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΦΟΡΑΝ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΩΣ ΠΡΑΞΙΝ ΕΧΘΡΙΚΗΝ

ΤΟΥ ΔΙΑΒΗΜΑΤΟΣ ΜΕΤΕΧΕΙ ΚΑΙ Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ

ΤΟ ΔΙΑΒΗΜΑ ΤΟΥ ΑΣΡΑΥΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

Ἐπὶ τῆς 14 ὁμιλίας Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

ΥΠΟΥΡΓΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Ἐξήκουσεν τὸ ἀπογευματινὸν τοῦ ἄλλου πρωθυπουργοῦ ἡ Ἑλληνικὴ προεδρία τὴν ἀπογευματινὴν τὴν 21 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

ΠΑΡΑ ΤΗ Α. Μ. ΤΗ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΣΣΗ

Μετὰ τὴν ἐπέσει τῆς α. μ. Ἐπιπέσης ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΙΝΩΣΕΩΣ

Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

ΑΙ ΟΜΗΓΙΑΙ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΣ

Ἐν τῇ μετὰ τὴν ἐπέσει τῆς α. μ. Ἐπιπέσης ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

Η ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΙΣ ΤΟΥ κ. ΠΡΟΪΟΥΡΓΟΥ

Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

Η ΕΠΙΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΝΟΤΑΣ

Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

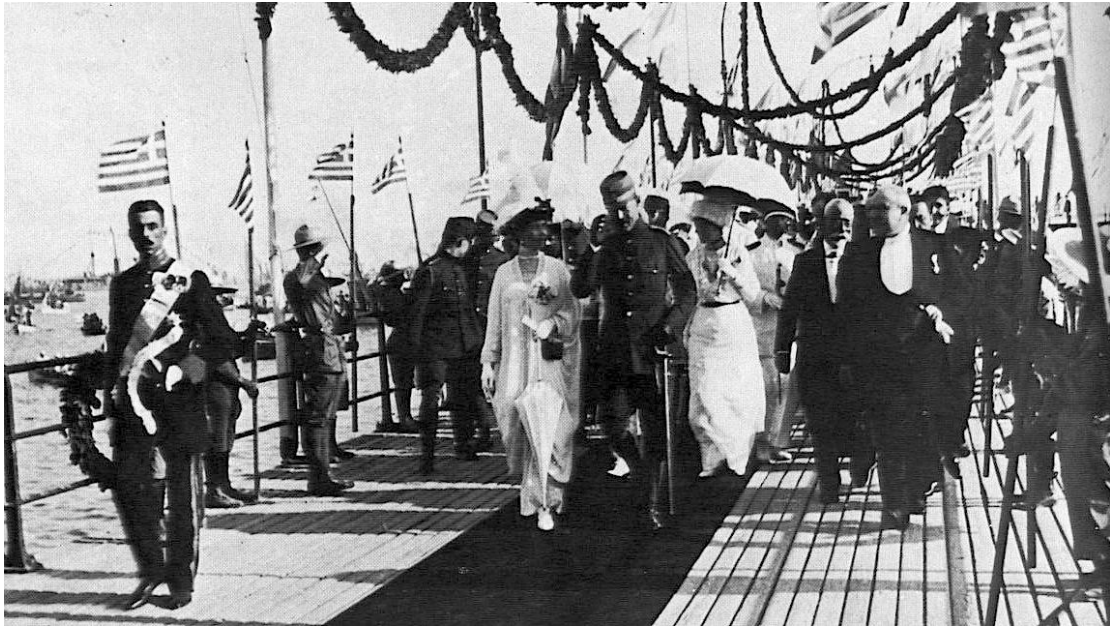
Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

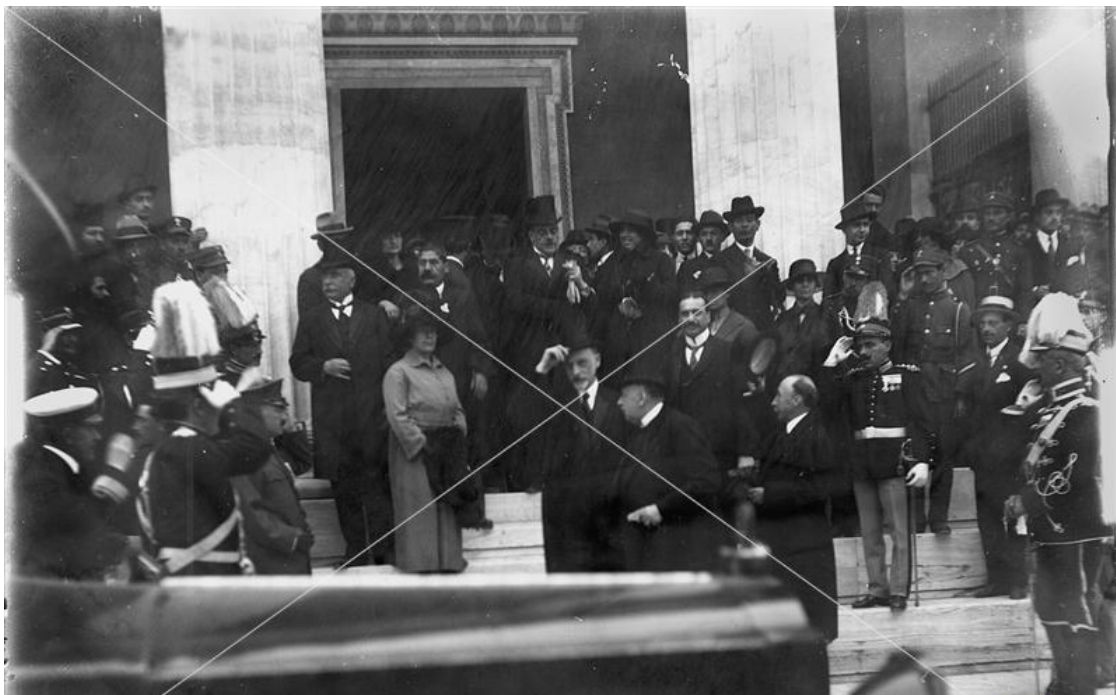
Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

Ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς προεδρίας ἐγένετο ἐν Ἀθῆναις πάλιν τὴν 19 αὐτῆς ταξιδιωτικῆς ὁμιλίης τῆς ὁμιλίης ἡ Ἀμερικανικῆς Ἐπιπέσης καὶ ἀνεκοινοῦσε εἰς τοὺς προεδριῶντας Ἑλλῆδας καὶ Ἰταλούς κ.κ. Ντὸ Μπαρὶ καὶ Μοναχίαν.

Η επιστροφή του Κωνσταντίνου, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: anemourion.blogspot.gr.

Η κυβέρνηση Δ. Γούναρη αποχωρεί από επίσημη εκδήλωση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διακρίνεται ο Δημήτριος Γούναρης στο κέντρο. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Μικρά Ασία. Προέλαση τμήματος της Ι Μεραρχίας. Ο ντόπιος πληθυσμός παρακολουθεί. Μερική άποψη του δρόμου και των κτηρίων. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Μικρασιατικό Μέτωπο. ΙΙΙ Μεραρχία. Η προέλαση του ελληνικού στρατού προς την Άγκυρα. Οπλίτες κατασκευάζουν την κατεστραμμένη πρόχειρη γέφυρα για τη διάβαση του ποταμού Γκεούκ στο Μέτωπο του Σαγγαρίου. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Μικρασιατικό Μέτωπο. Χ Μεραρχία. Η προέλαση του ελληνικού στρατού προς την Άγκυρα. Διάβαση του Σαγγάριου Ποταμού. Οι ιππείς της Μεραρχίας διέρχονται τη γέφυρα Καβούντζι (Καβούντζι Κιόπρου) στο Σαγγάριο Ποταμό. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

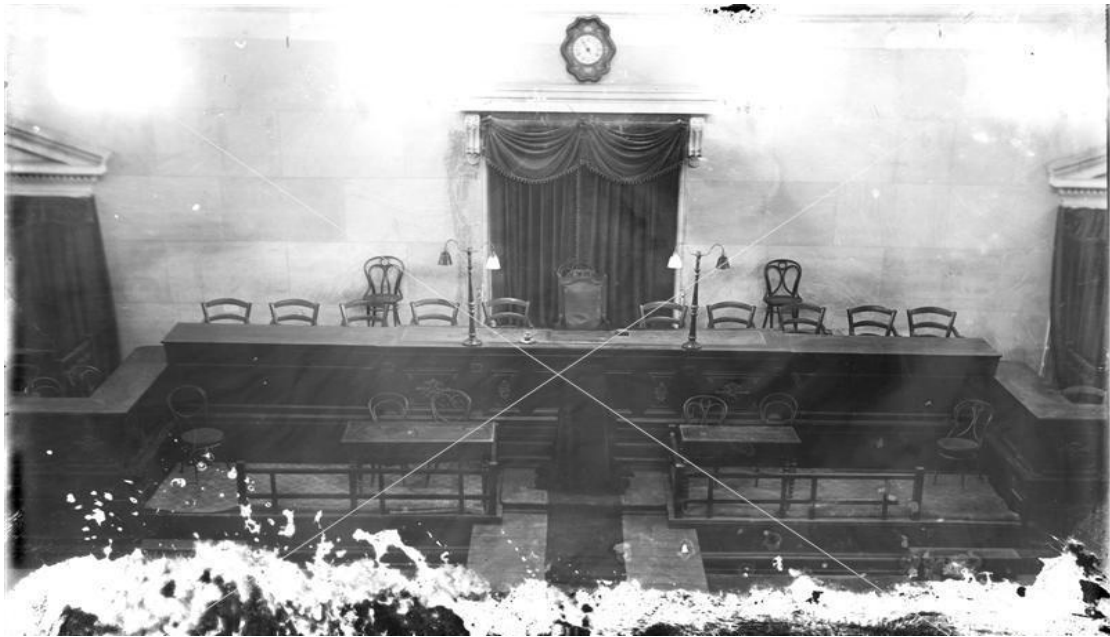
Μικρασιατικό Μέτωπο. Η προέλαση του ελληνικού στρατού προς την Άγκυρα. Οπλίτες της Χ Μεραρχίας διασχίζουν τον ποταμό Σαγγάριο από πλωτή γέφυρα με λέμβους που κατασκευάστηκε από το μηχανικό σώμα. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Αθήνα. Περιοχή Παγκρατίου. Σκηνές για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Οι κατηγορούμενοι σε συνεδρίαση του έκτακτου στρατοδικείου, μπροστά: Μιχαήλ Γούδας, Γεώργιος Μπαλτατζής, Ξενοφών Στρατηγός, Δημήτριος Γούναρης, Νικόλαος Στράτος, Νικόλαος Θεοτόκης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr

Αθήνα. Η Δίκη των Έξι. Γενική άποψη του χώρου της Συνεδρίασης στην Παλαιά Βουλή μετά τη λήξη της. Άποψη των άδειων εδράνων των δικαστών και των γραφείων των γραμματέων. Σύμφωνα με το ρολόι στον τοίχο πάνω από την έδρα του προέδρου, η λήψη της φωτογραφίας έγινε στις 16:55. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Αθήνα. Παλαιά Βουλή. Αναμνηστική φωτογραφία του Παναγή Τσαλδάρη με άνδρες και γυναίκες μπροστά από την εγχάρακτη πλάκα, η οποία τοποθετήθηκε σε ανάμνηση της καταδίκης των κατηγορουμένων στη δίκη των Έξι. ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

ΠΗΓΕΣ

Αρχεία

Αρχείο Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φακ. : 317.

Αρχεία των Βασιλικών Ανακτόρων, ΓΑΚ, φακ. 125.

Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, Φακ. 331.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, αρ. 647, 7.10.1917.

*Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων
Συνελεύσεως, 25 Φεβρουαρίου 1922.*

*Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων
Συνελεύσεως, 3 Μαρτίου 1922.*

*Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων
Συνελεύσεως, 5 Μαρτίου 1922.*

*Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων
Συνελεύσεως, 22 Μαρτίου 1922.*

*Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων
Συνελεύσεως, 9 Μαΐου 1922.*

Εφημερίδες

Αθήναι

Έθνος

Ελεύθερον Βήμα

Εμπρός

Καθημερινή

Πατρίς

Πολιτεία

Πρωτεύουσα

Σκρίπ

Βιβλιογραφία

Βλάχος Α. Γεώργιος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, επιμ. Μιχαήλ Σταματελάτος, Αθήνα, εκδ. Ζήδρος, 1990.

Βουρνάς Τάσος, «Ο Στρατός στην εξουσία», στο συλλ. τόμο *Ιστορία της Νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Β', Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2013, σ. 249-294.

Γιανουλόπουλος Γιάνης, «Εσωτερικές και Εξωτερικές εξελίξεις και πολεμικές επιχειρήσεις από τον Νοέμβριο του 1920 έως τον Μάιο του 1921», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, 154-172.

Γιανουλόπουλος Γιάνης, «Η Επανάσταση του 1922, η δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάνης, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 258- 296.

Γιανουλόπουλος Γιάνης, *Η ευγενής μας τύφλωσις, Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως και την Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999.

Γιανουλόπουλος Γιάνης, «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 146-154.

Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Επ. Γονατά 1897-1957*, Αθήνα, 1958.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τόμος πρώτος, Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1997.

Δέλτα Σ. Πηνελόπη, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος* (Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα Α'), επιμ. Π. Α. Ζάννα, Αθήνα, Ερμής, 1978.

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Η μικρασιατική καταστροφή», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 200-233.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Μελέτες ελληνικής πολιτικής*, Αθήνα, εκδ. Σάκκουλας, 1985.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τόμος 61.

Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τόμος 1, 2, 3, 4, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2012.

Καμπάνης Άριστος, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Αθήνα, εκδ. Πυρσός, 1946.

Κοτζιάς Α., «Επίλογος στο Γουδί, η δίκη των Εξ», στη σειρά *Τα φοβερά ντοκουμέντα*, Αθήνα, 1974.

Λούβη Λίνα, *Περίγελωτος βασιλείον*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2002.

Λούβη Λίνα, « Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, επιμ. Χριστίνα Κουλούρη, Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα, εκδ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε, Αθήνα, 2012, σ. 23-51.

Μακρυδημήτρης Αντώνης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 2000.

Μάλλωσης Ιωάννης, *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Γούναρη 1902-1920*, τόμος α, Αθήνα, Νέα Εποχή, 1926.

Μαρκεζίνης Σπ, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος IV*, Αθήναι, εκδ. Πάπυρος, 1973.

Μαυρογορδάτος Γεώργιος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 9-19.

Μαυρογορδάτος Θ. Γεώργιος, *1915 Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2015.

Μαυρογορδάτος Θ. Γεώργιος, «Η σύγκρουση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμ. Θ. Βερέμης- Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 149-172.

Mavrogordatos George, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1983.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, επιμ. Π. Μ. Σιφναίου, τ. Β', Αθήνα, Εστία, 1952.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικόν μου ημερολόγιον, (1921-1932)*, επιμ. Π. Σιφναίος, τ. Γ΄, Αθήνα, Ίκαρος, 1964.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικόν μου ημερολόγιον, (1910-1920)*, , επιμ. Χρ. Χρηστίδης, τ. Β΄, Αθήνα, Εστία, 1952.

Μόστρας Βασίλειος, *Η μικρασιατική επιχείρησις, β΄ έκδοση*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1969.

Μπάλτα Νάση, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.

Μπάλτα Νάση, Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημείωσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1993.

Μποχώτης Θανάσης «Εσωτερική πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999, σ. 38-105.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο τύπος και ο διχασμός: 1914-17*, Διατριβή(διδακτορική), Αθήνα, 1990.

Παπαδημητρίου Δέσποινα «Ο Αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974» στο *Ελληνικός Τύπος 1784 έως και σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Δρούλια Λουκία, Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 71-80.

Πασσάς Ιωάννης, *Η αγωνία ενός έθνους*, Αθήναι, εκδ. Ι. Καρανάσου, 1925.

Παπαφλωράτος Ιωάννης, «Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1833-1849», *Ιστορία*, τεύχος 462, εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, 2006.

Ριζάς Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Ο βενιζελισμός, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2015.

Σβολόπουλος Δ. Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 2009.

Σπυρίδωνος Γεώργιος, *Η μικρασιατική εκστρατεία όπως την είδα, Πόλεμος και ελευθερία*, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 1957.

Σταυροπούλου Έρη, «Ο Αθηναϊκός Τύπος» στο *Ελληνικός Τύπος 1784 έως και σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Δρούλια Λουκία, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2005, σ. 241-252.

Χατζιωσήφ Χρήστος, «Εισαγωγή», στο συλλογικό τόμο *Η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι απαρχές 1900-1920*, τόμος Α1, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999, σ. 9-39.

Χατζιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο συλλογικό τόμο *Η Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 1999, σ. 38-118

Διαδίκτυο

Το κατηγορητήριο της Δίκης των Εξ, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <http://img.pathfinder.gr/clubs/files/61405/75.htm>.

Χ. Βοζίκης, *Αι απολογίαι των θυμάτων της 15ης Νοεμβρίου 1922*, Τύποις Μακρή, Αθήνα, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: <http://anemi.lib.uoc.gr>.

Βλάσσης Αγτζίδης, «Η αυτόνομη πολιτική έκφραση στη Μικρά Ασία», *Hellenic Resources Network*, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: <http://www.hri.org/forum/diaspora/mikrasia/autonom.html>

Encyclopaedia Britannica, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: <https://www.britannica.com/biography/Nikolaos-Sokrates-Politis>

Εγκυκλοπαίδεια Metapedia : διαθέσιμη στο διαδικτυακό ιστότοπο :
<http://el.metapedia.org>.

Εγκυκλοπαίδεια Wikipedia : διαθέσιμη στο διαδικτυακό ιστότοπο :
<https://el.wikipedia.org>.

Μεταξά Ιωάννης Αρχείο: διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο :
<http://www.ioannismetaxas.gr/Arxio.html>

Famille Rizo Rangabe, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: βλ.
<http://www.ghyka.org/Familles/Rizo-Rangabe/RizoRangabe.pdf>

Π. Παναγάκος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα, 1961,
διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο: www.scribd.com/document.

διδακτορική διατριβή Δέσποινας Παπαδημητρίου « Ο Τύπος και ο διχασμός
1914-1917», Αθήνα 1990, σ. 12, διαθέσιμη στο διαδικτυακό ιστότοπο:
<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28581#page/1/mode/2up>.

Η ετυμολογία του δικαστηρίου, διαθέσιμη στον διαδικτυακό ιστότοπο
<https://www.sansimera.gr/articles/18>.

ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο/ Μουσείο: www.ert-archives.gr.

Η απολογία του Γούναρη, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο:
<https://books.google.gr>

Άριστος Καμπάνης, διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο :
<http://el.metapedia.org>.

